

S. Muhamedova, M. Saparniyozova

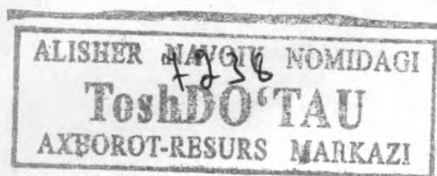
MATN LINGVISTIKASI

S.MUHAMEDOVA, M.SAPARNIYOZOVA

MATN LINGVISTIKASI

TOSHKENT-2011

2636

Mazkur o'quv qo'llanmada matn lingvistikasining ilmiy-nazariy masalalari, matnning tilshunoslikda o'rganilishi, matn birliklari, matn tiplari, matnda parsellyatsiya hodisasi, matnning tarkibiy qismlarini bog'lovchi vositalar, matnning lingvostatistik tahlili hamda matnning kommunikativ-pragmatik mazmuni haqida so'z yuritiladi.

O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlarining filologiya fakulteti magistrilariga mo'ljallangan.

Ushbu o'quv qo'llanma Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti Ilmiy kengashida ko'rib chiqilgan va nashrga tavsiya qilingan.

MATN LINGVISTIKASI FANINING MAQSADI, VAZIFASI, OB'EKTI VA PREDMETI

Ma'lumki, «Matn» atamasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. O'zbek tilining izohli lug'atida¹ matn so'zining arabchadan o'zlashganligi, eskirgan kitobiy so'z ekanligi va aynan *tekst* so'zi anglatgan ma'noga tengligiga ishora qilinadi. Izohli lug'atning 156-betida *tekst* so'ziga quyidagicha ta'rif beriladi: [r(lat)]¹. *Yozilgan, ko'chirilgan yoki bosilgan ijodiy, ilmiy asar, nutq, hujjat va shu kabilar yoki ularning bir parchasi; matn. Maqolaning teksti. 2. Muzika asariga, masalan biror kuyga, opera, romans va shu kabilarga asos bo'lgan she'r, so'z. 3. Poligrafiyada yirik shriflardan birining nomi. Bu ta'rifda matnning asosiy xususiyatlari to'g'ri ko'rsatilgan. Faqat axborot-kommunikatsiya vositalarining taraqqiy etishi natijasida matn (tekst) so'zi anglatadigan ma'no yanada ortganligini ko'rishimiz mumkin. Kompyuterda terilgan matn formati Word, RTF matn, oddiy matn, formatlangan matn, gipermatn kabilar ham iste'molda faollashdi.*

Bugungi kun tilshunosligida matn tilning alohida yirik birligi (supersintaktik butunlik) va matn tilshunosligi deb atalayotgan sohaning asosiy ob'ekti sifatida talqin qilinadi. Matnni tadqiq etishda uni so'z birikmasi va gapdan farqlash lozimligi, matnning ham o'z kategoriyasi va qonuniyatlari borligi aytiladi. Tilshunos M.X.Hakimov ilmiy matn tadqiqiga bag'ishlangan dissertatsion ishida bu haqda shunday yozadi: "*Matn* so'zining lug'aviy ma'nosida birikish, bog'lanish tushunchalarining borligi, shuning uchun matn tarkibi o'zaro qaysidir bog'lovchilar yordamida birikishini o'rganish «Matn tilshunosligi» sohasining asosiy muammolaridan biri bo'lib qoldi. Matn birliklarining o'zaro bog'lanishini ifoda etuvchi takror va uning bir necha ko'rinishi, olmosh turkumiga oid ba'zi so'zlar, gapning so'roq shakliga xos bo'lgan ko'rinishining matn hosil qilishdagi vazifalari matn tilshunosligida alohida o'rin tutadi.² Mazkur ishda muallif «matn» atamasini «nutq», «kontekst» kabi boshqa lingvistik atamalardan farqlash lozimligini ta'kidlaydi. Nutq og'zaki va yozma shakllarda namoyon bo'ladi. Nutqning yozma shakli matn atamasi ifodalaydigan mazmunga muvofiq keladi. «Nutq sub'ektdan adresatga yo'naltiriluvchi nutqiy faoliyat hisoblanadi. Matn esa faqat ob'ektiv informatsiyadan iborat bo'lmay, balki o'ziga pragmatik mazmuni ham qamrab olgan nutqning material ko'rinishidir».³ Tilshunos olim M.Arriv «Diskurs, ifoda (recit) va bular orasidagi aloqani maydonga

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. –M.: Russkiy yozik, 1981, 452-b.

² Hakimov M. O'zbek ilmiy matnning sintagmatik va pragmatik xususiyatlari. Filol.fan.nomz...dis. -Toshkent, 1993, 7-b.

³ Matveyeva T.V. Funktsionalniye stili v aspekte tekstovix kategorii.–Sverdlovsk, 1990, s.5.

keltiradigan butunlikka matn deyiladi»¹ deydi. Ilmiy adabiyotlarda kontekst atamasi nutqiy vaziyat mahsuli deb ko'rsatiladi. «Kontekst – bu bir leksik yoki grammatik birlik asosida ifodalangan ma'no yoki tushunchani oydinlashtirish uchun keltirilgan, tuzilgan minimal nutq birligi. Qoida bo'yicha bu – so'z birikmasi, ba'zan gap, kamdan-kam abzats yoki yaxlit matnga teng keladi».² Masalan, *tuyoq* so'zi hayvonga aloqador a'zo hisoblanadi: *Loyi ko'pirib yotgan yo'lda ot taqalari, mol tuyoqlaridan hosil bo'lgan chuqurchalarni limmo-lim to'ldirgan sariq zardoblar jimirlab, yoni-veridan sirqib yotardi* (P.Tursun). Mazkur so'z insonga nisbatan qo'llanilganda salbiy ottenka birinchi planga chiqadi: *Obro'ying borida tuyog'ingni shiqillatib qol*. Kontekst so'zlarning semantik ma'nosi reallashadigan o'ziga xos maydon, nutqiy vaziyat hisoblanadi. Bu o'rinda S.D.Katsnelsonning quyidagi fikrini keltirib o'tish o'rinni: «Borliqning mavjud dalillari lug'atlarda berilganidek alohida so'zlarda emas, balki nutqiy aloqalarda, tugal xabarlarida, matnlarda, ularning minimal bo'lagi bo'lgan gaplarda aks etadi... So'zlar va ular ma'nolarining ong va borliqqa munosabati gap orqali bog'langan, gapdan tashqarida ular faqat potentsial birlikdir, xolos. Ularni mexanizmning detallariga qiyoslash mumkin, ularning vazifasi faqatgina butun bir mexanizm bilan aloqada tushuniladi».³

Tilshunos E.Qilichev «Matnning lingvistik tahlili» deb nomlangan kitobida «Matn – hamma elementlari o'zaro zich aloqada bo'lgan va avtor nuqtai nazaridan ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan nominativ – estetik axborotni ifodalovchi murakkab tuzilma» degan ta'rifni keltiradi. I.R.Galperin matnning ma'lumot berish, bo'linuvchanlik, kogeziya (aloqalar sistemasi), kontinium (vaqt va makon izchilligi), qismlar avtosemantiyasi, retrospektsiya va prospektsiya, modallik, yaxlitlik va tugallanganlik kabi sakkiz kategoriyasi mavjudligi haqida ma'lumot beradi. Umuman matn, deyilganda nutqiy jarayon mahsuli bo'lgan, tugallangan, yozma shaklda mavjud bo'lgan, adabiy shakllangan, superfrazali birliklardan tuzilgan, leksik, grammatik, logik, stilistik aloqalar bilan bog'langan, aniq maqsadli va pragmatik qurilmali nutqiy asarni tushunmoq kerak. Tilshunos I.Rasulovning fikricha, gapdan katta birlik murakkab sintaktik butunlik bo'lib, u fikran va sintaktik jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan gaplar birlashmasidan iborat. Unda fikr gapga nisbatan ancha to'liq bo'ladi. Hozirgi davrda matn turlari va ularga xos bo'lgan belgi-xususiyatlarni aniqlash davom etmoqda. Biz matnning o'ziga xos belgilari sifatida axborot berish, mustaqil gaplar yoki murakkab

¹ Qarang: **Sharif Aktaş Edebiyatta üslup ve problemleri.** –Ankara, «Akçağ», 1993, 46.s

² **Zilberman L.I.** Lingvistika teksta i obuchenie chtenii angliyskoy nauchnoy literaturi. –M., 1988, s. 29.

³ **Shamsiddinov H.** O'zbek tilida so'zlarning funksional-semantik sinonimlari. Filol.fan.dokt...dis.-Toshkent, 1999, 187-b.

sintaktik butunlikdan tashkil topishi, tarkibiy qismlar orasida mazmuniy va sintaktik aloqalarning mavjudligi, makon va zamon izchilligi, yaxlitligi va tugallanganligi, bir umumiy mavzuga egaligi kabilarni tushunamiz. Matn ana shunday belgilarni o'zida mujassamlashtirgan murakkab kommunikativ - sintaktik butunlikdir.¹ Yu.M.Lotman «matn ifodalilik (ma'lum bir fikr ifodalangan bo'lishi), chegaralanganlik (mazmun va ifodadagi me'yoriylikning bo'lishi) va struktural butunlik belgilariga ega bo'lishi lozim»² ligini ta'kidlaydi. Ayniqsa, badiiy matn uchun mazkur belgilar favqulodda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunga ko'ra tilshunoslikda o'tgan asrning 70-yillaridan boshlab matn lingvistikasi yo'nalishi tez sur'atlarda rivojlana boshladi. G'arbiy Yevropa mamlakatlarida matn lingvistikasi bo'yicha davriy nashrlar, ilmiy maqolalar to'plami, monografiya, o'quv qo'llanmalari, darsliklar nashr qilindi. Rus tilshunosligida matn lingvistikasining shakllanishi va rivojlanishida I.R.Galperin, K.Kojevnikova, E.A.Referovskaya, G.Ya.Solganik, V.G.Gak, M.V.Lyapon, O.I.Maskalskaya, A.A.Metsler, O.L.Kamenskaya kabi olimlarning xizmati katta bo'ldi.

O'zbek tilshunosligiga matn nazariyasining olib kirilishi va yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarilishida N.M.Turniyozov, B.Yo'ldoshev, A.Mamajonov, E.Qilichev, M.Hakimov, M.Yo'ldoshev, S.Boymirzayevaning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etdi. Shu tariqa o'zbek tilshunosligida ham matn har tomonlama turli aspektlarda tadqiq qilindi va bu boradagi tadqiqotlar davom etmoqda. Xususan, ko'p yillardan beri OTM filologiya fakultetlari magistrantlariga "Matn lingvistikasi" fani o'qitib kelinmoqda.

Mazkur fanni o'qitishdan asosiy maqsad - bo'lajak o'qituvchi va tilshunos olimlarga matn lingvistikasi fanining ilmiy-nazariy masalalari bo'yicha atroflicha bilim berish bilan birga ularning kelajakdagi ish faoliyatlarida amaliy ahamiyat kasb etuvchi lingvistik bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish va rivojlantirishdan iborat.

Mazkur fanning vazifasi - matn lingvistikasining ilmiy-nazariy masalalari, matnning tilshunoslikda o'rganilishi, matn birliklari, matn tiplari, matnda parsellyatsiya hodisasi, matnning tarkibi qismlarini bog'lovchi vositalar, matnning lingvostatistik tahlili hamda matnning kommunikativ-pragmatik mazmuni bo'yicha bilimlarga o'rgatishdan iborat. Ushbu fan talabalarni nazariy jihatdan yetuk mutaxassis bo'lishlari uchun xizmat qiladi.

Matn lingvistikasi fanining ob'ekti - matn (ilmiy, badiiy, publitsistik matn va b.).

¹ **Hakimova M.K.** O'zbek tilida vaqt ma'noli lug'aviy birliklar va ularning matn shakllantirish imkoniyatlari. Filol.fan.nomz...dis. -Farg'ona, 2004, 103-b.

² **Lotman YU.M.** Struktura xudojestvennogo teksta. -Moskva, 1970, s.67.

Matn lingvistikasi fanining predmeti – matnning turli jihatlarini tadqiq qilish, ya'ni matnni lingvistik, sotsiolingvistik, psixolingvistik, lingvostatistik, kognitiv-diskursiv va b. jihatlarini o'rganishdir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Matn so'ziga «O'zbek tilining izohli lug'ati»da qanday ta'rif berilgan?
2. I.R.Galperin tavsiya etgan matnning sakkiz kategoriyasi haqida ma'lumot bering.
3. Nutqning yozma va og'zaki shakllari haqida ma'lumot bering.
4. Kontekst deb nimaga aytiladi?
5. Matn deb nimaga aytiladi?
6. Matn lingvistikasi fanining maqsadi, vazifasi, ob'ekti va predmeti nimalardan iborat?

TILSHUNOSLIKDA MATN MUAMMOSINING O'RGANILISHI

Insonlarning kishilik jamiyati sifatidagi alohida-alohida qavmlar tarzida birlashishi va birlikda ne-ne mushkulotlarni bartaraf yetib, tamaddun deyiladigan taraqqiyot yo'llarida muntazam odim otmog'ida ular o'rtasidagi kommunikatsiya, muloqotning o'rni, shubhasizki, benihoya muhim. Kommunikativ faoliyatdan tamoman xoli bo'lgan, a'zolari o'zaro muloqot imkoniyatidan butunlay mahrum bo'lgan kishilik jamiyatini tasavvur ham etib bo'lmaydi.

Necha ming yillardir, odam bolasi o'rganadi, o'rgatadi, tajribalarini to'playdi, saqlaydi va boshqalarga yetkazadi. Albatta, bu faoliyatlarining, hech bir istisnosiz, barchasi – o'rganish va o'rgatish ham, tajriba-axborotlarni to'plash va saqlash ham, ularni boshqalardan olish va boshqalarga berish ham til vositasidagi muloqot (og'zaki va yozma) orqali amalga oshadi. Zotan, tilning mohiyatiga daxldor bo'lgan bosh vazifasining kommunikativ vazifa ekanligi bugun faqat mutaxassisgagina emas, balki barchaga besh qo'lday ma'lum bir haqiqat. Ammo mazkur kommunikativ aloqaning, nutqiy muloqotning lisoniy-mantiqiy, ijtimoiy-ruhiy, tarixiy-estetik mexanizmlari, ular bilan bog'liq qoida-qonuniyatlar, o'ziga xosliklar tegishli fanlar (tilshunoslik, adabiyotshunoslik, mantiq, sotsiologiya, estetika kabi) tomonidan to'lasicha o'rganib bo'lingan emas. Bu boradagi juda ko'plab muammolar hamma zamonlarda olimlarning e'tiborida bo'lib kelganligiga qaramay, hamon bahsu munozaralarga sabab bo'ladi, ilgari surilgan turli fikrlar goh birovlar tomonidan e'tirof etilsa, goh jiddiy e'tirozlarni tug'dirib keladi.

Tabiiyki, har qanday nutqiy kommunikatsiyaning yuzaga kelishi, voqelanishida uch asosiy unurning ishtiroki majburiydir, ya'ni so'zlovchi (yozuvchi) – axborot (matn) – tinglovchi (o'quvchi). To'g'ri, nutqiy kommunikatsiyada nutqiy sharoit, axborot kanali (ovoz, yozuv, magnit yozuvi, telefon kabi), muloqot a'zolarining maqomi, yoshi va boshqa belgilari, shuningdek, boshqa turli g'ayrilisyoniy vositalarning ham o'zni benihoya muhim, hatto ko'pincha hal qiluvchi ahamiyatga ega. Lekin mazkur uch unsur nutqiy kommunikatsiyaning asosiy ustunlaridir, ularning birotasisiz muloqot jarayoni voqe bo'lolmaydi.

Tilshunoslik ayni kommunikatsiya jarayonida ikki tomon (so'zlovchi, tinglovchi) o'rtasidagi “berish-olish”ning asosiy predmeti bo'lgan axborotning lisoniy ifodalanishi va anglanishi masalasiga mutlaqo tabiiy ravishda birinchi darajali diqqatni qaratdi. Zotan, har qanday kommunikatsiyaning pirovard va bosh maqsadi ayni shu axborotning “harakati”dir, bu “harakat” esa til vositasida bo'ladi. Shuning uchun ham tilshunoslik xuddi shu “harakatdagi axborot”ning asosiy va yirik birligini izladi, natijada gapni ana shunday yirik birlik sifatida uzoq davrlar e'tirof etib keldi.

Ma'lumki, tilshunoslik o'z o'rganish ob'ektini alohida-alohida bo'limlarga ajratgan, ya'ni fonetika-fonologiyada tovush (fonema)lar, morfologiyada morfemalar, leksikologiyada leksemalar, sintaksisda esa sodda va qo'shma gaplar o'rganiladi. Aytish mumkinki, an'anaviy tilshunoslikda tilning eng yuqori sathidagi eng oliy va oxirgi birlik gap deb qarab kelinadi. Polyak tilshunosi M.R.Mayenovaning ta'biri bilan aytganda, “Gap tugagan joyda tilshunoslik o'z kuzatishlarini tugatadi” degan hukm yaqinlargacha ochiq haqiqat hisoblangan. Ko'p gaplardan tarkib topgan matnlar keng ma'nodagi grammatika doirasi bilan batamom va to'lasicha chegaralanuvchi bu fan sohasi kuzatishlaridan chetda qoladi”.¹

Aslida agar “gap tugagan joyda tilshunoslik o'z kuzatishlarini tugatsa”, ya'ni faqat gapni kommunikativ birlik deb hisoblasa, bunday tilshunoslik gapning semantik-kommunikativ mohiyatining ichiga bemalol va to'la kirib borishga qiyinaladi. Har qanday alohida olingan gapning lisoniy-mantiqiy mag'zini chaqib bo'lmaydi. Har qanday so'zning ma'nosi aniq bir kontekstda reallik kasb etgani kabi gapning ham boshqa gaplar bilan munosabatidan tashqarida mazmunini xolis baholash mushkul. Eng odiiy bir misolni ko'raylik: *Sayyohlar ertaga o'sha shaharga boradilar* gapidagi mazmunni anglash uchun undan oldin qo'llangan (yoki qo'llanishi mumkin bo'lgan), aytaylik, *Samarqand shahrining tarixiy obidalari haqidagi fil'm namoyish etildi* qabilidagi qandaydir gap bo'lishi lozim. Ko'rinadiki, birinchi gapni mutlaqo mustaqil kommunikativ birlik deb bo'lmaydi, demakki,

¹ Iqtibos shu maqoladan olindi: **Yanus E.** Obzor polskix rabot po strukture teksta / Sintaksis teksta. –M.: Nauka, 1979, s. 325.

tilshunoslikning chegarasi bu yerda tugamasligi, undan tashqariga chiqishi kerak. Sintaksisni faqat gap (va so'z birikmasi) haqidagi ta'limot tarzida talqin qilish mazkur chegaraning ustuni bo'lib kelganligi ma'lum. Holbuki, sintaksisga "nutq tuzish haqidagi fan" sifatida qarash juda ko'p muammolarga oydinlik kiritishi idrok etila boshlaganiga ham ancha bo'ldi.¹

Bog'li nutq, yaxlit nutqiy asar, matnni o'rganish, ya'ni matnga gap – period – yanada yirikroq parcha – yaxlit butunlik tarzidagi darajalanishda yondashish antik davrdan – Aristotel va uning izdoshlaridan boshlangan.²

Rus tilshunosligida matn ("tekst") tushunchasining rivoji o'tgan asrning 40-yillariga to'g'ri keladi. 1947 yilda A.I.Belich o'zining tilshunoslik fanlarining tasnifiga bag'ishlangan maqolasida til faktlarining grammatik tavsifida ma'no umumiyliги asosida bog'langan va muayyan sintaktik-semantik yaxlitlik tarzida namoyon bo'ladigan gaplarning butun zanjiriga alohida o'rin berilishi lozimligiga va bu "matn" tushunchasining yuzaga kelishi uchun hal qiluvchi ahamiyatga molik ekanligiga e'tiborni qaratgan, ana shunday gaplar zanjiridagi o'zaro munosabat va aloqalarni tilshunoslikning sintaksis bo'limida o'rganishning maqsadga muvofiqligini ta'kidlagan.³

Gapdan katta birliklar, ya'ni "gaplarning hamkorligi" masalasi nemis tilshunosligida ham deyarli shu yillarda, xususan, 1949 yilda ko'tarilgan. Gaplar o'rtasidagi aloqalarni struktural shakllantiruvchi leksik takror, artikl, olmoshlar, ellipsis, fe'l zamonlari, takror bog'lovchilar, so'roq so'zlar kabi eng muhim vositalarni tadqiq etgan ishida K.Boost shunday yozadi: "Bir gapdan boshqasiga tortilgan iplar shu qadar ko'p va shunday pishiq to'rni hosil qiladiki, gaplarning chatishishi, ularning yagona to'r sifatida o'rib to'qilganligi haqida gapirish mumkin, chunki har bir alohida gap boshqalari bilan chambarchas bog'langan".⁴

O'tgan asr 60-yillarining ikkinchi yarmidan boshlab "matn lingvistikasi" degan yo'nalish katta sur'at bilan rivojlanish pallasiga kirdi. Yaxlit nutqiy butunlik sifatidagi matn va uning tashkil etuvchi unsurlari, omillari, xususiyatlari turli nuqtai nazarlardan tadqiq etila boshlandi. Bu soha atrofida o'ziga xos, aytish mumkin bo'lsa, juda katta "shov-shuv" paydo bo'ldi. Hatto ayrim mutaxassislar matn lingvistikasini tilshunoslikning alohida sohasi emas, balki umuman, tilshunoslikning poydevori, bazasi deb hisobladilar. G'arbiy Yevropa mamlakatlarida matn lingvistikasi bo'yicha

¹ Qar.: **Dolgoва O.V.** Sintaksis kak nauka o postroenii rechi. –M.: Visshaya shkola, 1980.

² Bu haqda qar.: **Bart R.** Lingvistika teksta / Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vip. 8. Lingvistika teksta. –M.: Progress, 1978, s. 444-445.

³ **Belich A.I.** K voprosu o raspredelenii grammaticheskogo materiala po glavnam grammaticheskim dissiplinam / Vestnik MGU, 1947, N 7, s. 22.

⁴ **Moskalskaya O.I.** Grammatika teksta. –M.: Visshaya shkola, 1981, s. 5-6.

davriy nashrlar va ilmiy to'plamlar nashr etildi, maxsus ilmiy jamoalar tuzildi, monografiyalar bosildi, darsliklar, hatto maktablar uchun darsliklar chiqarildi.¹

Matn nazariyasi, matn lingvistikasining umumiy shakllanishi va rivojida chex (Praga lingvistik to'garagi vakillari), nemis, frantsuz, ingliz, Amerika, golland, polyak va boshqa tilshunoslik maktablari vakillarining xizmatlari dunyo tilshunosligida e'tirof etilgan va doimiy ravishda ilmiy tadqiqotlarda tilga olinadi.² Rus tilshunosligida ham matn nazariyasi va lingvistikasi muammolari V.V.Odinov, I.R.Galperin, O.I.Maskalskaya, L.M.Loseva, Yu.M.Lotman, Z.Ya.Turayeva, N.D.Zarubina, E.V.Sidorov, O.L.Kamenskaya, A.I.Gorshkov, N.S.Valgina kabi ko'plab tilshunoslar tomonidan o'rganib kelinadi.³

Tilshunoslikdagi bu yo'nalishdagi tadqiqotlarni atroflicha tahlil qilgan O.I.Maskalskaya o'tgan asrning 60-70-yillariga kelib matnni lingvistik o'rganishga bo'lgan qiziqish benihoya ortganligini, dunyo tilshunosligida matn lingvistikasi bo'yicha misli ko'rilmagan miqdorda tadqiqotlar yuzaga kelganligini va matn lingvistikasi mustaqil tilshunoslik fani sifatida to'la e'tirof etilganligini ta'kidlar ekan, tadqiqotlardagi bu e'tirofga tamal bo'lgan asosiy qoidalarni quyidagicha guruhlariga bo'lib umumlashtiradi:

1. Nutqning tugallangan fikr bildiradigan asosiy birligi gap emas, balki matndir; gap-fikr esa faqat xususiy holat, matnning alohida turidir. Matn sintaktik sathning oliy birligi hisoblanadi.

2. Konkret nutqiy asarlar – matnlarning asosida matn tuzishning umumiy tamoyillari yotadi; bu tamoyillar nutq sohasiga emas, balki til sistemasiga yoki til vakolatiga daxldordir. Bu jihatlar hisobga olinsa, shulardan kelib chiqilsa matnni faqat nutq birligiga emas, balki ayni paytda til birligi deb ham hisoblash kerak.

¹ **Nikolayeva T.M.** Lingvistika teksta. Sovremennoe sostoyanie i perspektivi / Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vip. 8. Lingvistika teksta. –M.: Progress, 1978, s. 5-39.

² **Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vip. 8. Lingvistika teksta.** –M.: Progress, 1978; **Moskalskaya O.I.** Ko'rsatilgan asar, 6-12-betlar; **Galperin I.R.** Tekst kak ob'yekt lingvisticheskogo issledovaniya. –M.: Nauka, 1981, s. 5-7; **Deyk van T.A., Kinch V.** Strategii ponimaniya svyaznogo teksta / Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vip. 23. Kognitivnie aspekti yazika. –M.: Progress, 1988, s.153-211 va boshq.

³ **Lotman Yu.M.** Struktura xudojestvennogo teksta. –M.: Iskusstvo, 1970; Lingvistika teksta. Materiali nauchnoy konferensii. CH. I, II. –M., 1974; **Loseva L.M.** Kak stroitsya tekst. –M.: Prosvesheniye, 1980; **Odintsov V.V.** Stilistika teksta. –M.: Nauka, 1980; **Moskalskaya O.I.** Ko'rsatilgan asar; **Galperin I.R.** Ko'rsatilgan asar; **Zarubina N.D.** Tekst: lingvisticheskii i metodicheskii aspekti. –M.: Russkii yazik, 1981; **Turayeva Z.Ya.** Lingvistika teksta. –M.: Prosvesheniye, 1986; **Sidorov E.V.** Problemi rechevoy sistemnosti. –M.: Nauka, 1987; **Kamenskaya O.L.** Tekst i kommunikatsiya. –M.: Visshaya shkola, 1990; **Gorshkov A.I.** Russkaya stilistika. –M.: Astrel –AST, 2001, s. 53-258; **Valgina N.S.** Teoriya teksta. –M.: Logos, 2004 va boshq.

3. Boshqa til birliklari kabi matn lisoniy belgilar sistemasining qismidir.

4. Matnni alohida sathning nutqiy va lisoniy birligi sifatida har tomonlama o'rganish tilshunoslik doirasidagi maxsus fan – matn lingvistikasini yaratishni taqozo etadi.

O.M.Maskalskaya mazkur qoidalar, ayniqsa, birinchi baddagi qoidalar turli shakllarda o'sha davrdagi tadqiqotlarda takrorlanib, “yangi lingvistik yo'nalishning jangovar shiori sifatida jaranglagani”ga e'tiborni qaratadi va g'arb olimlarining ana shunday fikrlaridan namunalar keltiradi: “Biz odatda alohida so'zlar bilan emas, gaplar va matnlar bilan gapiramiz” (X.Vaynrix). “Agar biz gapirsak, faqat matnlar bilan gapiramiz” (P.Xartman). “Til faqat matnlar shaklida va matn tuzish vazifasida kishilar o'rtasidagi aloqa vositasidir” (P.Xartman). “Biz tildan foydalanganimizda asosiy birlik so'z yoki gap emas, balki matndir” (M.A.K.Xellidey). “Bizning kunlarimizda tilning oliy va eng mustaqil birligi gap emas, balki matn ekanligi umum e'tirofiga sazovor bo'lib bormoqda” (V.Dressler).¹

Matn lingvistikasi shu tarzda shakllanib, rivojlanib bormoqda. Ammo rus tilshunosligida matn lingvistikasi o'zining o'rganish doirasiga keragidan ortiq ko'p masalalarni qamraganligi, boshqa fan sohalarining muammolariga aralashayotganligi, gap tushunchasini go'yoki inkor etayotganligi kabi da'volar bilan aytilgan tanqidiy fikrlar ham yo'q emas. Masalan, taniqli rus filologi R.A.Budagov dunyoning bir qator mutaxassislari tomonidan matn lingvistikasi bo'yicha yaratilgan tadqiqotlar jamlangan to'plamning nashr etilishi² munosabati bilan yozgan “Matn lingvistikasi” qay darajada lingvistikadir?” deb nomlangan maqolasida matn lingvistikasi insoning matnni yaratish, tuzish, tushunish, tarkiblash, kompozitsion yaxlitligini idrok etish kabi qobiliyatlarini o'rganmoqchi bo'ladi, holbuki, bu boshqa fanlarning vazifalarini o'z zimmasiga olish bo'ladi qabilida e'tiroz bildiradi. Matnning hajmini chegaralash masalasida ham bu yo'nalishning yo'li to'g'ri emasligini aytadi.³ U shunday yozadi: “Matn lingvistikasi” yaratuvchilarining ilk niyatlari juda ham ezgu edi. Ilmiy-texnik taraqqiyotga, axborot asri talablariga javob berish. Tilda faqat kichik birliklargina emas, yirik birliklar ham mavjud ekanligini ko'rsatish. Matn oqimida gaplarning qo'shilish shakllari va vositalarini tadqiq etish. Bularning bari diqqatga sazovor va ularni qo'llab-quvvatlash kerak. Boshqa narsa – har jihatdan an'anaviy (deyiladigan) tilshunoslikka o'xshamaslikka intilish - printsipial e'tiroz tug'diradi... Yanada qaltis, zaif joyi tilning yirik va kichik birliklarini bir-biriga qarama-qarshi qo'yishdir. Ayni paytda gapning, so'z yoki so'z birikmasining strukturasi

¹ Moskalskaya O.I. Ko'rsatilgan asar, 9-bet.

² Novoe v zarubejnoy lingvistike. Vip. 8. Lingvistika teksta. –M.: Progress, 1978

³ Budagov R.A. Filologiya i kultura. –M.: MGU, 1980, s. 78-80.

nafaqat tadqiq etmasdan, balki hatto u bilan qiziqib ko'rmasdan turib, gaplarning qo'shilish tamoyillarini o'rganish mumkin emas..."¹

Bunday e'tirozlarga qo'shilib bo'lmaydi, chunki matn lingvistikasi matnni asosiy birlik deb hisoblar ekan, gaplar yoki so'z birikmalarining mavjudligini, ularning o'ziga xosliklarini, matn tarkibidagi o'rnini, umuman, an'anaviy tilshunoslik yutuqlari sifatida tan olingan qoidalarni aslo inkor etmaydi. Bu e'tiroz va tanqidiy fikrlarni mavjud muammolarga yanada sinchkovlik va hushyorlik bilan yondashish zaruriyatini unutmazlikka da'vat tarzida tushunish maqsadga muvofiq.

Turkiyshunoslikda matn masalasi birinchi o'laroq o'tgan asr 70-yillarining boshida taniqli tatar tilshunosi M.Zakiev tomonidan qo'yilgan. Dastlab u bog'li nutqni mustaqil gaplar o'rtasidagi aloqani o'rganmasdan tadqiq yetib bo'lmasligini, chunki bog'li nutq hamisha turli usullar bilan o'zaro bog'langan gaplar zanjiridan iborat bo'lishini, shunga ko'ra bog'li nutqda gapdan yirik va murakkab bo'lgan "murakkab sintaktik butunlik" deb ataladigan birliklar ajratilishini (ular abzatsning qismi, abzats, yaxlit bob, ba'zan hatto yaxlit asar va sh.k.ga teng bo'lishini) ta'kidlaydi va yozadi: "Bog'li nutqda murakkab sintaktik butunlikni ajratish sof metodik maqsadni nazarda tutadi; u nutqning asosiy birligi bo'la olmaydi va boz ustiga gapga qarama-qarshi qo'yilishi mumkin emas".² 1974 yilda nashr etilgan darsligida esa murakkab sintaktik butunliklarni "sintaktik butunliklar" ("sintaksik betennor") deb nomlaydi va quyidagilarni yozadi: "Sintaktik butunliklar, ya'ni mustaqil jumalarning bog'lanishini o'rganish turkiy tillarda hali to'la yo'lga qo'yilgani yo'q. Holbuki, bu masala til ilmi uchungina emas, balki adabiyot ilmi uchun ham juda ahamiyatlidir. Chunki mustaqil jumalarning bog'lanishini bilmasdan turib, matnni, asarni, uning ayrim bo'laklarini, abzatslarini tugal uyushgan bir butun qilib tuzish juda qiyin".³ 1984 yilda bosilgan o'quv qo'llanmasida olim endi matn lingvistikasi muammolarini atroflicha yoritgan va matnning yaxlit birlik ekanligini e'tirof etgan. Kitobga "Matn sintaksisi" nomi bilan maxsus bo'lim kiritgan va unda matn turlari, matnning mazmuniy, kommunikativ, struktur, grammatik butunligi, matn kompozitsiyasi, matn sintaksisi va lingvistik kategoriyalar kabi masalalar bo'yicha fikrlar bayon qilingan.⁴

Ozarbayjon tilshunosligida matn sintaksisi va uning o'ziga xosliklari masalasi K.M.Abdullayev tomonidan atroflicha monografik planda tadqiq etilgan. Ozarbayjon tilidagi matn, uning kommunikativ, struktur-semantik

¹ Budagov R.A. Ko'rsatilgan kitob, 85-b.

² Sovremenniy tatarskiy yazik. -M.: Nauka, 1971, s. 237.

³ Zakiev M.Z. Xazerge tatar adabi tele (Sintaksis). -Kazan, 1974, 257-bit.

⁴ Zakiev M.Z. Xazerge tatar adabi tele sintaksisi ham punktuatsiyase. -Kazan:

Tatarstan kitap nashriyati, 1984, 199-226-bitlar.

xususiyatlari, matn birliklari mavjud qarashlar va original kuzatishlar asosida tahlil etilgan.¹

O'zbek tilshunosligida ham matn va uning tadqiqi borasida anchamuncha ishlar qilingan. O'zbek til ilmidagi birinchilardan bo'lib akademik G'.Abdurahmonov 1980 yilning 10-12-sentyabrida Toshkentda bo'lib o'tgan sobiq Ittifoq turkiyshunoslarining III konferentsiyasida matn nazariyasiga bag'ishlangan ma'ruza qilib, muammoning mohiyati va yechimlari haqida o'z fikrlarini bildirgan, bir qator matn turlarini ajratib ko'rsatgan edi.²

Ulkan tilshunos A.G'ulomov matnning mohiyati bo'yicha o'zining qimmatli fikrlarini bayon qilgan. U dunyo tilshunosligida kechayotgan jarayonlardan muttasil boxabar keng qamrovli olim sifatida "Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis" darsligi (M.Asqarova bilan hamkorlikda)ni qayta ishlab, to'ldirib, uchinchi nashrini tayyorlar ekan, matn masalasini ketlab o'tolmaydi, ixcham bir tarzda bo'lsa-da, matn haqidagi qarashlarini kitobga kiritadi. A.G'ulomov gapdagi fikr tugalligining nisbiy ekanligini, asarda mazmun to'liqligi butun matndan anglashilishini ta'kidlab, uch abzatsdan tashkil topgan yaxlit matn misol qilib keltiradi va undan kelib chiqib, quyidagilarni yozadi: "1. Fikr bayon qilish gap (sodda gap va qo'shma gap) doirasi bilangina chegaralanmaydi. To'liq fikrni, odatda, gapdan yirik bo'lgan sintaktik butunlik beradi. Gap bu butunlik sostavida uning bir komponenti sanaladi. 2. Bu komponent shu butunlikdagi boshqa komponentlar bilan har jihatdan (mazmun, grammatik) turli vositalar orqali bog'langan bo'ladi. Uning o'z kompozitsiyasi va stilistik xususiyatlari saqlangan bo'ladi. 3. Sodda gap butunlik sostavida ma'lum sharoitlarda o'zicha bir abzatsni tashkil qilishi mumkin... 4. Bunday sintaktik butunlik, sintaktik konstruksiya tekst sanaladi. Ayrim - uzuq gap nisbiy tugal fikrni ifodalaydi, tekst butun bir kompleksning mundarijasini bildiradi. 5. Tekst bir butunlik bo'lganligidan, u o'z mundarijasiga mos keladigan ayrim sarlavhalarga ega bo'lishi ham mumkin. Tekst ayrim segmentlarga – qismlarga (ayrim parchalarga, abzatslarga, gaplarga) bo'linadi). Demak, tilning aloqa-aralashuv vositasi ekanligini tekst yana ham aniq ko'rsatadi. Nutq tekst tusida namoyon bo'ladi. 6. Tekst – yirik nutq parchasi, abzats esa tekstning bo'lagi. Tekstning hamma ko'rinishlari (maksimal tekst va minimal tekst) ma'lum bir temani (mundarijani) tugal ifodalaydi. Demak, u – yuqori darajadagi sintaktik birlik.

Tekstning bu xususiyatlarini hisobga olib, ba'zi tekshiruvchilar uni lingvistikaning mustaqil bir sohasi sifatida (tekst grammatikasi, tekst lingvistikasi kabi nomlar bilan) ajratishni zarur deb biladilar. Ba'zilar esa uni tekst sintaksisi deb atab (so'z birikmasi sintaksisi, sodda gap sintaksisi kabi),

¹ **Abdullayev K.M.** Teoreticheskie problemi sintaksisa azerbaydjanskogo yazika: Avtoref. dis. ...d-ra filol. nauk. –Baku, 1984, s. 33-43.

² Bu haqda qarang: III Vsesoyuznaya tyurkologicheskaya konferentsiya // Sovetskaya tyurkologiya. -Baku, 1981, N1, s.93.

gap sintaksisining davomi sifatida qarab, bu bilan sintaksis terminining mazmunini kengaytirishni, asosiy sintaktik birlik sifatida gapdan ko'ra katta sintaktik butunlik deb qarash kerakligini ta'kidlaydilar; bunda sintaksisning yuqori chegarasi qo'shma gap sintaksisi emas, balki tekst sintaksisi bo'ladi. Tekshiruvchilarning ko'pchiligi bu sohani birinchi qarash bo'yicha yoritmoqdalar.

Tekst sintaksisi o'zbek tilshunosligida hali o'rganilmagan¹. Ko'rinadiki, A.G'ulomov o'zbek tili faktlaridan kelib chiqqan va dunyo tilshunosligidagi turli qarashlarni inobatga olgan holda matnning tabiati va mohiyatini aniq ko'rsatib bergan. Mazkur olti bandeda birma-bir qayd etilgan qoidalar matnning asosiy umumiy xususiyatlarini o'z ichiga olgan.

M.To'xsonov o'zining nomzodlik dissertatsiyasida makromatn va mikromatnni farqlagan holda o'zbek tilidagi mikromatn tarkibidagi unsurlarni bog'lovchi vositalar sistemasini tadqiq etgan.² Ammo ta'kidlash lozimki, garchi tadqiqotchi o'z oldiga badiiy nutqdagi mikromatnni o'rganishni maqsad qilib qo'ygan bo'lsa-da, ishda mikromatnning kogerentligi umumiy tarzda tekshirilgan, ya'ni aynan badiiy nutqdagi matnning bu boradagi o'ziga xosligi bilan bog'liq jihatlarga e'tibor qaratilgan emas. Lekin shunga qaramasdan, bu ish o'zbek tilshunosligidagi mikromatn va uning kogeziyasini monografik aspektda o'rganishga bag'ishlangan dastlabki tadqiqotlardan ekanligi bilan diqqatga sazovordir.

O'zbek tilshunosligida matn lingvistikasi bo'yicha umumlashtiruvchi, ta'limiy xarakterdagi ilk ishlardan biri A.Mamajonov tomonidan yaratilgan. Uning filolog-talabalar uchun mo'ljallangan "Tekst lingvistikasi" nomli maxsus kursida matn haqidagi ilmiy qarashlar tahlil etilgan, matn tushunchasining mohiyati, tiplari va birliklari, bu birliklarning bog'lanishi va bog'lovchi vositalari, matn birliklari sinonimiya, sintaktik-stilistik figuralar masalalari bayon qilingan.³ Keyinroq shogirdi M.Abdupattoyev bilan hamkorlikda nashr yettirgan "Matn sintaksisi" nomli o'quv qo'llanmasida matnning struktur-semantik va stilistik jihatlari, matn birliklaridagi tema-rematik munosabat atroflicha tahlil qilingan, tegishli xulosalar umumlashtirilgan.⁴

N.Turniyozovning "Matn lingvistikasi" nomli qo'llanmasi ham ana shunday ta'limiy xarakterdagi ishlardan bo'lib, unda tegishli o'quv rejasiga muvofiq matn haqida umumiy ma'lumot, mikro- va makromatn tushunchalari,

¹ G'ulomov A., Asgarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -Toshkent: O'qituvchi, 1987, 6-7-betlar.

² Tuxsanov M. Mikrotekst i sistema virajeniya ego kogerentnosti v uzbekskoy xudojественnoy rechi: Avtoref. diss. ...k-ta filol. nauk. -Tashkent, 1987.

³ Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. -Toshkent, 1989.

⁴ Mamajonov A., Abdupattoyev M. Matn sintaksisi. -Farg'ona, 2002.

matn uzvlari orasidagi turli munosabatlar kabi mavzular bo'yicha ilmiy ma'lumotlar berilgan.¹

Matn muammolari bilan jiddiy shug'ullangan o'zbek tilshunoslaridan yana biri M.Hakimovdir. U asosiy maqsadi "ilmiy matn va uning birliklari orasidagi mazmuniy munosabatni ifoda etuvchi bog'lovchilar, ularning o'ziga xos xususiyatlari va vazifalarini aniqlashga yo'naltirilgan ishlarga hissa qo'shish, ilmiy matnda muallifning xususiy munosabati hamda uning turlarini belgilash"dan iborat bo'lgan nomzodlik dissertatsiyasida o'zbek ilmiy matnning sintagmatik va pragmatik xususiyatlarini boy faktik materiallari asosida batafsil tadqiq etgan.²

M.Hakimov o'zbek tilidagi matnning pragmatik talqiniga bag'ishlangan doktorlik dissertatsiyasida esa matnning lingvistik pragmatika, G'arb falsafiy tilshunosligida shakllangan nutqiy akt nazariyasidan kelib chiqqan holda o'rgangan va matnda ochiq va yashirin ifodalalmadigan mazmunlarning o'ziga xos qonuniyatlarini ko'rsatib bergan, ularning semantik, sintaktik, presuppozitsional va pragmatik mexanizmlariga daxldor qoidalarni konkretlashtirgan.³ Dissertatsiyada o'zbek tilidagi matn lingvistikasi muammolariga nazariy jihatdan oydinlik kiritilgan, bir qator tamoman yangi fikrlar ilgari surilgan. Ammo g'arbcha yoki g'arb falsafiy tilshunosligi talqinida qo'llangan o'zbekcha atamalar shunchalik ko'p va ularni birdaniga anglab olish biroz qiyinki, muallif dissertatsiya oxirida "tadqiqot yo'nalishiga oid atamalar izohi"ni berishga majbur bo'lgan (257-260-betlar).

Keyingi yillarda o'zbek tilshunosligida matn masalasining u yoki bu jihati tadqiqiga daxldor bir qator ilmiy maqolalar ham e'lon qilindi.⁴

Matn mummaolarini o'rganish va uning yaxlit ilmiy nazariyasini yaratishning xorijdagi faollaridan biri nemis tilshunosi R.Harveg 1974 yilda matn lingvistikasining tilshunoslikda to'liq asoslanishi uchun kamida yuz yil kerak bo'lishini ta'kidlagan edi.⁵ Ammo bugun bu gapning aytilganiga hali 40 yil ham bo'lgani yo'q. Lekin butun dunyoda muntazam va qizg'in olib borilgan jiddiy ilmiy izlanishlar, tadqiqotlarning tabiiy natijasi o'laroq "matn

¹ Turniyozov N. Matn lingvistikasi (ma'ruzalar matni). -Samarqand, 2004.

² Hakimov M. O'zbek ilmiy matnning sintagmatik va pragmatik xususiyatlari: Filol. fan. n-di ...diss. -Toshkent, 1993.

³ Hakimov M. O'zbek tilida matnning pragmatik talqini: Filol. fan. d-ri ...diss. - Toshkent, 2001.

⁴ Masalan: To'xсанov M. Mikromatn va uning kommunikativ yaxlitligi // O'zbek tili va adabiyoti, 1990, N5, 66-69-betlar; Shahobiddinova Sh., Isoqov Z. Matn va uni bog'lovchi vositalardan biri // O'zbek tili va adabiyoti, 2004, N6, 75-76-betlar; Muhamedova D. Mikromatn ko'rinishida kesimlarning teng aloqaga kirishuvi // O'zbek tili va adabiyoti, 2004, N6, 90-91-betlar; Muhamedova D. Matn va uning turlari / Istiqlol va til. 3-qism. -Toshkent, 2007, 17-19-betlar.

⁵ Turniyozov N. Ko'rsatilgan asar, 15-bet.

lingvistikasi” (“matn nazariyasi”) nomi bilan bo’ladimi yoki “matn grammatikasi” (“matn sintaksisi”) nomi bilan bo’ladimi, baribir, shunday bir yo’nalish alohida fan va o’quv predmeti sifatida shakllanganligi keng e’tirof etilgan va buni hech kim inkor qilmaydi.

Demak, shunga ko’ra, tilshunoslikda matnga doir yaratilgan tadqiqotlarni uch katta guruhga bo’lish mumkin: a) matnning formal-grammatik va ma’no qurilishiga oid ishlar; b) matni turlicha idrok qilishga sabab bo’ladigan matn qurilishining shakliy va konseptual xususiyatlari tahliliga bag’ishlangan ishlar; v) matnning o’zini idrok qilishga oid ishlar. Yana shuni ta’kidlab aytish mumkinki, bugungi kunga kelib matni o’rganishning yigirmadan ortiq usullari, metodlari ishlab chiqilgan va ular tilshunoslik fanida keng qo’llanmoqda.

Ulardan biri o’zbekcha matnlarni statistik usulda o’rganishdir. Matni o’rganishning bu usuli haqida B.Yo’ldoshevning “Matni o’rganishning lingvostatistik metodlari” uslubini qo’llanmasida izchil fikrlar bildirilgan, ya’ni unda turli vazifaviy uslubdagi matnlarni statistik metodlar asosida o’rganish usullari, ko’rinishlari, chastotali lug’atlar va ularni yaratish tamoyillari bayon qilingan.¹ Matni o’rganishning lingvostatistik metodlarini tahlil va tatbiq qilish ham matn lingvistikasining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Bu borada samarqandlik olimlar S.Karimov, B.Yo’ldoshev, D.O’rinboyevalarning tadqiqotlari e’tiborga sazovor.

Tilshunoslikda matni psixolingvistik jihatdan o’rganish ham o’ziga xos tarixiga ega. Ayniqsa, tilshunolar I.Lisakova, A.A.Leontyev, N.S.Evchik, A.Shtern, T.A.Drozdovlarning bu boradagi tadqiqotlari diqqatga sazovor.² Bu yo’nalishdagi ishlarda matnning yaralishi va tushunilishi (pertsepsiyasi) bilan bog’liq jarayonlar, ya’ni inson psixologiyasi va matn yaratish qobiliyati o’rtasidagi bog’liqligi masalalari ko’rib chiqiladi. O’zbekistonda ham bu yo’nalishda ishlar yuzaga kelmoqda. Xususan, I.Azimovanning nomzodlik dissertatsiyasida psixolingvistikadagi matnning mazmuniy pertsepsiyasiga oid umumnazariy qarashlar sharhi berilgan, matni tushunishga ta’sir etuvchi lingvistik va ekstralingvistik omillarni psixolingvistik tajribalar asosida aniqlanib, matni tushunish jarayonining darajalari ko’rsatilgan, shuningdek, ishda matnning mazmuniy

¹ Yo’ldoshev B. Matni o’rganishning lingvostatistik metodlari (uslubiy qo’llanma). -Samarqand, 2008.

² Bu haqda qarang: Lisakova I.P. YAzik gazet: sotsiopsixolingvistik aspekt. -L., 1981, Leontyev A.A. Psixolingvistik yediniti i porojdenie rechevogo viskazivaniya.-M., 1969, Evchik N.S. Perseptivnaya baza teksta: teoreticheskie i prikladnie aspekti formirovaniya. -Minsk, 2001, Shtern A.S. Perseptivniy aspekt teksta. -L., 1990, Drozdova T.A. Psixologicheskie osobennosti ponimaniya teksta kak protsess // Psixologicheskie mexanizmi porojdeniya i vospriyatniya teksta. Sbornik nauchnix trudov MGIIYA. V.23.-M., 1985.-S.106-120.

pertsepsiyasidagi birliklar aniqlanib, ularning formal-semantik xususiyatlari tahlil qilingan.¹

Matn lingvistikasining yana bir muhim tarmog'i – badiiy matnni tadqiq qilish yo'nalishi ham, aytish mumkinki, o'zbek tilshunosligida yuqori darajada taraqqiy qilgan. 2009 yilda M.Yo'ldoshev badiiy matnni lingvopoetik tahlil qilishga bag'ishlangan doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. Mazkur doktorlik ishida badiiy matnda tilning estetik vazifasining namoyon bo'lish tarzi o'zbek adabiyotining eng sara asarlari misolida tahlil qilingan, badiiy matnning mazmuniy turlari hamda intertestuallik muammosi faktik materiallar asosida tasnif va tavsif qilingan, badiiy matnni lingvopoetik tahlili tamoyillari ishlab chiqilgan, shuningdek, badiiy matnning shakllanish tarzi va unda ishtirok etuvchi lisoniy omillar o'rganilib, badiiy matnda fono-grafik, leksik, morfologik va sintaktik vositalarning poetik aktualashish mexanizmlari aniqlangan.²

2010 yilda himoya qilingan S.Boymirzayevaning doktorlik ishi matn hodisasi mazmuniy tuzilishining kognitiv mohiyatini monografik tadqiq qilishga bag'ishlangan.³ Ishda matn hodisasining kommunikativ-pragmatik xususiyatlari tadqiq etilgan, uning mazmunini shakllantirishga xizmat qiluvchi modallik va temporallik kategoriyalarining matn mohiyati bilan uzviy aloqadorligi ko'rsatib berilgan hamda matn mazmuni shakllanishining ijtimoiy hodisa ekanligi, uning muallif va retsipient ishtirokida kechadigan lisoniy kognitiv faoliyat mahsuli ekanligi ochib berilgan.

Sh.Turniyazovning nomzodlik ishi matn shakllanishining derivatsion xususiyatlari tadqiqiga bag'ishlangan bo'lib, unda mikromatn va uning turlari haqida mulohaza bildirilib, unda oddiy grafema (nutqda tovush), so'z va so'z birikmalari ham matn maqomida kelishi mumkinligi dalillangan, mikro-va makromatnlar voqelanishining derivatsion xususiyatlari ilmiy talqini berilgan, matn komponentlarining va umumiy matn strukturasi derivatsion xususiyatlari yoritildi va bunda derivatsiya operatori vazifasida keluvchi semantik omil hamda leksik vositalar, matn komponentlarining pog'onali munosabati xususida fikrlar bildirilgan.⁴

2011 yilda himoya qilingan Sh.Haydarovning "Badiiy matnda partsellyativ konstruktsiyalarning qo'llanilishi" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi ham matn lingvistikasining tarkibiy qismi, o'rganish

¹ **Azimova I.** O'zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy pertsepsiyasining psixolingvistik tadqiqi. Filol.fan.nomz...dis.-Toshkent, 2008.

² **Yuldashev M.** Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. Filol.fan.dokt...dis.-Toshkent, 2009.

³ **Boymirzayeva S.** O'zbek tilida matnning kommunikativ-pragmatik mazmunini shakllantiruvchi kategoriyalar. Filol.fan.dokt...dis.-Toshkent, 2010.

⁴ **Turniyazova Sh.** Hozirgi o'zbek tilida matn shakllanishining derivatsion xususiyatlari. Filol.fan.nomz...dis.-Toshkent, 2010.

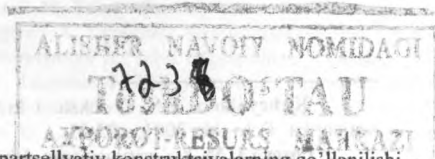
ob'ektlaridan biri bo'lgan partsellyativ konstruktsiyalar tadqiqiga bag'ishlangan.¹ Ishda partsellyativ konstruktsiyalar badiiy matn materiallari asosida lingvopoetik tadqiq qilingan, partsellyativ konstruktsiyalarning mohiyati, ularning ilova va boshqa konstruktsiyalardan farqli belgilari badiiy matndan olingan misollar asosida izohlanib, partsellyativ konstruktsiyalarning og'zaki va badiiy nutqqa xoslanishi, ularning o'ziga xos tomonlari tahlil etilgan hamda partsellyativ konstruktsiyalarning voqelanishiga ko'ra tasnifi ishlab chiqilib, partsellyativ konstruktsiyalar grammatik va lingvopoetik jihatdan tavsiflangan.

Ko'rinadiki, matn lingvistikasi yuzasidan turli yo'nalish va aspektlarda tadqiqotlar olib borilgan va olib borilmoqda. Matnni tadqiq qilishning yanada yangi sohalarini topish siz magistrantlarning vazifangiz hisoblanadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Qaysi vaqtdan boshlab matn lingvistikasi alohida fan sifatida o'rganila boshlandi?
2. Rus tilshunosligida matn tadqiqi yuzasidan qanday tadqiqotlar yaratildi?
3. Turkologiyada matn tadqiqi bo'yicha qanday asarlar yuzaga kelgan?
4. O'zbek tilshunosligida matn lingvistikasiga oid qanday asarlar yaratilgan?
5. O'zbek tilshunosligida ilmiy matnni o'rgangan olim kim va u qanday g'oyalarni ilgari surgan?
6. O'zbek tilshunosligida badiiy matnni o'rgangan olim kim va u qanday g'oyalarni ilgari surgan?
7. O'zbek tilshunosligida matnning kommunikativ-pragmatik xususiyatlarini o'rgangan olim kim va u qanday g'oyalarni ilgari surgan?
8. Matnlarni psixolingvistik jihatdan o'rgangan olim kim va u qanday g'oyalarni ilgari surgan?
9. O'zbek tilida parsellyatsiya hodisasi kim tomonidan o'rganilgan?

2658

¹ Haydarov Sh. Badiiy matnda partsellyativ konstruktsiyalarning qo'lanilishi. Filol.fan.dokt...dis.-Toshkent, 2011.

MATN TA'RIFI

Matn ta'rifi masalasi matn lingvistikasining eng muhim va dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Chunki tilshunoslikda bu masalada yagona fikrning o'zi yo'q. Zero, "Ammo hayratlanarlisi shundaki, - deb yozadi rus tilshunosi E.S.Kubryakova, - bu fan sohasi o'zining bosh ob'ekti - matnning umume'tirof etilgan ta'rifiga ega emas va bu yo'nalishdagi deyarli har bir tadqiqot tekstning nima ekanligi va bu termin bilan ifodalanadigan hodisaning qanday belgi yoki xususiyatlar bilan karakterlanishi haqidagi mulohazalar bilan boshlanadi."¹ Biz ham matn ta'rifi, uning asosiy belgi-xususiyatlariga to'xtalishini maqsadga muvofiq deb bildik.

Avvalo shuni ta'kidlash lozimki, matn tushunchasini material jihatdan tayin etish va ta'riflashda mutaxassislar o'rtasida yagona fikr yo'q, aksincha, bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki xil qarash mavjud. Ayrim tilshunolar faqat yozma shakldagi yaxlit nutq yoki nutq parchasini matn deb hisoblaydilar. Masalan, rus tilshunosi L.M.Loseva "matn" tushunchasini aniqlashda barcha matnlar uchun xos bo'lgan belgilardan kelib chiqish lozimligini aytadi va bu belgilarning birinchisi sifatida uning yozma shaklda bo'lishini alohida qayd etadi.² Matnni lingvistik tadqiqot ob'ekti sifatida rus tilshunosligida ilk o'laroq batafsil o'rganganlardan biri I.R.Galperin "matnning ontologik va funktsional belgilarini namoyon etadigan yetakchi jihatlar"dan biri sifatida "yozma hujjat tarzida reallashadigan tugallanganlik"ni alohida ta'kidlab ko'rsatadi. Uningcha, matn yozuvda qayd etilgan nutqiy asardir.³

Ammo matnning yozma yoki og'zakiligi uning ontologiyasi va funktsiyasiga nechog'lik bog'liq yoki bog'liq emasligi muallif tomonidan aniq-tiniq ko'rsatib berilmagan. Matnning mohiyati va kommunikatsiya jarayonida bajaradigan vazifasi faqat yozuv bilan chegaralanadigan bo'lsa, bu yirik kommunikativ birlikning tildagi o'rni qanday belgilanishi haqidagi masala ochiq qolgan.

¹ Kubryakova E.S. O tekste i kriteriyax ego opredeleniya / Tekst. Struktura i semantika. T. 1. -M., 2001, s.72-81.

² Loseva L.M. Ko'rsatilgan asar, 4-bet.

³ Galperin I.R. Ko'rsatilgan asar, 18-bet.

Aytish kerakki, matn lingvistikasi muammolari bilan jiddiy shug'ullangan juda ko'pchilik tilshunoslar matnning yozma ham, og'zaki ham bo'laverishi mumkinligini aytadilar.¹ Chindan ham, ayni shu fikr ilmiy-mantiqiy jihatdan to'la asosga ega va u matnning mavjud mohiyatini to'g'ri aks ettiradi.

Z.Ya.Turayeva matn lingvistikasining umumiy nazariyasiga ko'ra uning predmeti sifatida og'zaki yoki yozma nutq mahsuli bo'lgan matnni olish mumkinligini aytadi, ammo matnni tor ma'noda, ya'ni faqat yozma nutq mahsuli sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlaydi. U I.R.Galperin tomonidan ilgari surilgan yozma matn talqinini ma'qullaydi va quyidagicha yozadi: "Agar og'zaki nutqqa tovushlar orqali namoyon bo'lish xos bo'lsa, matn uchun grafik gavdalanish xarakterlidir. Agar og'zaki nutqni bir yo'nalishlilik ("lineynost") farqlab tursa, matnga ko'p o'lchovlilik xosdir. Og'zaki nutq bir yo'nalishlidir, chunki u faqat tovush orqali gavdalana oladi. Yozuv (grafik yoki magnit tasmaidagi) uning sifatini o'zgartiradi. Shunday qilib, og'zaki nutq qaytishsizdir, ya'ni aytildimi, uning biror parchasiga qaytish mumkin emas. Matn ko'p o'lchovlidir, chunki uning istalgan bo'lagiga ko'p marta qaytish mumkin. Agar nutq harakat, jarayon bo'lsa, matn ikkiyoqlama tabiatga ega, ya'ni u ham tinch holatda, ham harakatda bo'la oladi. Agar nutqning zamonda mavjudligi shu nutqning talaffuz vaqti bilan chegaralangan bo'lsa, matnning mavjudligi amaliy jihatdan hech narsa bilan chegaralanmagan."²

O'zbek tilshunosligidagi bu yo'nalishdagi ishlarga e'tibor qilinsa, ularda ham yuqoridagiga o'xshash mulohazalar yo'q emas. Masalan, M.Hakimovning nomzodlik dissertatsiyasida mana bunday fikrlarni o'qish mumkin: "...Nutq – bu so'zlovchining nutqiy jarayoni bilan aloqador bo'lgan hodisa sifatida ifoda etilsa, matn (tekst) ham ana shu nutqiy hodisaning yozilgan ("bosma harf orqali aks etgan") parchasidir... "Nutq" o'zining yozma shaklida "matn" atamasiga teng keladi... Har qanday nutqning yozma shakli matn tushunchasi mohiyatini ifoda etadi... Tekst – og'zaki nutq, kontekstga nisbatan stabillashgan, ma'lum qoida, qonuniyatlar va adabiy til me'yorlari asosida shakllangan yozma nutq... Matn bir vaqtning o'zida emas, balki bir

¹ Masalan: **Gauzenblas K.** O xarakteristike i klassifikatsii rechevix proizvedeniy / Novoe v zarubejnoy lingvistike. Vip. 8. Lingvistika teksta. -M.: Progress, 1978, s. 63-64; **Mixel G.** Osnovi teorii stilya / Novoe v zarubejnoy lingvistike. Vip. 9. Lingvostilistika. -M.: Progress, 1979, s. 271; **Nikolayeva T.M.** Tekst / Russkiy yazik. Ensiklopediya. -M.: Sov. ensiklopediya, 1979, s. 348; **Hojiyev A.** Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. -Toshkent: O'qituvchi, 1985, 88-bet; **Mamajonov A.** Tekst lingvistikasi. -Toshkent, 1989, 8-bet; **O'rinboyev B., Qo'ng'urov R., Lapasov J.** Badiiy matnning lingvistik tahlili. -Toshkent: O'qituvchi, 1990, 8-bet; **Lapasov J.** Badiiy matn va lisoniy tahlil. -Toshkent: O'qituvchi, 1995, 5-bet; **Kamenskaya O.L.** Ko'rsatilgan asar, 17-bet; **Gorshkov A.I.** Ko'rsatilgan asar, 56-57-betlar.

² **Turayeva Z.Ya.** Lingvistika teksta. -M.: Prosvesheniye, 1986, s. 12.

necha asr avvalgi va keyingi shaxslar o'rtasidagi aloqa munosabatini yuzaga chiqaruvchi vositadir"¹.

Tabiiyki, bunday anchayin keskin fikrlar munozaralidir. Avvalo, aytish joizki, kishilar o'rtasidagi aloqa – kommunikatsiya matnlar vositasida amalga oshar ekan (va bu hol matn lingvistikasining yaratuvchilari, umuman, matn tadqiqotchilarining aksariyati tarafidan e'tirof etilgan ekan), matnni faqat yozma shakl bilan chegaralash shakllanib ulgurgan mavjud matn nazariyasi qoidalariga zid bo'lishi turgan gap. Axir, kishilar o'rtasidagi har qanday kommunikatsiya faqat va faqat yozma shaklda amalga oshishini tasavvur etib bo'lmaydi.

Sintaksisning asosiy birligi gap ekanligi hamisha e'tirof etilgan, matn yoki uning birliklari gapdan yirik, oliy sintaktik-kommunikativ birliklar hisoblanishi lozimligi bugungi matn lingvistikasining asosiy qoidalaridan biriga aylanib ulgurdi. Shunday ekan, faqat yozuvda aks etgan gapnigina gap deb, og'zaki nutqdagi gapni gap bo'lolmaydi deyish to'g'ri bo'lmasligini isbotlab o'tirishning hojati yo'q, albatta. Agar faqat yozuvda ifodalangan yaxlit nutqningina matn deyiladigan bo'lsa, mantiq gapni ham faqat yozuvdaginginagina tan olish kerakligini taqozo etadi. Ammo buning mumkin emasligi tabiiy.

Og'zaki nutqning bir yo'nalishliligi, yozma (harflar yoki magnet tasmasida) nutq (matn)ning ko'p yo'nalishliligi, og'zaki nutqning "qaytishsizligi", yozma nutqning esa "qaytishliligi", ya'ni uning istalgan bo'lagiga har qachon qaytish mumkinligi haqidagi da'vo-dalil ham asosli emas. Chunki bu "qaytish" tushunchasi faqat vizual-amaliy mohiyatga ega, nutqiy asar (matn)ning mohiyatiga aslo daxldor emas. Agar faqat yozma nutqdagina oldingi qismlarga qaytish mumkinu og'zaki nutqiy yaxlitlikda uning oldingi qismlariga qaytishning imkoni bo'lmasaydi, unda hech qanday og'zaki nutqni tushunish, demakki, og'zaki nutqiy kommunikatsiya mutlaqo mumkin bo'lmasdi. Chunki so'zlovchi muayyan yaxlit bir fikr, mavzuni og'zaki bayon qilar ekan, ayni bayon jarayonining har bir onida uning o'zi ham, xuddi shuningdek, tinglovchi ham mazkur nutqning oldingi istalgan parchasiga qayta oladi, nafaqat qayta oladi, balki oldingi qismlar ularning xotirasida turadi. Agar shunday bo'lmasa, ya'ni nutq butunisicha ham so'zlovchining, ham tinglovchining xotirasida turmasa, nutqni tuzish ham, uni mazmunan anglash ham imkonsiz bo'ladi. Tabiiyki, so'zlovchi ayni talaffuz jarayonidagina o'z nutqiga hokim bo'lsa, tinglovchi nutqning ayni eshitib turgan onidagi parchasinigina tushunsa, nutqning oldingi qismlari ularning har ikkichining ham "esidan chiqib qolaversa", ular bir-birlarini tushunish imkoniyatidan tamomila mahrum bo'lib qolaveradi. To'g'ri, og'zaki nutqning

¹ **Hakimov M.X.** O'zbek ilmiy matnning sintagmatik va pragmatik xususiyatlari: Filol. fan. n-di ...diss. –Toshkent, 1993, 17,18, 21-betlar.

so'zlangan paytidagina mavjud ekanligini, yozma nutqning esa zamon nuqtai nazaridan chegaralanmaganligini hech kim inkor etmaydi, ammo bu og'zaki nutqni eslash, xotirada saqlash, umuman, uni yoki uning muayyan parchalarini tiklash ilojisiz degani emas. Yaxlit og'zaki nutq faqat yozma shaklga olingandagina matn yuzaga keladi tarzidagi hukm daryoda oqib turgan suv suv emas, balki bu "modda" faqat shishaga solingandagina suv paydo bo'ladi deganday bir gapdir.

Dunyoda biron-bir, kattadir-kichikdir, xalq yoki qavm yo'qki, uning necha asrlardan beri og'zaki shaklda avloddan-avlodga o'tib yashab kelayotgan rang-barang so'z san'ati durdonalari bo'lmasin. Masalan, bir qo'shiq yoki ertakni faqat qog'ozga yoki magnit tasmasiga (yoki multimediya shakliga) tushirilgan matn, ammo og'zaki shaklda matn bo'la olmaydi deyish matn tushunchasini til doirasidan tashqariga chiqarib yuborishi tayin. Og'zaki nutqiy asarni muayyan vositalar (yozuv, magnit tasmasi, multimediya kabi) yordamida qayd etish axborotning zamon va makonda saqlanishini ta'minlash imkoniyatlaridir, lekin, garchi yozma nutq muayyan tayyorgarlik bilan amalga oshiriladi, shuning uchun u ravon va ishlangan nutq deyilsa-da, buning til birliklarining tabiatiga bevosita jiddiy o'zgartirish kiritadigan ta'siri to'g'risida gapirib bo'lmaydi.

Aytish lozimki, tayyorgarliksiz spontan og'zaki nutq va tayyorgarlik bilan ishlangan yozma nutq o'rtasida muayyan struktur-uslubiy farqlar, o'ziga xosliklarning mavjudligi tabiiy, ammo bu o'ziga xosliklar birining mahsulini matn emas, ikkinchisining mahsulini esa matn deyishga hech bir asos bo'lolmaydi.

Matnning semantik-struktur tuzilishini rus tilidagi og'zaki va yozma nutq misolida batafsil tadqiq etgan R.A.Karimova doktorlik diisertatsiyasida matn faqat grafik, yozma shakldagina emas, balki og'zaki shaklda ham namoyon bo'ladigan nutqiy asar ekanligini, bunda og'zaki shakl genetik asos ekanligini alohida ta'kidlaydi va faktlarning tahlillaridan kelib chiqqan holda "bir qarashda matn makonining qarama-qarshi nuqtalarida joylashganday ko'rinadigan og'zaki spontan matn va yozma matn (badiiy matn) umumiy xususiyat – muayyan tuzilishga ega" degan nazariy xulosaga keladi.¹

Shubhasizki, og'zaki nutq birlamchi, yozma nutq esa ikkilamchidir, shuning uchun ham yozma matn uchun og'zaki nutqning "genetik asos" bo'lishi aksiomadir. Bu o'rinda O.V.Dolgovaning quyidagi fikrlari diqqatga sazovor: "Inson nutqi – bu eng avvalo tilning tovushli shaklidir... Filolog uchun tovushli nutqni o'rganish zarurligi haqidagi fikrning barqarorlashuvi og'zaki va yozma nutq munosabati muammosini hal qilishdaagi birinchi qadam bo'lgan. Til yashash shaklining faqat bir, ya'ni yozma shaklini tadqiq

¹ Karimova R.A Semantiko-struktur naya organizatsiya teksta (na materiale ustnix spontannix i pismennix tekstov): Avtoref. diss. ...d-ra filol. nauk. –M., 1992.-S. 6- 27.

etish bilan ob'ektni cheklash mumkin emas... Fanning istiqboldagi muvaffaqiyatli taraqqiyoti uchun rivojlangan adabiy tilda yozma va og'zaki shakllar bir butunlikdiligini va ular ichki nutq orqali bir-biri bilan chambarchas bog'liq ekanligini aniqlashtirib olish muhimdir. Yozma matni o'qiganda biz uni faqat ko'zimiz bilan idrok etmaymiz, balki uni ichki nutqimiz tarzida "aytamiz" ham. Yozuvda bir qator eng soddagina sintaktik munosabatlar punktuatsiya orqali ifodalanadi. Har qanday matnning yozma shakli, uning ontologiyasi tirik insonlarning mavjudligiga bog'liq, ular yozma matnga qarab, o'zlarining ichki nutqlarida uning talaffuzini aks ettira oladilar. Ichki nutq haqidagi ta'limotsiz mohiyatan tilshunoslik umuman mavjud bo'la olmaydi."¹ Demakki, tovushli nutq (ichki va tashqi) diqqat markazida turmas ekan, matni ilmiy o'rganish, matn nazariyasini tasavvur etish, matn lingvistikasini rivojlantirish mumkin emas.

Dunyo tilshunosligida matn muammolari tadqiqiga bag'ishlangan ishlarning ko'pchiligida "diskurs" termini bot-bot qo'llanadi. V.Xegay haqli ravishda ta'kidlaganidek, bu termin matn lingvistikasi bilan bir qatorda adabiyotshunoslik, sotsiologiya, siyosatshunoslik, falsafa, mantiq, psixologiya kabi fan sohalarida keng ishlatilib kelinayotgan bo'lsa-da, matn lingvistikasining o'zida ham yagona, ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan talqini, ma'nosi yo'q, xilma-xil farqli tushunchalar ifodasi uchun istifoda qilinadi. Dastlab "diskurs" va "matn" terminlari ayni bir tushuncha uchun qo'llangan bo'lsa, keyinroq "matn" yozma kommunikatsiyaga nisbatan, "diskurs" esa og'zaki kommunikatsiyaga nisbatan ishlatilgan.² Masalan, golland tilshunoslari T.A. van Deyk va V.Kinchlar "keyingi yillarda bir qator gumanitar va ijtimoiy fanlarda bog'li nutq yoki diskursni o'rganishga bo'lgan qiziqish ortgan"ligini ta'kidlar ekan, "diskurs"ni "bog'li nutq"ning sinonimi sifatida qo'llaydi.³ Bog'li nutq deganda, albatta, matn tushuniladi, ko'rinadiki, "matn" va "diskurs" terminlari teng ma'noli so'zlar sifatida ishlatilgan. "Matn" va "diskurs" terminlarini bir-biridan farqli tushunchalar ifodasi uchun qo'llash ham keng tarqalganligini kuzatish mumkin. Tadqiqotchilar frantsuz filologiyasida "diskurs" termini bir-biridan farqli to'rt xil ma'noda qo'llanishini aytadilar.⁴

A.I.Gorshkov alohida ko'rsatib o'tganidek, lingvistik adabiyotlarda "diskurs" terminining qat'iy bir ma'nosi yo'q, u ifodalaydigan hodisalar diapazoni juda keng, ya'ni "matnning qismi"dan yaxlit "nutq"qacha bo'lgan hodisalarni ifodalash uchun ishlatiladi. Bu so'zning ma'nosi frantsuzcha

¹ Dolgova O.V. Sintaksis kak nauka o postroenii rechi. —M.: Visshaya shkola, 1980.- S. 40-41.

² Xegay V. O ponyatii diskurs // Filologiya masalalari, 2006, N 2 (11), 63-66-betlar.

³ Deyk van T.A., Kinch V. Ko'rsatilgan asar, 153-bet.

⁴ Xovanskaya Z.I. Analiz literaturnogo proizvedeniya v sovremennoy frantsuzskoy filologii. —M.: Visshaya shkola, 1980.- S.143-144.

discours – “nutq”, “so‘zlash” demakdir.¹ Uning qayd etishicha, “diskurs” so‘zi “matnning qismi” ma‘nosida termin bo‘la oladi, ammo u matn muammosi turlicha nuqtai nazarlardan turib tadqiq etilgan juda ko‘p lingvistik adabiyotlarda “frazadan katta birlik”, “murakkab sintaktik butunlik”, “matn komponenti”, “registr”, “jumla”, “prozaik strofa”, “sintaktik kompleks”, “monologik jumla”, “kommunikativ blok” kabilar bilan sinonim bo‘lar ekan, “diskurs” terminiga ehtiyoj yo‘qligini ta‘kidlaydi.² Biz ham shunday deb hisoblaymiz. “Diskurs” termini haqidagi mazkur mulohazalardan maqsad bu so‘zning asl ma‘nosi “nutq”, “so‘zlash” ekanligini, adabiyotlarda bu terminning “matn”ga sinonim sifatida qo‘llanganligini ta‘kidlash va shu tarzda matnning yozma ham, og‘zaki ham bo‘laverishiga yana bir marta urg‘u berishdan iborat edi. Demak, matn og‘zaki yoki yozma shakldagi yaxlit nutqiy asardir.

Matnning ham til, ham nutq birligi ekanligi haqidagi qarash, yuqorida ta‘kidlab o‘tganimiz kabi, tadqiqotchilarning asosiy ko‘pchiligi tomonidan tan olingan. Gap qo‘liplari tilda mavjud bo‘lgani va bu qo‘liplarning bevosita realizatsiyasi nutqda voqe bo‘lgani singari til sistemasida matn yaratishning ham umumiy qoidalari, qo‘liplari, “formulalari”³ bor. Mazkur qo‘liplar asosida nutqda matn yaratiladi. Shuning uchun ham gap qanchalik ham til, ham nutq hodisasi bo‘lsa, matn ham shunchalik ham til, ham nutq hodisasi. To‘g‘ri, gapga xos qonuniyatlar, qoidalar, kategoriyalarni matnga bevosita tatbiq etish mumkin emas. Chunki aytilganiday, matn gapdan yirik, oliy kommunikativ birlik va uning yaratilishida mutlaqo farqli qonuniyatlar amal qiladi. O.L.Kamenskaya juda o‘rinli ta‘kidlaganidek, matn strukturasi til qonuniyatlari bilan chegaralanishi bir qadar kuchsiz, ayni shu xususiyat anchayin katta hajmdagi matnda eng murakkab fikr-g‘oyani batafsil bayon qilishga imkoniyat beradi. Lekin matn strukturasi til qonuniyatlari bilan kuchsiz chegaralangan bo‘lishiga qaramasdan, uning uzvlari o‘rtasidagi aloqa majburiydir, ayni paytda bu aloqa o‘ziga xos xaraktyerga ega. Matnlarni tuzishning umumiy qoidalari, albatta, bor, biroq bu qoidalarning tabiati gap tuzish qoidalaridan nisbatan kuchsiz qat‘iyligi bilan farq qiladi⁴. Ammo til va nutqqa munosabati masalasida gap va matn o‘rtasida muayyan o‘xshashlikning borligi tabiiy.

Nemis tilshunosi V.Dressler til sistemasining birligi bo‘lgan matni (“tekstema”, “potentsial matn”, “emik matn”) va nutq birligi bo‘lgan matni

¹ “Diskurs”ning ma‘nosi “izchil bayon; suhbat, so‘zlashuv” tarzida ham ko‘rsatiladi. Qar.: **Milovidov V.A.** *Tekst, kontekst, intertekst: Vvedenie v problematiku sravnitel'nogo literaturovedeniya.* – Tver: TvGU, 1998, s. 39.

² **Gorshkov A.I.** Ko‘rsatilgan asar, 66-67-bet.

³ **Barxudarov L.S.** *Tekst kak yvedinitsa yazyka i yvedinitsa perevoda / Lingvistika teksta. Materiali nauchnoy konferensii.* – M., 1974, s. 40-41.

⁴ **Kamenskaya O.L.** Ko‘rsatilgan asar, 53-bet.

(“aktual matn”, “konkret talaffuz qilingan matn”, “etik matn”) farqlash lozimligini alohida ta’kidlaydi.¹ M.Xellidey tilning matn yaratuvchilik vazifasini tilning boshqa asosiy vazifalari qatorida unga organik xos bo’lgan vazifa sifatida qaraydi va uni faqat nutq doirasi bilan chegaralab bo’lmasligini aytadi.²

Umuman, aytish mumkinki, matn ham til birligi, ham nutq birligidir degan qarash bugun anchayin keng tarqalgan.

Tilshunoslikda til strukturasi sathlari masalasi har qanday tadqiqot uchun muhim ekanligi ma’lum. Til tadqiqi jarayonida tahlilning turli bosqichlarida fonologik, morfologik, sintaktik va leksik-semantik sathlar farqlanadi.³ Matn mazkur sathlar ierarxiyasida qayerdan joy oladi? Umuman, matn til strukturasi alohida sathi bo’la oladimi?

Uzoq vaqtlar, matn lingvistikasi keng rivoj topgunga qadar tilshunoslikda bu masalada bir fikr ustivor edi, ya’ni til birliklarining ierarxik (pog’onali) strukturasi oliy birlik sifatida gap e’tirof etilgan. Masalan, mashhur frantsuz tilshunosi E.Benvenist gapni segmentlash (bo’laklarga ajratish) mumkinligini, ammo uni biron-bir boshqa yuqori sath birligining tashkil etuvchisi sifatida qarab bo’lmasligini ta’kidlaydi va shunday deb yozadi: “Gap faqat biron-bir boshqa gapdan oldin yoki keyin kelishi, ular bilan ketma-ketlik munosabatida bo’lishi mumkin. Gaplar guruhi gap sathiga nisbatan alohida sath birligini shakllantira olmaydi. Kategoremantik (gap) sathdan yuqorida joylashgan til sathi yo’q.”⁴

Rus tilshunosi M.Ya.Blox til birliklari va til sathlari munosabatini yaxlit sistema tarzida tadqiq etar ekan, tilning eng kichik birligidan tortib, eng yirik birligi - matngacha bo’lgan ierarxiyaning mohiyatiga alohida e’tibor beradi. Ayniqsa, gap va matnning til sathlariga munosabati masalasida aniq va asosli fikrlarni bayon qiladi. U gapni sath shakllantiradigan birlik sifatida “propozema” deb nomlaydi (gapning semantik asosini ifodalovchi “propozitsiya” so’zidan) va propozematik sath til belgisi segmentining oxirgi yuqori chegarasi emasligini, propozematik sath ustida mustaqil gaplarning sintaktik birikuv natijasida shakllanadigan “cuprapropozematik sath” turishini aytadi.⁵ Mazkur ikki sathni nomlashda (“propozematik” va

¹ Bu haqda qar.: Moskalskaya O.I. Ko’rsatilgan asar, 11-bet.

² Xellidey M.A. Mesto “funktionalniye perspektivi predlojeniya” (FFP) v sisteme lingvisticheskogo opisaniya / Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vip. 8. Lingvistika teksta. -M.: Progress, 1978, s.143.

³ Koduxov V.I. Urovni yazika / Russkiy yazik. Ensiklopediya. -M.: Sov. ensiklopediya, 1979. -S.359-360.

⁴ Benvenist E. Urovni lingvisticheskogo analiza / Novoe v lingvistike. Vip.4. -M.: Izd-vo inostrannoy lit-ri, 1965.-S.446-447.

⁵ Blox M.Ya. Teoreticheskie osnovi grammatiki. -M.: Visshaya shkola, 1986, s. 47.

“suprapropozematik”) muallifning umumlashtiruvchi jihat, ya’ni har ikkisida ham propozemani nazardan qochirmaganligi diqqatga sazovor.

Ba’zi tadqiqotchilar matnga alohida sath sifatida qarash mumkinligini aytadilar, ammo ayni paytda matn tilning emas, balki nutqning sathi bo’la olishini ta’kidlaydilar. Bunda matnning nutq jarayoni hodisasi sifatida sistemaliligiga urg’u beradilar.¹ Bunday talqindan kelib chiqiladigan bo’lsa, tabiiyki, mantiqan matnga til hodisasi emas, balki faqat nutq hodisasi sifatida qarash lozim. Holbuki, matnning mohiyatan, eng avvalo, til hodisasi ekanligi bugungi matn lingvistikasida deyarli e’tirof etib bo’lingan bir haqiqatdir. Shuningdek, matnning asosiy va birlamchi til belgisi ekanligi haqidagi qarash ham tilshunoslikda turg’unlashgan. Shuning uchun ham matn faqat nutq sathiga oiddir degan fikrga qo’shilish qiyin.

Bu munosabat bilan O.L.Kamenskayaning “Matn va kommunikatsiya” nomli kitobida til sistemasida alohida matn sathining mavjudligini ko’rsatish maqsadidagi bir qiyosini shu o’rinda keltirish joiz.² Uning fikricha, til birliklarining kommunikativ vazifani bajarishdagi ishtiroki darajasi ham til sistemasini pog’onalashtirish (stratifikatsiya) uchun asos hisoblanadi. Ana shundan kelib chiqqan holda u til sistemasidagi sathlarni ajratish va asoslashning maqbul tamoyillaridan biri til strukturasi bilim strukturasi bilan qiyoslash bo’lishi mumkinligini aytadi. Uningcha, insoniyat to’plagan bilimlarning hajmi favqulodda ulkan va bu bilim muayyan tarkiblanishga ega. Bilim strukturasi modelida eng yuqori umumlashgan sathni shartli ravishda “dunyo haqidagi jami bilim” deyish mumkin. Dunyo haqidagi jami bilim konkret fanlar bilim sohasiga (tilshunoslik, fizika kabi), shuningdek, kundalik turmush bilimlariga ajraladi, bu eng yuqoridan keyingi quyi sath bo’ladi. Har qanday bilim sohasidagi konkret bilim hamisha tarkiblangan bo’ladi. U ayrim ilmiy qoidalar (nazariyalar) va faktlar – mazkur modelda yana bir sathni tashkil etuvchi “bilim fragmentlari”dan tarkib topadi. Bilim fragmentlari, o’z navbatida, mazkur modelda yana bir alohida sathni tashkil etuvchi ayrim hukmlar – muayyan ob’ektlar va ular o’rtasidagi munosabatlar haqidagi bilimlardan tuziladi. Hukmlar esa bilimning yanada quyi sathini yuzaga keltiruvchi tushunchalar – ob’ektlar yoki ular o’rtasidagi munosabatlar haqidagi elementar bilimlardan hosil bo’ladi. Tushunchalar, o’z navbatida, keyingi sath elementlarini yuzaga keltiruvchi tugallanmagan tushunchalar – ob’ekt yoki munosabatlar haqidagi tugallanmagan bilimlardan tashkil topadi. Keyingi, aytish mumkin bo’lsa, so’nggi sath esa tushunchalarni farqlash sathidir.

Ana shu mulohazalardan keyin O.L.Kamenskaya til kommunikatsiya vositasi sifatida ayni paytda bilimni namoyon qilish (ob’ektivatsiya)

¹ Galperin I.R. Ko’rsatilgan asar, 3, 20-bet.

² Kamenskaya O.L. Ko’rsatilgan asar, 48-52-betlar.

usullaridan biri ekanligiga suyanan holda, “til sistemasi strukturasi muayyan darajada bilimning umumlashgan strukturasi bilan o‘xshash bo‘lishi tabiiy”ligini ta’kidlaydi. U shu asosda bilim strukturasi pog‘onalashtirish bilan til sistemasidagi pog‘onalashtirish o‘rtasida mutanosiblik borligini aniqlaydi. Buni u quyidagi jadval shaklida umumlashtirgan:

Sath N	Bilim sathlari	Til sathlari
6	Dunyo haqidagi jami bilim	Matnlarning butun jami
5	Bilim sohasi	Matnlar turkumi
4	Bilim fragmenti	Matn
3	Hukm	Gap
2	Tushuncha	Leksik
1	Tugallanmagan tushuncha	Morfologik
0	Tushunchalarni farqlash	Fonologik

Ko‘rinib turganiday, O.L.Kamenskaya tegishli bilim sathlariga mutanosib ravishda til sistemasida yettita sathni farqlamoqchi bo‘ladi. Ammo bu mulohazalarda muayyan mantiq mavjud bo‘lsa-da, “matnlarning butun jami” (“vsya sovokupnost tekstov”) va “matnlar turkumi” (“oblast tekstov”)ni alohida eng yuqori til sathlari sifatida ajratish munozaralidir. Bundoq o‘ylab ko‘rilsa, “matnlarning butun jami” degani umuman til degani bo‘lib chiqadi, “matnlar turkumi” esa u yoki bu sohaning tili (uslubini) nazarda tutayotganini sezmaslik mumkin emas. Tilning sathlari haqida gap borar ekan, tilning o‘zini ham alohida, mustaqil pog‘ona tarzida talqin etish, har holda, muayyan bir sistema birliklarini pog‘onalashtirish mantig‘iga zid ekanligini isbotlash o‘tirishning hojati yo‘q.

Bu o‘rinda shuni ham eslab o‘tish mumkinki, amerika deskriptiv tilshunosligining ba’zi vakillari ishlarida matn til strukturasi sathlari qatoriga kiritilmaydi, ularning ba’zi birlari esa matn strukturasi til strukturasi bilan tenglashtiradilar.¹ Albatta, bunday qarash ham munozaralidir, agar til strukturasi matn strukturasi bilan teng deb qaralsa, unda til deyiladigan benihoya murakkab va o‘ziga xos sistema juda jo‘n va kichik bir narsaga aylanib qolgan bo‘lardi. Matn har qanday nutqiy kommunikatsiyaning bosh, oliy birligi sifatida muayyan bir murakkab, ayni paytda to‘liq ma’nodagi belgidir. Yaxlit til sistemasini belgi bilan tenglashtirish jiddiy ilmiy-nazariy asosga ega bo‘lolmaydi.

¹ Bu haqda qar.: **Turayeva Z.Ya.** Kategoriya vremeni. Vremya grammaticheskoe i vremya xudojestvennoe. -M.: Visshaya shkola, 1979, s. 35.

O.L.Kamenskayaning o'zi ham,¹ ilgari aytib o'tilganiday, boshqa tadqiqotchilar ham² har qanday nutqiy kommunikatsiyaning bosh, asosiy birligi matn ekanligini muntazam ta'kidlaydilar. Tugal axborot jarayoni matn shaklida namoyon bo'ladi. Tilning boshqa quyi sathlari birliklari esa kommunikatsiyada bilvosita, ya'ni matn tarkibiga kirgan holdagina ishtirok etadi. SHuning uchun ham matnni til sathlari pog'onalarining eng yuqori pog'onasi birligi sifatida talqin etish tilshunoslikda barqarorlashib bormoqda.³

Bu o'rinda shunday savol ham tug'ilishi mumkin: mazkur eng yuqori sathni matn sathi degan ma'qulmi yoki boshqacha nomlash maqsadga muvofiqmi? Til sistemasining fonologik – morfologik – leksik – sintaktik sathlar tarzidagi ierarxiasining davomi - yuqori pog'onasi sifatida matn sathi ajratilsa, bu sath sintaktik sathdan tamomila farqli bir sath maqomida bo'lib qoladi. Aslida bu sathda ham sintaktik mohiyat mavjud. Zotan, sintaksisning faqat gap doirasi bilan cheklanishi to'g'ri emasligi, umuman, "sintaksis nutq tuzish haqidagi fan" (O.V.Dolgova) ekanligi e'tirof etilar ekan, tabiiyki, matnni sintaksisdan tamoman tashqariga chiqarib bo'lmaydi.

Rus tilshunosi G.A.Zolotova "Matn sintaksisi" ilmiy maqolalar to'plamiga mas'ul muharrir sifatida yozgan kirish so'zida shunday ta'kidlaydi: "Tabiiyki, sintaksis so'zi matnga nisbatan tor grammatik ma'noda emas, balki anchayin keng ma'noda qo'llanadi. Chunki bunda gap doirasidan tashqariga chiqadigan aloqalar ham, ayni paytda nutqiy butunliklar va ularning parchalarining konstruktivligi, bog'langanligi belgilarining realizatsiyasi ham nazarda tutiladi. To'plamda gap sintaksisining matn sintaksisi bilan munosabati masalalari ham ko'tarilgan".⁴

Matnning formal-funksional qurilishini o'rganadigan sohani nomlashda ham tilshunoslikda "sintaksis" so'zi turli so'z va qo'shimchalar bilan birga qo'llanadi. Misol tariqasida "frazu usti sintaksisi" ("nadfrazoviy sintaksis")⁵, "suprasintaksis"⁶, "gipersintaksis"⁷, "makrosintaksis"⁸, "katta sintaksis" ("bolshoy sintaksis")⁹ kabi terminlarni esga olish mumkin.

¹ Kamenskaya O.L. Ko'rsatilgan asar, 51-bet.

² Masalan, yana qar.: Kolshanskiy G.V. Kontekstnaya semantika. -M.: Nauka, 1980, s. 62; Dridze T.M. Yazik i sotsialnaya psixologiya. -M.: Visshaya shkola, 1980, s. 49..

³ Bu haqda yana qar.: Turayeva Z.Ya. Ko'rsatilgan asar, 36-40.

⁴ Sintaksis teksta. -M.: Nauka, 1979, s. 4.

⁵ Sgall P. K programme lingvistiki teksta / Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vip. 8. -M.: Progress, 1978, s. 79.

⁶ Dressler V. Sintaksis teksta / Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vip. 8. -M.: Progress, 1978, s. 112.

⁷ Palek B. Kross-referentsiya: k voprosu o gipersintaksise / Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vip. 8. -M.: Progress, 1978, s. 244.

⁸ Vaynrix X. Tekstovaya funktsiya fransuzskogo artiklya / Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vip. 8. -M.: Progress, 1978, s. 371.

⁹ Dolgova O.V. Ko'rsatilgan asar, 154-bet.

Ana shularni inobatga olganda, til sistemasining oliy sathi sifatida ajratiladigan sathni matn sathi deb emas, balki makrosintaktik sath deb nomlash maqsadga muvofiq ko'rinadi. Demak, matn til strukturasi alohida – oliy sintaktik sath bo'la oladi. Umuman, til sistemasidagi sathlarning pog'onalanishini quyidagicha ko'rsatish mumkin: fonologik sath – morfologik sath – leksik sath – mikrosintaktik sath – makrosintaktik sath (M.Ya.Bloxning “propozematik sath” va “suprapropozematik sath” terminlarini esga olish mumkin).

Matn ana shunday makrosintaktik sathga oid hodisa sifatida benihoya murakkab va o'ziga xos butunlikdir. Shuning uchun ham matn lingvistikasi muammolari bilan shug'ullangan olimlar tomonidan matnning turlicha ta'riflari ilgari surilgan. Benihoya katta miqdordagi lingvistik adabiyotlarda bir-biridan anchayin keskin farqlanadigan definitsiyalarni ham uchratish mumkin. Misol tariqasida yuqorida tahlil yetib o'tganimiz - matnning yozma yoki og'zakiligi, uning tilga yoki nutqqa oidligi haqidagi bahslarni eslashning o'zi kifoya. Mazkur ta'riflarda bu murakkab va serqatlam butunlikning barcha jihatlari to'lasicha qamrab olingan, unga xos mohiyat har taraflama va xolis ochib berilgan, yagona, yaxlit umumlashmalar qilingan deyishga hali erta. Z.Ya.Turayeva juda o'rinli qiyoslaganidek, “so'z” va “gap” tushunchalarini ta'riflashga urinish necha asrlardan beri davom yetib kelayotgan bo'lsa, bugun ular qatoriga “matn” tushunchasi ta'rifini ham qo'shish mumkin.¹

Albatta, matn gapdan yirik sintaktik birlik, shuning uchun ham uning tarkibida birdan ortiq gapning bo'lishi tabiiy. Ammo bu birdan ortiq gaplarning bir-biri bilan munosabati qanday bo'ladi?

Amerika tilshunoslari Kats va Fodor konseptsiyasiga ko'ra, matn – bu, aslini olganda, “gap-yadro” tarzidagi qismlari o'zaro pronominal va bog'lovchi so'zlar yordamida bog'langan “uzun gap”dir.²

Bu “uzun gap”, ya'ni matn qismlari bo'lmish gaplar o'rtasida grammatik, mazmuniy-mantiqiy va yana bir qancha jihatlardan bog'lanishlilikning mavjudligi matn tadqiqotchilarining deyarli barchasi tomonidan qayd etiladi. Masalan, chex tilshunosi K.Kojevnikova matn muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlarda qarashlar qanchalik xilma-xil bo'lmasin, faqat bir masalada, ya'ni “matnni bog'lanishliliksiz tasavvur yetib bo'lmasligi borasida mutlaq yakdillik kuzatilishi”ni ta'kidlaydi.³

Yana bir chex tilshunosi D.Brchakova bog'lanishlilik kommunikatsiyaning asosiy shartlaridan biri ekanligini, muayyan qismi oldingi qismlardagi axborot oqimini o'z ichiga olgan, mavzuiy birlik namoyon

¹ Turayeva Z.Ya. Ko'rsatilgan asar, 11-bet.

² Bu haqda qar.: Keleman Ya. Tekst i znachenije / Semiotika i xudojestvennoe tvorchestvo. -M.: Nauka, 1977, s.120.

³ Kojevnikova K. Ob aspektax svyaznosti v tekste kak tselom / Sintaksis teksta. - M.: 1979, s. 50.

bo'lgan matn bog'lanishli bo'lishini aytib quyidagilarni yozadi: "Bog'lanishlilik semiologik kategoriya sifatida matnning lingvistik tahliliga daxldor universalialar sirasiga kiradi. Uni birdan ortiq gapdan tashkil topgan matn parchasida ko'rish mumkin. Bog'lanishlilikning mohiyati bir mavzu haqidagi axborotni matnning bir segmentidan ikkinchisiga o'tkazishdir."¹ Albatta, bog'lanishlilikning bunday talqinida sintaktik jihat inkor etilmasa-da, har holda, mazmuniy-mantiqiy yondashuv birinchi planga chiqqan. Bu o'rinda matnning bog'lanishliliigi bilan bevosita aloqador matnning yaxlitligi masalasi ham alohida diqqatga molik. Zotan, muayyan butunlikni tashkil etadigan barcha unsurlar o'rtasida bog'lanishlilikning mavjudligi natijasi o'laroq bu butunlikning yaxlitligi yuzaga keladi.

Vengriyalik olim Z.Kanyo nemis tilshunosi X.Izenbergning fikrlariga suyangan holda matnning chegaralanganligi, yopiqligi haqidagi masala matn nazariyasining asosiy masalalaridan biri ekanligini aytadi. Uningcha, agar matnning har ikki tomonidan qandaydir bir tarzda yopiq ekanligini isbotlab bo'lmasa, maxsus til strukturasi bo'lgan matn haqida gapirish mushkul.² Shubhasizki, matn alohida va mustaqil birlik bo'la olishi uchun uning boshlanish va tugallanish chegarasi bo'lishi shart, ana shu ikki tomondan bo'ladigan chegaralar orasidagi qism yaxlit butun bo'la oladi. Shuning uchun ham aksariyat matn tadqiqotchilari bog'lanishlilik va yaxlitlikning matnning ontologik xususiyatlari sirasiga kiritishni ma'qul deb biladilar. Ayni paytda ular yaxlitlik, eng avvalo, mazmuniy kategoriya bo'lsa-da, ham sintaktik, ham ma'naviy bog'lanishlilikka asoslanishini ta'kidlaydilar.³ Ammo shuni ham aytmoq kerakki, sintaktik bog'lanishlilik ham ma'naviy-mazmuniy bog'lanishliliksiz yuzaga chiqa olmaydi. Shunga ko'ra bog'lanishlilikni ham, yaxlitlikni ham matnning mazmuniy-sintaktik kategoriyasi sifatida baholash maqsadga muvofiq. O.I.Maskalskaya matnning yaxlitligi, uni tashkil etuvchi unsurlarning zich bog'langanligi hozirgi tilshunoslikda matnning kogerentligi (lotincha cohaerens – bog'li, o'zaro bog'langan) nomini olganligini, bu tushuncha molekulyar fizikadagi kogeziya (ya'ni molekullarning jismda bir-biri bilan qo'shilishi) termini bilan ham juda obrazli bir tarzda ifodalanishini aytadi va shunday yozadi: "Matnning kogerentligi faqat mazmuniy hodisa emas. U bir paytning o'zida o'zaro shakl, mazmun va funktsiya munosabatida bo'luvchi struktur, mazmuniy va kommunikativ yaxlitliklar sifatida namoyon

¹ Brchakova D. O svyaznosti v ustnix kommunikatax / Sintaksis teksta. -M.: 1979. -S. 250-260.

² Kanyo Z. Zametki k voprosu o nachale teksta v literaturnom povestvovanii / Semiotika i xudojestvennoe tvorchestvo. -M.: Nauka, 1977, s. 229.

³ Masalan, qar.: Stepanov G.V. YAzik. Literatura. Poetika. -M.: Nauka, 1988, s. 137. YAna qar.: Zveginsev V.A. O tsel'nooformlennosti yedinits teksta // Izv. AN SSSR. Ser. lit-ri i yazika. 1980, N 1, s. 13-24.

bo'ladi".¹ Matnning alohida oliy kommunikativ birlik sifatida yashashi ham ana shunga ko'radir. Bog'lanishlilik va yaxlitlikni matnning ontologik, ya'ni mavjudlik belgisi deb ta'kidlanishi ham bejiz emas.

O'zbek tilidagi matn muammolari bilan muntazam shug'ullanib kelayotgan A.Mamajonov va M.Abdupattoyevlar ham matn tarkibidagi bog'lanishlilikka, grammatik va mazmuniy umumiylikka ko'ra uzvlarning birikuvida alohida urg'u beradilar: "Matn - sintaksisning tekshiruv ob'ekti. Sintaktik hodisa sifatida matn maxsus leksik-grammatik va umumiy mazmun talabi bilan birikkan birdan ortiq mustaqil gap turlarining yig'indisidan iborat. Matn o'ziga xos murakkab sintaktik strukturaga ega bo'lgan nutqning eng yirik ifodasidir".²

Tilshunoslikda matnga berilgan juda ko'p va xilma-xil ta'riflarning deyarli barchasida ayni shu bog'lanishlilik va yaxlitlik belgisi u yoki bu tarzda o'z ifodasini topgan. Masalan, nemis tilshunosi V.Dressler "Matn sintaksisi" nomli maqolasiga X.Vaynrixning "Matn - bu, shubhasiz, shunday butunlikki, unda barcha narsa o'zaro bog'langandir" shaklidagi ta'rifini epigraf qilib olgan.³ Yoki boshqa bir tadqiqotchining matnga bergan ta'rifi mana bunday: "Yaxlitlikni nazarda tutgan holda zamon yoki makonda joylashtirilgan gaplarning har qanday ketma-ketligi matn hisoblanadi".⁴

V.A.Zveginsev bir-biri bilan hech qanday aloqasi bo'lmagan gaplarni bir butunlik tarzida birlashtirib bo'lmashligini, agar shunday holatdagi gaplar birlashtirilsa, mutlaqo sun'iy nutq yoki matn paydo bo'lishini, uning nutq mantig'idan tashqarida qolishini aytadi.⁵ Zotan, ona tili ta'limida ham o'quvchilarda bog'li nutq tuzish malakasini shakllantirishda ana shu nutq mantig'iga ayricha ahamiyat berilishi tasodifiy emas.

Chindan ham, ta'kidlab o'tilganidek, struktur, mazmuniy va kommunikativ yaxlitliklarni o'zida mujassam etmagan nutq yoki nutq parchasi matn maqomini ola olmaydi. Qo'yidagi ikki parchani qiyoslaylik:⁶

*I. Jon do'sting jonidan kechsa ham, mol do'sting molidan kechmas.
Qurbon cholning gapini eshitib hayron qoldi. Ra'noning yerga qaragan ko'zi
sekingina Anvarga ko'tarilib, yana yerga og'di. Hammaning ko'zi domlada
ekan, Zebi chimmatini yuzidan oldi. Hunoyun hamma dardini aytib ko'nglini*

¹ Moskalskaya O.I. Ko'rsatilgan asar, 17-bet.

² Mamajonov A., Abdupattoyev M. Matn sintaksisi. -Farg'ona, 2002, 4-bet.

³ Dressler V. Sintaksis teksta... s. 111.

⁴ Kox V.A. Predvaritel'nyy nabrosok diskursivnogo analiza semanticheskogo tipa / Novoe v zarubejnoy lingvistike. Vip. 8. -M.: Progress, 1978, s. 162.

⁵ Zveginsev V.A. Predlojenie i ego otnoshenie k yaziku i rechi. -M.: MGU, 1976, s.181.

⁶ Parchalar 7-cinf "Ona tili" darsligi (Mahmudov N. va boshq. Ona tili. -Toshkent: Ma'naviyat, 2005, 35, 37-betlar)dan olingan, 1-parchada kitobdagi gaplarning raqamlari va manbalari tushirib qoldirilgan.

bo'shatsin uchun Xonzoda begim uning so'zini bo'lmay toqat bilan jim tingladi. CHol podshoning oldiga borib, savoliga javob beribdi.

II. Bobur ham bolaligi o'tgan Andijon osmonini esladi. Mana shu Yetti Og'ayni yulduzlari o'sha yerda ham Oltin Qoziqni aylanib o'tib, g'arbga botib ketardi. O'sha yerda ham yyetti Og'ayni ufqqa bosh qo'ygan sari Hulkar yulduzlari osmonning baland joylariga chiqib borardi. Bobur o'smirligida Hulkar yulduzlarini olmosdan yasalgan varrakka o'xshatardi. Dumini quvnoq silkitib uchadigan olmos varrak uning xayolini yana musaffo bolalik yillariga olib ketdi. Osmon dunyoning hamma joyida bir ekani, umrining boshlanishida Andijonda ko'rgan yulduzlari umrining oxirida Agrada ham chaqnab turgani unga so'nggi bir tasallidek tuyuldi. Bobur osmonga qarab yotganda yana yosh, sog'lom yigitga aylanib, Andijon chorbog'ining supasida yotganday bo'ldi. Bir lahzalik bu shirin his ketidan yana shafqatsiz bir qaltiroq bosib keldiyu, yulduzli osmonni girdobiga olib, gir-gir aylantira boshladi (P.Qodirov).

Birinchi parchada 6 ta, ikkinchi parchada esa 8 ta gap bor. Ko'rinib turganiday, har ikki parchadagi hech bir gap biron-bir jihatdan, na sintaktik, na semantik va na funksional jihatdan noqislikka ega emas. Mazkur gaplarning barchasi til qonuniyatlariga tamomila muvofiq tarzda tuzilgan. Bu gaplar alohida-alohida parchalarda ketma-ket joylashtirilgan. Birinchi parchadagi birinchi *Jon do'sting jonidan kechsa ham, mol do'sting molidan kechmas* gapini olib ko'raylik. Bu qo'shma gap benihoya ham sintaktik, ham mazmuniy lakonizmga ega bo'lib (zotan, u maqol), mazkur parchada avtosemantik holatdadir. Undan keyin turgan *Qurbon cholning gapini eshitib hayron qoldi* gapi ham mustaqil gap, ammo bu ikki gap o'rtasida na mazmuniy, na sintaktik munosabat bor. Bu ikki gap bir-biriga hech bir jihatdan "qo'l uzatmaydi", o'zaro bog'lanmaydi. Keyingi to'rt gap ham bu gaplar bilan ana shunday aloqasiz. Shunday ekan, mazkur 6 ta gapning ayni parchadagi ketma-ketligi tasodifiy, sun'iy (tabiiyki, darslikda metodik maqsad bilan bog'liq), ular yaxlit bir butunlikni yuzaga chiqara olmaydi.

Ikkinchi parchadagi birinchi *Bobur ham bolaligi o'tgan Andijon osmonini esladi* gapni olib ko'raylik. Avvalo, gapdagi *ham* yordamchisining presuppozitsiyasiga ko'ra bu gapdan oldin ifodalanayotgan fikrga daxldor boshqa fikr bayoni mavjudligi anglashiladi. Ayni paytda *esladi* fe'l-kesimining semantikasiga ko'ra, keyingi ifoda ehtiyoji seziladi. Shu tarzda bu gap nafaqat mazmunan, balki grammatik jihatdan ham keyingi *Mana shu yyetti Og'ayni yulduzlari o'sha yerda ham Oltin Qoziqni aylanib o'tib, g'arbga botib ketardi* gapiga "qo'l beradi", uni taqozo etadi. Ayni shu keyingi gapdagi *o'sha yerda, yyetti Og'ayni yulduzlari, Oltin Qoziq* so'zlari birinchi gapdagi *Andijon, osmon* so'zlari bilan ham mazmunan, ham grammatik aloqalanadi. Keyingi oltita gap ham bu gaplar bilan ana shunday zich

munosabatda bog'langan, ya'ni sintaktik, semantik va kommunikativ yaxlit holatga kelgan. Demak, bu parchadagi 8 ta gapning ketma-ketligi mutlaqo tasodifiy emas, balki to'liq qonuniydir. Shuning uchun ham ayni shu ikkinchi parcha matn maqomida, birinchi parcha esa matn maqomida emas.

Ana shu mulohazalardan kelib chiqib, **matnni gaplar ketma-ketligining bog'lanishlilik asosida og'zaki yoki yozma shaklda yuzaga keladigan struktur, mazmuniy va kommunikativ yaxlitligi tarzidagi butunlik sifatida, til sintaktik sathining oliy darajadagi birligi sifatida talqin etish maqsadga muvofiq.** Bunday talqin, albatta, matnga xos boshqa turli xususiyatlar, belgilar, kategoriyalarning mavjudligini mutlaqo inkor etmaydi. Masalan, prospektsiya va retrospektsiya, konseptuallik, avtosemantiya va sinsemantiya, informativlik, modallik, tugallanganlik kabi bir qancha kategoriyalar mazkur ta'rifda ta'kidlangan bog'lanishlilik va yaxlitlik tushunchalari bilan u yoki bu darajada bog'liqdir. Bu kategoriyalar matnning mohiyatiga daxldor mazkur ikki o'zak xususiyatning reallashuvida ishtirok etadi. Shuning uchun ham matn ta'rifida matnga xos bo'lgan barcha xossalarni, kategoriyalarni birma-bir aks ettirish uchun alohida bir zaruriyat yo'q. Zotan, har qanday ta'rifning bosh, asosiy maqsadi, qanday fanda bo'lishidan qat'i nazar, muayyan hodisaning tamal mohiyati va umumiy tabiatini ko'rsatib berishni nazarda tutadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. L.M.Losevaning matnga bergan ta'rifi qanday?
2. I.R.Galperinning matnga bergan ta'rifi qanday?
3. Z.YA.Turayevaning matnga bergan ta'rifi qanday?
4. M.Hakimovning matnga bergan ta'rifi qanday?
5. R.A.Karimovning matnga bergan ta'rifi qanday?
6. O.V.Dolgovaning matnga bergan ta'rifi qanday?
7. Diskurs termini nimani anglatadi?
8. O.L.Kamenskayaning matnga bergan ta'rifi qanday?
9. Amerika tilshunoslari Kats va Fodor konseptsiyasiga ko'ra matn nima?
10. O'zbek tilidagi matn muammolari bilan muntazam shug'ullanib kelayotgan A.Mamajonov va M.Abdupattoyevlarning matnga bergan ta'rifi qanday?
11. M.Yo'ldoshevning matnga bergan ta'rifi qanday?

MATN BIRLIKLARI

Tabiiyki, har qanday butunlik kabi matn ham uni tarkib toptiruvchi unsurlardan, muayyan birliklardan iborat bo'ladi. Tilshunoslikda qanday birliklar matnni shakllantirishi yoki matnni bo'laklarga ajratganda qanday birliklar aynan matn birligi deb hisoblanishi borasida ancha-muncha munozaralar mavjud. Bir qarashda, matn birliklarini tayin etish, belgilash u qadar ham qiyin ish emasday tuyuladi. Ammo aslida unday emas, shuning uchun ham bu masalada matn lingvistikasi tadqiqotchilari orasida juda ko'p va farqli qarashlar mavjud.

Biz matnga ta'rif berganda, ikki asosiy belgiga, ya'ni bog'lanishlilik va yaxlitlikka alohida e'tibor berdik. Tabiiyki, bog'lanishlilik va yaxlitlik gaplar o'rtasida va gaplarning mazmuniy-grammatik birligi asosida yuzaga keladi. Deyarli barcha matn tadqiqotchilari bu ikki belgini hech vaqt nazardan qochirgan emas. Ayniqsa, g'arb tilshunoslari tomonidan matnga berilgan ta'riflarda gaplarning ketma-ket bog'lanishi, gaplar zanjiri matnda asosiy jihat ekanligi, busiz matn yuzaga kela olmasligi muntazam ta'kidlanadi. Masalan, golland tilshunosi S.Dik "gaplarning matniy zanjirida koordinatsiyaning oliy shakli"ni ko'radi.¹ Boshqacha qilib aytganda, mustaqil gaplarning oliy darajadagi koordinatsiyasi (albatta, muayyan axborotni ifodalash maqsadi bilan) mahsuli o'laroq matn shakllanadi. Oliy darajadagi koordinatsiya, aniqki, ayni matn deyiladigan butunlik, yaxlitlikni paydo qiladigan gaplar o'rtasidagi barcha jihatlardan, ya'ni semantik, sintaktik, kommunikativ, estetik va yana boshqa barcha jihatlardan uyg'unlikdir, muvofiqlashuvdir. Gaplarning ana shunday o'zaro uyg'unligi, muvofiqlashuvining natijasi sifatida matn mavjud bo'ladi. Ana shu bir-ikki mulohazadan kelib chiqib, matnning asosiy birligi gapdir degan xulosaga kelish mumkin. Ammo gapni matn birligi sifatida baholash tilshunoslikda u qadar keng tarqalgan emas. Aksincha, bu borada bahsli yondashuvlar anchagina.

Aksariyat tilshunoslar gapni matn birligi emas deb hisoblaydilar. Masalan, I.R.Galperin gap emas, balki bir qator gaplarni birlashtiradigan nisbatan yirik butunlik – frazadan katta butunlik ("sverxfazovoye edinstvo") matn birligi bo'la olishini aytadi. U gap ana shunday butunlikda konstituent sifatida ishtirok etishini, frazadan katta butunlikning tarkibiy qismi bo'lgan gap bir paytning o'zida yaxlit matnning ham tarkibiy qismi bo'la olmasligini ta'kidlaydi.²

Ayni shu frazadan katta butunlik ("sverxfazovoe edinstvo")ni matnning asosiy birligi sifatida baholash deyarli barcha tilshunosliklarda keng tarqalganligini ta'kidlash mumkin. Bu termin orqali ifodalangan tushuncha turli tilshunoslar tomonidan turlicha nomlanadi, ya'ni mazkur terminning bir qancha sinonimlari mavjud. Masalan: "frazadan katta butunlik" -

¹ Bu haqda qar.: Dressler V. Sintaksis teksta / Novoe v zarubejnnoy lingvistike. Vip.8. -M.: Progress, 1978, s.119.

² Galperin I.R. Ko'rsatilgan asar, 67-68-bet.

“sverxfrazovoe edinstvo” (O.S.Axmanova), “murakkab sintaktik butunlik” - “slojnoe sintaksicheskoe tseloe” (A.M.Peshkovskiy, N.S.Pospelov), “matn komponenti” - “komponent teksta” (I.A.Figurovskiy), “prozaik strofa” - “prozaicheskaya strofa” (G.Ya.Solganik), “sintaktik kompleks” - “sintaksicheskii kompleks” (A.I.Ovsiyannikova), “monologik jumla” - “monologicheskoe viskazvaniye”, “kommunikativ blok” - “kommunikativniy blok” va boshqalar.¹

O'zbek tilshunosligida ham mazkur tushunchani ifodalash uchun bir qator farqli terminlar qo'llanmoqda. Masalan, A.Mamajonov dastlab “yirik sintaktik birlik”² terminini qo'llagan bo'lsa, keyinroq muntazam ravishda “superfrazali sintaktik birlik”³ terminidan foydalanadi. Matnning stilistik muammolariga alohida e'tibor bilan qaragan I.Rasulov va H.Rustamovlar esa “murakkab sintaktik butunlik” terminini ma'qul ko'radilar.⁴ O'zbek matnidagi ana shunday birliklarni monografik tarzda tadqiq etgan M.Abdupattoyev “supersintaktik butunliklar” terminini qo'llashni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi.⁵ Biz ham hodisa mohiyatini anchayin to'g'ri va xolis aks ettiradigan atama sifatida ana shu “supersintaktik butunlik” terminini ma'qul ko'ramiz.

M.Abdupattoyev mazkur nomzodlik dissertatsiyasida o'zbek tilidagi matnda supersintaktik butunliklarning mohiyati, sintagmatik va semantik-uslubiy xususiyatlarini ilmiy asosli ravishda ko'rsatib bergan. Shuni ham aytish kerakki, tadqiqotchi supersintaktik butunliklarning matn tarkibidagi chegaralarini belgilash, ularni ajratish printsiplarini (semantik, grammatik va kompozitsion-stilistik) ishlab chiqqan. Shu asosda matndagi bir kichik mavzuning tugallanib, yangi bir mavzuga o'tilishi supersintaktik butunlikning strukturasi belgilovchi omillardan biri ekanligini, bu butunlikni tashkil etuvchi nisbiy mustakil gaplar orasida mustahkam semantik-grammatik aloqa mavjudligini, ayni shu aloqa supersintaktik butunlikning semantik-struktural yaxlitligini ta'minlashini juda to'g'ri ta'kidlagan.⁶

Tabiiyki, supersintaktik butunlikning shakllanishida gaplar ishtirok etadi, buni hech kim inkor etmaydi. Lekin ikki yoki undan ortiq gapning o'zaro birikib, muayyan bir butunlikni shakllantirishi shunchaki bir oddiy jarayon emas, balki benihoya murakkab va serqatlam hodisadir. Ana shunday

¹ Bu haqda qar.: Galperin I.R. Ko'rsatilgan asar, 69-bet; Turayeva Z.Ya. Ko'rsatilgan asar, 114-bet.

² Mamajonov A. Yirik sintaktik birliklar // O'zbek tili va adabiyoti, 1980, N 5, 62-bet.

³ Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. -Toshkent, 1989, 27-bet.

⁴ Rasulov I. Murakkab sintaktik butunlik // O'zbek tili va adabiyoti, 1983, N1, 22-bet; Shomaqsudov A., Rasulov I. va boshq. O'zbek tili stilistikasi. -Toshkent: O'qituvchi, 1983, 223-227-betlar.

⁵ Abdupattoyev M.T. O'zbek matnida supersintaktik butunliklar: Filol. fan. nom. ...diss. avtoref. -Toshkent, 1998.

⁶ Abdupattoyev M.T. Ko'rsatilgan avtoreferat, 19-bet.

gaplar yig'indisini yaxlitlashtiradigan bir qator omillar mavjud. Ayni shu masala borasida fikr yuritgan tadqiqotchilarning aksariyati (I.R.Galperin, O.I.Maskalskaya, Z.Ya.Turayeva, L.M.Loseva, A.Mamajonov, M.To'xsanov, M.Abdupattoyev va ko'plab yana boshqalar) yagona kichik mavzuning mavjudligi, shu asosda gaplar mazmunining umumiyliigi va o'zaro uyg'unligi, semantik-grammatik va kommunikativ yaxlitlik kabi jihatlarni ana shunday omillar sifatida qayd etadilar. Masalan, quyidagi parchada mazkur omillarning barchasi mavjud, shuning uchun ham uni alohida supersintaktik butunlik deyish mumkin: *Kishi ortiqcha qo'rqqanda gangib a'zosi harakatsiz va og'riq holga tushadirkim, albatta, buni biz qattiq qo'rqqandan deb bilamiz. Darhaqiqat, bizning qarshimizga yo'lbars chiqsa, biz qattiq qo'rqamiz, chunki bizni o'lim kutadir, inson uchun dunyoda o'limdan qo'rqinch narsa yo'q. Binoan alayhi biz bundagi qo'rquvni tabiiy hisoblaymiz. Ammo qizig'i shundakim, biznidunyo baxti kutganda, bizga saodat bashorati berilganda nega biz o'lim kutgandagi holga tushamiz va uzviy tashkilotimiz birinchidagi holatni kechiradir* (A.Qodiriy, "O'tgan kunlar").

Aytish mumkinki, supersintaktik butunliklarning matn birligi ekanligi haqida hech bir munozara yo'q. Ular, shubhasiz, matning asosiy birligidir.

Ayrim tilshunoslar matnda supersintaktik butunliklar tarkibiga kirmaydigan yakka gaplar ham mavjudligini aytdilar va ularni "erkin" ("svobodnoe") gaplar sifatida baholaydilar, shu asosda erkin gaplarni supersintaktik butunliklar qatorida matn birliklari deb hisoblaydilar.¹ A.Mamajonov va M.Abdupattoyevlar ham bu fikrni qo'llab-quvvatlaydilar va o'zbek tili matnidagi ana shunday erkin gaplarni tahlil qiladilar, Said Ahmadning "Ufq" romanidan olingan shunday misol beradilar:

Dala toshni kuydirgan saraton haroratini bag'riga yashirgan o'sha mash'um tutzor, azamat yigitning pahlavon ko'ksiga bosh qo'ygan qoq tush pallasi...

U damlar Dildorga katta baxt, tush kabi shirin hayot va'da qilgandi. Aldangan qiz hamon tush pallasi o'zini unutgan daqiqalarning dardini tortardi.

Ayol kishiga vafo degan narsa qanchalar qimmatga tushishini ko'plar hali bilmaydi.

Dildor hech kimni qoralayolmasdi. Faqat birgina o'zim aybliman deb bilardi. Agar u Nizomjonga bevafolik qilmaganda, bu kunlar boshiga tushmasdi.

Mualliflar ostiga chizilgan gapni ikkita abzatsdan iborat birinchi supersintaktik butunlikka ham, oxirgi abzats shaklidagi ikkinchi supersintaktik butunlikka ham kirmasligini, shuning uchun ham erkin gap

¹ Loseva L.M. Ko'rsatilgan asar, 69-70-betlar.

ekanligini ta'kidlaydilar.¹ Aytish mumkinki, matndagi bunday erkin gaplar mazmuniga ko'ra ko'proq muallif izohi, muayyan yaqin mavzuni eslatishi, lirik chekinishi kabilarni ifodalashga xizmat qiladi.

Ba'zi tilshunoslar gapni uzil-kesil "matnning minimal birligi" deb hisoblaydilar.²

Bu munosabat bilan M.Ya.Bloxning mulohazalari alohida e'tiborga molik. Uning fikricha, yaxlit tekst strukturasi bevosita elementi faqat frazadan katta birlik (bizningcha, supersintaktik butunlik), ya'ni gaplarning qo'shilmasigina emas, balki ayni paytda matn tuzuvchi tomonidan mazmunan muhim maqomga qo'yilgan alohida gaplar hamdir. Bunday gaplarning ayni maqomi monologik yozma nutqda ularni alohida abzats sifatida ajratishni taqozo etadi.³ Bu fikrida u yuqorida aytilgan erkin gaplarni nazarda tutganday tuyuladi. Ammo M.Ya.Blox har qanday gapning matn tarkibidagi favqulodda ahamiyatiga e'tiborni qaratadi. U aynan matn qurilishi nuqtai nazaridan gap ifodalashning eng muhim (kardinal) unsuri ekanligini turli shakl va maqsadlardagi nutq (og'zaki, yozma, kundalik, professional, sokin, emotsional va sh.k.)ni kuzatish asosidagi tadqiqotlar tasdiqlashini aytadi. U shunday deb yozadi: "Gap predikatsiyaning, ya'ni nutqning nominativ mazmunini real voqeelikka nisbatlashning ifodachisi ekanligi haqidagi haqiqatni esga olishimiz bilan bu narsa oydin bo'ladi-ko'yadi. Matnning gapga alternativalar sifatida ko'rsatilayotgan "haqiqiy" birliklaridan birontasi predikatsiyani ifodalovchi o'z vositalariga ega emas. Bu shuni bildiradiki, matn gapdan tashqarida hukm va xulosalarni ifodalay olmaydi, ya'ni matn olamni anglangan holda aks ettirishning to'laqonli vositasi bo'lib xizmat qilish qobiliyatidan mahrum bo'ladi."⁴

Bunga o'xshash fikrni boshqa tadqiqotchilarning ishlarida ham ko'rish mumkin. Masalan, rus tilshunosi G.V.Kolshanskiy gap sub'ekt-predikat munosabatini ifodalashi bilan matnda mazmunning mantiqiy fikr sifatida shakllanishiga imkon beruvchi mazmuniy-struktur birlik bo'lishini, gap "matnning asosiy (baza) operativ unsuri" ekanligini alohida ta'kidlaydi.⁵ Aytish mumkinki, matnning mazmuniy tarkibini, bu mazmunning ob'ektiv olam bilan nisbatlanishini, demakki, to'g'ri anglanishini gapsiz tasavvur etish mushkul.

¹ Mamajonov A., Abdupattoyev M. Ko'rsatilgan asar, 82-84-betlar.

² Baranov M.T., Kostyaeva T.A., Prudnikova A.V. Russkiy yazik. -M.: Prosvesheniye, 1989, s. 263. YAna qar.: Abramova S.V. Virajenie svyaznogo teksta v nauchnoy literature na ispanskoy yazike / Lingvostilisticheskie osobennosti nauchnogo teksta. -M.: Nauka, 1981, s.67-68.

³ Blox M.Ya. Ko'rsatilgan asar, 48-bet.

⁴ Blox M.Ya. Ko'rsatilgan asar, 114-115-betlar.

⁵ Kolshanskiy G.V. Ot predlojeniya k tekstu / Sushnost', razvitie i funktsii yazika. - M. Nauka, 1987, s.40.

Ko'rinadiki, gapning matn sistemasidagi o'rmini, ayniqsa, uning matn hosil qilish qobiliyatini aslo inkor etib bo'lmaydi. Gapning matn hosil qilish xususiyati haqida gapirganda, mutaxassislar rus ritorikasi namoyandalaridan biri I.Davidovning "Gap dondir, undan butun asar unib chiqadi" tarzidagi juda obrazli qilib aytgan (1838 yilda) gapini eslashadi.¹ Umuman aytganda, gap matn hosil bo'lishida o'ziga xos materialdir. Ana shular hisobga olinsa, matn birliklari sifatida supersintaktik butunliklar bilan bir qatorda erkin gaplarni tan olgan holda har qanday gapni ham ana shunday birliklar ichida qarash maqsadga muvofiq.

Matn lingvistikasi, xususan, matn birliklarini belgilashdagi eng munozarali va behad ko'p tadqiq etilgan masalalardan biri abzatsning mohiyati, tabiati va matn tarkibidagi maqomi masalasidir. Bu borada rus va Yevropa filologiyasida juda katta miqdordagi ilmiy ishlar yaratilgan, ularning soni bir necha yuzlardan ham oshadi. Ularning aksariyatida abzats va supersintaktik butunliklar ("sverxfrazovoe edinstvo", "slojnoe sintaksicheskoe tseloe" va h.) o'rtasidagi munosabat, umumiy va farqli jihatlar, ularning matndagi ahamiyatlilik darajasi kabi masalalar borasida bahs yuritiladi. Ammo oldindanoq alohida ta'kidlash zarurki, bizningcha, abzatsni supersintaktik butunliklar bilan qiyoslash, ularni bir-biri bilan solishtirish ilmiy mantiq nuqtai nazaridan unchalik asosli emas.

Tilshunoslikda abzats va uning mohiyati talqini masalasida bir-biridan farqli bir necha nuqtai nazarni ko'rish mumkin. Ularning ba'zilarini qarab chiqaylik.

O.I.Maskalskaya supersintaktik butunlik ("sverxfrazovoe edinstvo") va abzatsni solishtirar ekan, supersintaktik butunlikning sintaktik mohiyatga ega hodisaligini, abzats esa kompozitsion sath birligi ekanligini ta'kidlaydi.² Abzatsning matnda kompozitsion-stilistik birlik maqomida bo'lishiga boshqa tadqiqotchilar ham e'tiborni qaratadilar.³

Bir qator tadqiqotchilar abzatsning sintaktik struktura birligi bo'la olmasligini aytdilar. Ularning fikricha, abzats til sistemasining birligi emas, shuning uchun unda boshqa sintaktik birliklardan farqlanishga xizmat qiladigan grammatik belgilar yo'q, demakki, u alohida sintaktik birlik emas. Ana shundan kelib chiqib, ular abzatsni sintaktik kategoriya deb hisoblamaydilar va shunday ta'kidlaydilar: "Matnning sintaktik strukturasida so'z birikmasi, so'zlar qo'shilmasi, gaplar, murakkab sintaktik butunliklardan

¹ Odintsov V.V. Stilistika teksta. -M.: 1980, s. 122.

² Moskalskaya O.I. Ko'rsatilgan asar, 14, 30, 83-betlar.

³ Masalan, qar.: Silman T.I. Struktura abzatsa i printsipi ego razvertvaniya v xudojestvennom tekste / Teoreticheskie problemi sintaksisa sovremennix indoevropskix yazikov. -L.: Nauka, 1975, s.208-216.

boshqa hech qanday birlik yo'q."¹ Ayni paytda ular abzatsning yozma nutq amaliyotida fikr idrokini qulaylashtirish maqsadida yozuvchi tomonidan ongli ravishda ajratiluvchi birlik ekanligiga alohida urg'u beradilar.

Yana ayrim tilshunoslar supersintaktik butunlik ("slojnoe sintaksicheskoe tseloe")ni matnda sintaktik birlik sifatida qarash mumkin emasligini, faqat abzatsgina matnda ana shunday maqom ola bilishini isbotlashga urinadilar. Masalan, ayni masalani nemis tili materialida o'rgangan L.G.Fridman murakkab sintaktik butunlik o'zining sintaktik birlik maqomini tayin etadigan tegishli ko'rsatkichlarga ega emas deb hisoblaydi, shuning uchun uni grammatik birlik tarzida emas, balki bir qator mustaqil gaplarning mazmuniy umumiyligi asosida shakllanadigan mantiqiy-semantik butunlik tarzida talqin qilish to'g'ri bo'lishini aytadi. Muallif abzats stilistik, adabiy-kompozitsion birlik sifatida tadqiq etilgan ishlarda uni sintaktik birlik maqomini tayin etadigan belgilar yo ikkinchi planga surib qo'yilishini, yoki umuman e'tibordan chetda qolishini tanqid qiladi. U abzatsning mohiyati va maqomi haqida quyidagicha anchayin keskin fikrni ilgari suradi: "Nisbatan quyi sath birligi bo'lmish gapdan farqlovchi relevant belgilar turkumiga ega bo'lgan frazadan katta sintaktik birlik abzatsdir deb hisoblaymiz... Abzatsning kompozitsion birlik sifatidagi rolini inkor etmagan holda biz o'ylaymizki, u eng avvalo sintaktik birlikdir, chunki abzatsning aynan sintaktik tabiati uning adabiy-kompozitsion birlik sifatida qo'llanishi uchun imkoniyat yaratadigan bazis, asosdir."² Ko'rinadiki, tadqiqotchi abzatsni xuddi gap kabi sintaktik hodisa sifatida talqin qiladi va matnning asosiy birligi abzatsdir degan fikrni qat'iy asoslashga harakat qiladi.

Bunday qarash, bu qadar keskin bo'lmasa-da, boshqa tilshunoslarda, ayniqsa, xorijiy tillarni o'qitish metodikasi bilan shug'ullangan mutaxassislarda ham bor. Masalan, ana shunday yo'nalishdagi ishlardan birida matn yaratishning majburiy unsuri sifatida abzats alohida ajratib ko'rsatiladi, uning matn lingvistikasida o'ziga xos strukturaga ega bo'lgan to'laqonli birlik ekanligi ta'kidlanadi va shunga asoslangan holda abzats "katta matn" ichidagi "kichik matn" degan xulosaga kelinadi, uning "abzats-tahlil", "abzats-tavsi", "abzats-kontrast", "abzats-analog", "abzats-ta'rif" kabi mazmuniy turlari ajratiladi.³

¹ Loseva L.M. Mejfrazovaya svyaz' v tekste monologicheskoy rechi. —Odessa, 1969, s. 24; Svotina M.G. Abzats kak yedinita recevoy praktiki / Teoreticheskie problemi sintaksisa sovremennix indoeuropeyskix yazikov. —L.: Nauka, 1975, s. 205-208.

² Fridman L.G. K voprosu o sverxfrazovix yedinititsax / Teoreticheskie problemi sintaksisa sovremennix indoeuropeyskix yazikov. —L.: Nauka, 1975, s. 216-217.

³ Malevich V.G., Skalaban V.F. Analiz inoyazichnogo teksta s metodicheskix pozitsiy / Voprosi semantiki i metodiki prepodavaniya inostrannix yazikov. —Minsk: Nauka i texnika, 1982, s. 155-163.

Abzatsni sintaktik hodisa sifatida tushunish yoki abzats va supersintaktik butunlik tushunchalarini qorishtirish turli tilshunosliklarda ancha-muncha uchraydi. Hatto muayyan bir asarda abzatsning bir necha farqli talqinlarini ham uchratish mumkin. Masalan, I.V.Arnoldning "Hozirgi ingliz tili stilistikasi" kitobidagi "Matniy sath - abzats" nomli paragraf shunday boshlanadi: "YOzma nutqning bir xatboshidan ikkinchi xatboshigacha bo'lgan, murakkab sintaktik butunlik sifatida reallashgan va adabiy matnning nisbiy tugallangan qismini tashkil etuvchi bo'lagi abzats deyiladi."¹ Abzats nazariyasining ibtidosi A.M.Peshkovskiy ishlariga borib taqalishini, keyinchalik esa N.S.Pospelov, T.I.Silman va boshqa ko'plab tilshunoslar tomonidan tadqiq etilganligini ta'kidlar ekan, muallif mazkur ta'rifidagi fikrlarini yanada oydinlashtiradi: "Abzats gapga nisbatan yuqori darajadagi sintaktik-intonatsion butunlikdir." Ammo bir sahifadan keyin oqib bo'lgan fikridan qaytganday bo'ladi. U abzats tarkibidagi gaplarning grammatik va mazmuniy mustaqilligi turli yozuvchilarda, hatto bir yozuvchining turli janrdagi asarlarida ham turlicha bo'lishini va shuning uchun "abzatsning tipik strukturasi uchun misol keltirish umuman mumkin emasligi"ni ta'kidlaydi.² Bir-ikki sahifalik misollar tahlili asosida dastlabki fikriga zid bo'lgan mana bunday xulosaga keladi: "SHunday qilib, abzats jumla ("viskavaniye")ning (fikir ifodasining) mantiqiy va emotsional strukturasi grafik aks ettirganligi uchun uni fikr ifodasining kitobxon tomonidan idrok qilinishini engillashtiruvchi kompozitsion usul sifatida talqin qilish mumkin."³ Albatta, abzats bir paytning o'zida ham "gapdan katta sintaktik-intonatsion butunlik", ham "grafik-kompozitsion usul" bo'lishi mumkin emas, ya'ni butunlik-birlik bilan usul boshqa-boshqa tushuncha va hodisalardir.

Hozirgacha qarab chiqilgan abzats haqidagi mulohazalardagi asosiy nuqtalarni shunday guruhlashtirish mumkin: 1) abzats - sintaktik birlik, 2) abzats sintaktik birlik emas, balki 3) abzats - kompozitsion-stilistik birlik, 4) abzats - kompozitsion-grafik usul. Ko'rinib turganiday, bu qarashlarning har biri boshqasini inkor etadi yoki to'la e'tirof etmaydi. Abzatsning sintaktik (umuman lingvistik) hodisa emasligini, u o'z mohiyatiga ko'ra bunday bo'la olmasligini aksar tilshunoslar ta'kidlaydilar.⁴ Ammo shunga qaramasdan,

¹ Arnold I.V. Stilistika sovremennogo angliyskogo yazika. -L.: Prosvesheniye, 1973, s. 244.

² Arnold I.V. Ko'rsatilgan asar, 244-245-betlar.

³ Arnold I.V. Ko'rsatilgan asar, 247-bet. Shuningdek, abzatsni ham sintaktik birlik, ayni paytda ham stilistik vosita sifatida talqin etish boshqa tadqiqotchilarda ham kuzatiladi. Qar.: Talmatskaya L.M. Ekspressivno-stilisticheskaya funktsiya chleneniya na abzatsi v predislovii k romanu O.Uaylda "Portret Dorian Greya" / Pragmatiko-funksionalnoye issledovanie yazikov. -Kishinyov: Shtiints, 1987, s. 131-138.

⁴ Yana qar.: Muxin A.M. Struktura predlozheniya i ix modeli. -L.: Nauka, s. 211; Valgina N.S. Sintaksis sovremennogo russkogo yazika. -M.: Visshtaya shkola, 1973, s.380; Loseva L.M. Kak stroitsya tekst. -M.: Prosvesheniye, 1980, s. 85.

abzats va supersintaktik birlik (murakkab sintaktik butunlik) munosabati masalasida bahs-munozaralarning intihosi ko'rinmaydi.

Bu o'rinda supersintaktik birlik (rus tilshunosligida keng tarqalgan muqobili "sverxfrazovoe edinstvo") va abzatsning farqli mohiyatga egaligini ko'rsatib berishga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar turli tilshunosliklarda ancha-muncha bor. Ammo ular orasida ikki maqola alohida diqqatga sazovor. Xususan, N.A.Levkovskayaning rus tili materiali va E.V.Referovskayaning frantsuz tili materiali asosidagi maqolalarida bu muammoga o'ziga xos tarzda yondashilgan va masalaning mohiyatiga daxldor konkret farqlarni birma-bir belgilashga harakat qilingan.¹

N.A.Levkovskayaning ko'rsatishicha, matnni bo'laklarga ajratish - ko'p aspektli murakkab jarayon, bu jarayon, umuman, ikki tomonlama xaraktyerga ega, ya'ni, birinchidan, u matnning funktsional yo'nalishi - matnning pragmatik maqsadi bilan bog'liq bo'lgan ob'ektiv jarayon. Ikkinchidan, u matn ijodkorining niyati - muallifning pragmatik maqsadiga bog'liq bo'lgan sub'ektiv jarayon. Matnni bo'laklashda ana shunday, ya'ni matnning pragmatik maqsadi - muallifning pragmatik maqsadi tarzidagi o'ziga xos dixotomiya mavjud bo'ladi. Matnni aynan matnning pragmatik maqsadiga muvofiq bo'laklash mahsuli sifatida supersintaktik birlik ("sverxfrazovoe edinstvo") yuzaga keladi. Matnni muallifning pragmatik maqsadiga ko'ra bo'laklash mahsuli sifatida esa abzats yuzaga keladi. Ana shunga ko'ra, tadqiqotchi supersintaktik birlik matnni ob'ektiv bo'laklash birligi ekanligini, uning fikriy tugallikka, mantiqiy butunlikka egaligini aytadi. Abzats esa matnni sub'ektiv bo'laklash birligi bo'lganligidan hamisha ham fikriy tugallikka sohib bo'lolmasligiga, abzats aksar hollarda kitobxonga ta'sir qilish samaradorligini oshirishning sof emfatik vositasi sifatida namoyon bo'lishiga alohida urg'u beradi. Maqola muallifi abzats ilmiy matnda struktur, semantik va kommunikativ butunlik maqomida bo'lsa-da, badiiy matnda, asosan, emfatik vazifa bajaruvchi vosita sifatida ishtirok etishini ta'kidlaydi. Albatta, bu badiiy matnning o'ziga xos maqsad va vazifalari, xususiyatlari, umuman, yozuvchining kitobxonga estetik ta'sir qilishdan iborat pragmatik maqsadi bilan bog'liq ekanligi ma'lum. Badiiy matnda, tabiiyki, yozuvchining estetik niyati hal qiluvchi ahamiyatga molikdir.

E.A.Referovskayaning ilmiy kuzatishlarida ham abzats mohiyatidagi sub'ektivlikka asosiy e'tibor qaratilgan, uningcha, "abzats muallifning individual manerasiga muvofiq tarzda mavzuning mazmuniy rivojiga,

¹ Levkovskaya I.A. V chem razlichie mejdu sverxfrazovim edinstvom i abzatsem // Filologicheskie nauki, 1980, №1. -S. 75-78; Referovskaya E.A. Sverxfrazovoe edinstvo i abzats / Teoriya yazika. Metodi ego issledovaniya i prepodavaniya.-L.: Nauka, 1981. -S. 225-228.

supersintaktik birlik esa fikr ifodasining struktural shakllanishiga qaratilgan¹dir.

Ko'rinadiki, supersintaktik birlik va abzats o'rtasidagi farqni tayin etishda matnni bo'laklashning ob'ektiv va sub'ektiv omillaridan kelib chiqilsa, muammoning xolis echimiga kelish mumkin. Chindan ham, matnni abzatlarga bo'lishda muallifning sub'ektiv maqsadi, fikr tarkibidagi nimani, qanday, qay tarzda ta'kidlash hal qiluvchi rol o'ynaydi. To'g'ri, ilmiy matnda fikrning mantiqiy oqimini tabiiy ifodalash muhim, shuning uchun supersintaktik birlik va abzats, asosan, mos keladi. Ammo hatto ilmiy matnda ham muayyan holatlarda tadqiqotchining fikrni bitta-bitta, "hijjalab", ta'kidlab ko'rsatish maqsadi bilan bir supersintaktik birlik bir necha abzatlarga bo'lingan holda ifoda qilinishi ham mumkinki, bu holat muallif fikrining anglanishini aslo qiyinlayshtirmaydi, aksincha, yanada qulaylashtiradi, xolos. Masalan, tilshunoslikka oid quyidagi ilmiy matn parchasiga e'tibor beraylik:

Semantik maydon nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, zid ma'noli so'zlarning funksional-semantik xususiyatlari bo'yicha qiziqarli ma'lumotlarga duch kelamiz.

Semantik maydon uzvlari o'rtasidagi zidlanishlar ko'lami antonimlar doirasiga qaraganda keng va ko'p qirralidir.

Shu ma'noda antonimlarga maydon uzvlari o'rtasidagi zidlanishning bir ko'rinishi sifatida qarash mumkin. Semantik maydonda leksemalararo zidlanishdan tashqari guruhlar, mikromaydonlar, hatto yirik qurilmalararo ziddiyatlarning ham mavjudligi kuzatiladi (Sobirov A. O'zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi tamoyili asosida tadqiq etish. Toshkent: Ma'naviyat, 2004, 152-bet).

Parcha uch abzatsdan iborat, ammo bitta supersintaktik birlik mavjud. Buni har uch abzatsdagi gaplarning bir-biriga ham mazmuniy-sintaktik, ham mantiqiy bog'lanishini ta'minlagan mushtarak so'zlar va bog'lovchi vositalar hamda fikriy tugallanganlik ko'rsatib turibdi.

Rasmiy matnlarda, masalan, qonun hujjatlarida bir supersintaktik birlikkina emas, hatto ayrim gap ham bir necha abzatlarga bo'lingan holda berilishi mumkin. Bu ham, albatta, tegishli ta'kid, fikr bo'laklarini ajratib ko'rsatish maqsadi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan:

186-modda. Sifatsiz mahsulot chiqarish yoki sotish

Tovar bozoriga sifatsiz mahsulot chiqarish yoki uni sotish badanga o'rtacha og'ir yoki og'ir shikast yetkazilishiga sabab bo'lsa, - eng kam oylik ish haqining yuz baravaridan ikki yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

O'sha harakatlar odam o'lishiga sabab bo'lsa, -

¹ Referovskaya E.A. Ko'rsatilgan maqola, 228-bet.

uch yildan yetti yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

O'sha harakatlar:

a) odamlar o'limiga;

b) boshqacha og'ir oqibatlarining kelib chiqishiga sabab bo'lsa, -

yetti yildan o'n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi (O'zbekiston Respublikasining jinoyat kodeksi. –Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2001, 99-bet)

Ko'rinib turganiday, matnda uchta gapdan iborat bitta supersintaktik birlik mavjud, ammo ular sakkizta abzatsga ajratilgan holda berilgan.

Badiiy matnda esa abzatslarning bunday tuzilishi, bir supersintaktik birlikning bir necha abzatlarda ifodalanishi yozuvchining badiiy-estetik niyati bilan bog'liq holda juda ko'p kuzatiladi. Mana bu misollarda buni ko'rish mumkin:

Otaqo'zi millioner raislarga xos viqor va dabdaba bilan qo'qqidan "bostirib" keldi. Domla Shomurodov mashina ovozini eshitib ko'chaga chiqqanida darvoza oldida biri oq, biri havorang ikkita "Volga" qator turardi. Ketma-ket "Gazik" kelib to'xtadi.

Oq "Volga"dan oldin Otaqo'zi, uning ketidan sipogina kiyingan, xushbichim bir odam, havorang "Volga"dan esa Otaqo'zining qizi Tohira tushdi (O.Yoqubov, "Diyonat" romani).

...Hozir Mahkam Gavharning intilishlarini o'z intilishlariday tushunib, ko'ksida bir emas, ikki yurak urib turganday kuch, ishonch sezayotgan bir paytda ko'ngli ham g'ubordan tez tozalanardi.

Gavharda esa Mahkamning sevgan ishiga hurmat o'tgan yiliyoq paydo bo'lgandi. U Mahkamning kelajagiga qarab, bolalarga tarbiya beruvchi olijanob bir o'qituvchini ko'z oldiga keltirardi (P.Qodirov, "Uch ildiz" romani).

Keltirilgan har ikki parchada bittadan supersintaktik birlik mavjud, ammo bu birliklar ikki abzats tarzida ifoda qilingan. Shubhasizki, bu yozuvchining badiiy-estetik niyatiga uyg'un holatda tegishli fikr bo'laklarini ta'kidlashga, kuchaytirishga xizmat qilgan. Ana shu bir-ikki misolning o'ziyoq abzatsni supersintaktik birlik bilan solishtirish maqsadga muvofiq emasligini yana bir marta ko'rsatadi.

O'zbek tilshunosligida matn tadqiqiga bag'ishlangan ishlarning aksariyatida matn birliklari haqida gap borganda, shunday birliklar sifatida, asosan, jumla, murakkab sintaktik butunlik va abzats sanab o'tiladi.¹

Ayrim tadqiqotchilar, masalan, nemis tilining yirik tadqiqotchisi V.G.Admoni abzatsning eng avvalo grafik butunlik ekanligini ta'kidlaydi, chunki yozma matnda abzatsni ajratib ko'rsatish uchun uning har ikki tomonidan bir oz ochiq joy qoldiriladi, bu uning grafik chegarasi hisoblanadi.

¹ Masalan: **Hakimov M.** Ko'rsatilgan nomzodlik dissertatsiyasi, 67-bet.

Olim keyingi yillardagi nemis nashrlarida abzatsni ajratib ko'rsatuvchi mazkur ochiq joy o'rninga abzatslar o'rtasida (vertikal) bir qator tashlab ketish usulidan foydalanish ham kuzatilayotganini aytadi.¹

Rus tilshunosligida abzatsni punktuatsion vositalar sistemasi ichida qarash an'anasi ham mavjud. Masalan, A.N.Gvozdev tinish belgilarini sharhlar ekan, shunday yozadi: "Vazifasiga ko'ra abzats tinish belgilari sirasiga kiradi... Abzats yangi fikrlar qatorining ko'rsatkichi sifatida xizmat qiladi; abzats ichida mustaqil gaplar bilan ifodalangan fikrlar baribir mazmunan birlashgan bo'ladi va muayyan kichik mavzuni rivojlantiradi... Bir necha gap yoki hatto bitta gapni alohida abzats sifatida ajratish bu gaplarga muayyan salmoq baxsh etadi, bunday ajratish muallif tomonidan o'z maqsadiga bog'liq tarzda amalga oshiriladi."²

Matn lingvistikasining yirik tadqiqotchilaridan biri I.R.Galperin ham bundan ellik yillar burun nashr ettirgan bir kitobida abzats xuddi tinish belgilari kabi matndagi mantiqiy va emotsional jihatlarni alohida ta'kidlab ko'rsatish uchun xizmat qiladigan vosita, kompozitsion-grafik usul ekanligini asoslagan.³ Ta'kidlash joizki, I.R.Galperin ham, I.V.Arnold kabi (uning fikrini yuqorida keltirdik)

abzatsni matnda (albatta, yozma matnda) birlik emas, balki muayyan fikrni ta'kidlash, emotsionallikni kuchaytirish, muhim jihatni ajratib ko'rsatish usuli ekanligini ta'kidlaydi.

Bizningcha, abzatsni matn birligi sifatida talqin qilish tegishli mantiqiy asosga ega emas. Bunday talqin aslida matnning mohiyatini belgilashdagi bir yoqlamalik bilan bog'liq bo'lsa kerak. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, bir qator mutaxassislar yozma shakldagi nutqning matn deb hisoblaydilar. Ana shunga ko'ra, yozma nutqqagina xos bo'lgan abzats tushunchasi matn birliklari doirasiga olib o'tilgan bo'lishi tabiiy. Holbuki, matn og'zaki ko'rinishga ham ega bo'laverishi mumkin. Shuning uchun ham abzatsning lingvistik belgilarini izlashga urinishlar bor, ammo oldinroq ko'rib o'tilganiday, ilmiy asosli natijalar hali qo'lga kiritilgani yo'q.

Hatto yozma nutqda ham abzats mutlaqo ob'ektiv hodisa emas, balki ko'proq sub'ektiv munosabat mahsuli ekanligi bu sohadagi adabiyotlarning yuqoridagi ancha batafsil sharhidan ma'lum bo'lib turibdi.

Ana shulardan kelib chiqilsa, abzatsni matn birligi sifatida talqin etish maqsadga muvofiq emasligi ayon bo'ladi. Ammo yozma matnda abzats degan

¹ Admoni V.G. Sintaksis sovremennogo nemetskogo yazika. -L.: Nauka, 1973, s. 356.

² Gvozdev A.N. Sovremenniy russkiy literaturniy yazik. Ch. II. Sintaksis. -M.: Prosvesheniye, 1968, s. 331. Yana qar.: **Sovremenniy russkiy literaturniy yazik.** Ch. 2. Sintaksis. Pod red. D.E. Rozentalya. -M.: Visshaya shkola, 1976, s. 218; **Babaytseva V.V.** Russkiy yazik. Sintaksis i punktuatsiya. -M.: Prosvesheniye, 1979, s.260.

³ Galperin I.R. Ocherki po stilistike angliyskogo yazika. -M., 1958. -S. 226-230.

hodisa bor, uni o'rganish kerak. Faqat abzatsni yozma nutqdagi matn birligi sifatida emas, balki yozma matndagi o'ziga xos kompozitsion-stilistik usul (aynan usul, birlik emas) tarzida tadqiq etish xolis ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Atoqli tilshunos Yo.Tojiev ham "Matnga yondashuv" maqolasida matn birliklari borasidagi fikrlarini bayon qiladi: "Bizningcha, gap va super sintaktik butunlik parallel holda matn birligi bo'lishi mumkin. Matn birligi sifatida yo gap yoki supersintaktik butunlikdan biri bo'ladi, deyish to'g'ri emas, albatta. "Supersintaktik butunlik M.Yo'ldoshevning qarashlari bo'yicha talqin qilinsa (u to'g'ri belgilagan ko'rinadi), abzatslardan ham tashkil topishi mumkin".¹

Mazkur mulohazalarga asoslanib aytish mumkinki, **supersintaktik birlik va gapni matnning asosiy birliklari deb hisoblash maqsadga muvofiq.**²

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. I.R.Galperinning fikricha, qaysi birliklar matnning birligi bo'la oladi?
2. A.Mamajonovning fikricha, qaysi birliklar matnning birligi bo'la oladi?
3. M.Abdupattoyevning fikricha, qaysi birliklar matnning birligi bo'la oladi?
4. M.Ya.Bloxning fikricha, qaysi birliklar matnning birligi bo'la oladi?
5. O.I.Maskalskayaning fikricha, qaysi birliklar matnning birligi bo'la oladi?
6. Nemis tilshunosi L.G.Fridmanning fikricha, qaysi birliklar matnning birligi bo'la oladi?
7. Ingliz tilshunosi I.V.Arnoldning fikricha, qaysi birliklar matnning birligi bo'la oladi?
8. Abzats matnning birligi bo'la oladimi?
9. Qaysi birliklarni matnning asosiy birliklari deb hisoblash maqsadga muvofiq?

MATN TIPLARI

¹ Tojiev Yo. Matnga yondashuv // Tilshunoslikning dolzarb masalalari.-Toshkent: "Akademnashr", 2010. -B.197-205.

² Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. -Toshkent:Fan, 2008, -bet.

Matn tiplarini ajratish, belgilash masalasi ham matn lingvistikasining markaziy muammolaridan hisoblanadi. Quyida buni alohida ko'rib chiqamiz.

Matn hajm va mazmun belgisiga ko'ra ikkiga bo'linadi: 1.Hajm belgisiga ko'ra matn tiplari. 2.Ifoda maqsadi va mazmun belgisiga ko'ra matn tiplari.

1.Hajm belgisiga ko'ra matn tiplari

Matn gapdan ko'ra yirik hajmli aloqa vositasi, nutqiy faoliyat mahsuli, muayyan qonuniyatlar asosida shakllangan yozma nutq ko'rinishidir. Matnni hajm belgisiga ko'ra ikkiga ajratamiz: **Minimal matn** (mikromatn) va **maksimal matn** (makromatn). Shuni ham aytib o'tish kerakki, ayrim adabiyotlarda matn hajm jihatidan uchga ajratilgan: kichik, o'rta va katta hajmli matnlar. «Telegramma, ma'lumotnoma, ariza, ishonch xati, tushuntirish xati hamda vaqtli matbuotda chiqadigan e'lon va kichik xabarlar kichik hajmdagi matnlar sanaladi. O'rta hajmdagi matnlarga hikoya, qissa, she'r, doston, poemalar kiradi. Katta hajmdagi matnlarga povest, roman, drammatik asarlar, trilogiyalar kiradi.»¹ Lekin bu tarzda bo'linish ayrim chalkashliklarni yuzaga chiqaradi. SHunday dostonlar borki, hajm jihatidan romandan katta. Nafaqat hajm jihatidan balki, ichki mazmun, xarakterlar tasviri, ruhiyat talqini jihatidan ham uncha-muncha romandan qo'lishmaydigan dostonlar bor. Masalan, «Alpomish», «Go'ro'g'li» kabi go'zal dostonlarimiz shakl va mazmun jihatidan yirik hajmli asar hisoblanadi. Yoki kichik hajmli she'rlarni ham o'rta matn hisoblaymizmi? Umuman bu tarzda tasnif jiddiy asosga ega emas. Shuning uchun matnni tilshunoslikda keng tarqalgan ikkiga ajratib tekshirish tamoyili asosida o'rganishni ham mantiqan ham amaliy jihatdan maqsadga muvofiq bo'ladi deb hisoblaymiz.

Badiiy uslubda **minimal matn** deyilganda biror mavzuni yoritishga bag'ishlangan qatralar, xalq donishmandligini ifodalaydigan maqol, matal va aforizmlar, miniatyuralar, hajviy asarlar, nomalar, she'r va she'riy parchalar, umuman, kichik mavzuni qamrab oluvchi bir necha gaplardan iborat butunlik tushuniladi. Matnning ichki tomonini mazmun yaxlitligi, tashqi tomonini esa turli shakldagi bog'lamalar, sintaktik vositalar birlashtirib turadi. Masalan:

Talantsiz yozuvchi tovuqqa o'xshaydi. Yong'oqdek tuxun turg'adi-da, qaqog'lab olamni buzadi! (O'.Hoshimov)²

Yoki: **Sevgi nima?** *Insoniyat paydo bo'ptiki, shu savol ustida bosh qotiradi. Ammo javob topolmaydi. Agar inson sevgining barcha sir-*

¹ Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. -Buxoro: «Buxoro universiteti», 2000, 6-7-b.

² O'tkir Hoshimovdan keltirilgan misollar adibning «Daftar hoshiyasidagi bitiklar» deb nomlangan kitobidan olindi. -T., «SHarq», 2005.

asrorlarini bilganida edi, uning modeli – qolipini yaratgan bo'lardi. Sevgi hech qanday qolipga sig'magani uchun ham sirli va abadiydir (O'.Hoshimov).

Mikromatn deb atash mumkin bo'lgan ikkita parchani keltirdik. Tarkiblanish jihatidan birinchisi ikkita gapdan tuzilgan. Mazmuni birlashtirishga xizmat qiladigan sarlavha berilmagan. Bu vazifa tovuq va u bilan bog'liq so'zlarga yuklatilgan (tovuq-tuxum-qaqog'lamoq). Iste'dodsiz yozuvchi birinchi gapda tovuqqa o'xshatilmoqda. Ikkinchi gap esa bu o'xshatishni to'laroq izohlash yoki sababini ko'rsatish uchun keltirilgan. Ya'ni, iste'dodsiz yozuvchi tovuqqa o'xshatildi, ammo tovuqning qaysi sifat va xususiyatiga? Muallif munosabati ikkinchi gapda tugal ifodasini topgan. Matn butunligini ta'minlashda tovuq-tuxum-qaqog'lamoq so'zlari **mazmuniy o'q** vazifasini bajarmoqda. Keyingi kichik hajmli matnni oladigan bo'lsak, ushbu matnning ichki mazmuni savol shaklidagi sarlavha orqali oshkor qilingan. Matn 4 ta gapdan tashkil topgan. Butunlikni ta'minlayotgan vositalar sirasiga izchil va tugal ohang, ammo bog'lovchisi, agar bog'lovchisi va matnning **mazmuniy o'q**ini tashkil qiluvchi sevgi so'zi kiradi. Demak, masala savol shaklida qo'yilyapti va unga matn orqali javob berilyapti. Ya'ni, Sevgi nima? Sevgi - sirli va abadiy tushuncha.

O'tkir Hoshimovning Daftari hoshiyasidagi bitiklar turkumiga kiritilgan **Sadoqat** deb nomlanuvchi lavhada boshqacharoq holatni ko'rishimiz mumkin.

Qadim zamonda bir yurt bor ekan. Xalqi mehnatkash, podshosi odil, hayoti tinch, turmushi farovon ekan. Boshqa bir mamlakatning shohi g'ayrligi kelib, o'sha yurtni bosib olmoqchi bo'пти. Biroq dafʼatan hujum qilishga jurʼat etolmay, o'sha yurtga o'z xufiyasini yuboribdi. «Qanday qilib bo'lmasin, podshoning ishonchiga kirasan, yurtning sir-asrorini bilib kelasan» debdi.

Xufiya o'sha yurtga boribdi. Vaqti kelib, chindan ham podshoning ishonchiga kiribdi, mulozimlaridan biriga aylanibdi. So'ng, o'z mamlakatiga qaytib borib, shohiga «Bu yurtni olib bo'lmaydi!» debdi. «Nima, qal'asi mustahkammi?»-deb so'rabdi shoh. «Gap qal'ada emas»,-debdi xufiya. «Bo'lmasa gap nimada o'zi?»-debdi shoh darg'azab bo'lib. SHunda xufiya o'zi guvoh bo'lgan bir voqeani aytib beribdi:

-Bir kuni o'sha podsho shikorga chiqdi. YONida qirq nafar yigiti ham bor edi. Men ham ularga qo'shildim. Podsho uchqur bir kiyik ortidan ot qo'ydi. Hammamiz unga yergashdik. Kiyik cho'qqiga qarab yugurdi. Podsho ham uning ortidan ot surib ketaveradi. Bir mahal kiyik cho'qqi tepasiga etganda tubsiz dara ustidan sakradi-da, narigi cho'qqiga o'tib ko'zdan g'oyib bo'ldi. Podsho noiloj jilov tortib, ortidan tushdi. Terlab ketgan edi. Yonidan ro'molcha chiqarib, peshonasini artmoqchi bo'lgan edi, nogahon shamol kelib, ro'molchani daraga uchirib ketdi. Shunda qirq yigitning hammasi

o'zini tubsiz jarlikka otdi. Qanchasi parcha-parcha bo'lib ketdi. Qanchasi mayib-majruh bo'ldi. Omon qolgan bir yigit ro'molchani olib chiqib, podshoga topshirdi.

U yurtida bunaqa yigitlar ko'p. Bunaqa yurtni engib bo'lmaydi...

Mazkur matn sadoqat haqida, Vatanga, yurtga vafodorlik haqida. Biz matnning nima haqda ekanligini dastlab sarlavhadan bilib olamiz. Bu so'z matn ichida boshqa qaytarilmaydi, lekin sarlavha sifatida kelgan shu so'z matnning ham **motivatsion yaxlitligini** ham **kompozitsion butunligini** ta'minlashga xizmat qilyapti. Shunga ko'ra yozuvchi **mazmuniy o'qni** nom darajasiga ko'tarish orqali maqsadiga to'la erishgan deyishimiz mumkin. Shuni aytib o'tish kerakki, hamma nomlar ham bunday vazifani bajaravermaydi.

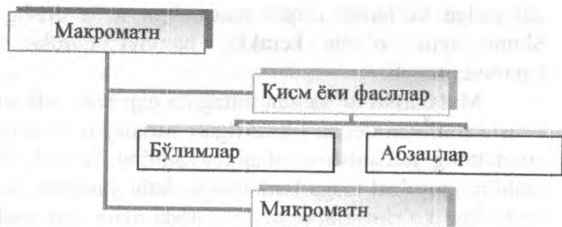
Mutaxassislar ba'zan bittagina gap ham mikromatn tushunchasiga teng kelishi mumkin degan fikrni ilgari surishgan. Masalan: Bahor... Bu jumlada «tabiatning jonlanishi», «hammayoqning ko'm-ko'k tusga kirishi», «atrof-muhitning go'zal tusga burkanishi» kabi yashirin mazmun mavjuddir.¹ Lekin bu tipdagi ko'rinishlarni tom ma'noda matn deb atash mumkin emas. Chunki matn struktural jihatdan gapdan yirik sintaktik butunlik. Demak, gaplardan tashkil topadi. Yashirin mazmun sifatida havola qilinayotgan ma'nolar so'zning ma'no strukturasi bilan bog'liq. Mazkur gap o'zidan keyin keladigan izohlovchi yoki kengaytiruvchi gaplar bilan bir butunlik hosil qilgandagina matn deyish to'g'ri bo'ladi. Agar yashirin mazmunga qarab xulosa chiqaradigan bo'lsak, istalgan so'zni matn deyishimiz mumkin bo'ladi. Masalan, ona degan so'zni oladigan bo'lsak, bu so'zning ham moddiylashmagan yashirin ma'nolari mavjud va ular mazkur so'zni talaffuz qilishimiz bilanoq, ko'z oldimizda u yoki bu tarzda namoyon bo'ladi.

Maksimal matn deyilganda keng ko'lamdagi voqealarni yoritish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan butunlik nazarda tutiladi. Badiiy uslubda hikoya, qissa, roman, epopeya kabi yirik hajmli asarlar maksimal matn hisoblanadi. Maksimal matn mikromatnlardan tashkil topadi. Eng kichik butunlik abzatsga, eng katta butunlik esa bob(qism yoki fasl)larga to'g'ri keladi. Bunday matn tarkibida epigraf, so'zboshi (muqaddima), so'ngso'z (epilog) kabi yordamchi qismlar ham ishtirok etishi mumkin. Ular asar mazmuni va g'oyasiga, shuningdek, mavzuning tanlanishi va yoritilishiga oid ayrim masalalarga qo'shimcha izoh, sharh bo'lib keladi. Maksimal matn tashqi jihatdan turlicha shakllangan bo'ladi. Masalan, F.M.Dostoevskiyning jahon adabiyotining mumtoz namunasiga aylangan «Jinoyat va jazo» romanini olaylik. Roman 6 qism va epilogdan tashkil topgan. Har bir qism 5-7 bo'limni o'z ichiga olgan. Qism va bo'limlarga alohida nom berilmagan. Romanning umumiy hajmi 21 bosma taboq. Yoki, Pirimqul Qodirovning «Humoyun va

¹ Hakimov M.X. Ko'rsatilgan asar. 24-b.

Akbar» tarixiy romanini ko'zdan kechiradigan bo'lsak, mazkur asar ikki mustaqil qismga ajratiladi. Har ikki qism alohida nomlanadi (Humoyun. Akbar). Qismlar 9-10 tadan bo'limlarga bo'linadi va har bir bo'lim voqea bo'lib o'tayotgan joy hamda gap kim yoki nima haqida ketayotganligiga qarab nomlab boriladi (Masalan: 1.Agra. Hamida bonu arosatda... 2.Ganga. Ko'rgilik. v.h.). Romanning umumiy hajmi 30 bosma taboq.

Makromatning tashkillanishini quyidagi sxema asosida yanada yaqqolroq ko'rishimiz mumkin:

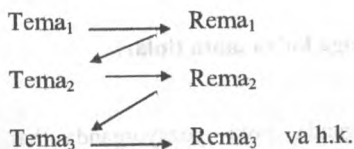

Makromatning eng kichik birligi abzatsdir. Abzats bir mazmuniy butunlik bo'lib «matnning bir xat boshidan keyingi xat boshigacha bo'lgan qismi» hisoblanadi. Abzats **qisqa xabar** (abzatsda aytilmoqchi bo'lgan mavzu haqidagi dastlabki, qisqacha xabar), **oldingi xabar bilan keyingi xabarni bog'lovchi vositalar** (bog'lovchi vositalar abzatsni o'zidan oldingi abzatsga bog'laydi, shuningdek, abzats ichidagi xabar jumllarini bir-biriga bog'laydi), **xabarning to'ldirilishi** (dastlabki xabar to'ldiriladi, izohlanadi, sharhlanadi) va **xulosa** (xabar yakunlanadi, natija aytiladi) qismlarni o'z ichiga oladigan butunlikdir. «Matn lingvistikasi» qo'llanmasida abzatsni tashkil etgan gaplar o'zaro sinsemantik (sintaktik va leksik-semantik) hamda, avtosemantik (grammatik aloqalarsiz, faqat semantik) aloqa usulida birikishi aytiladi. Shuningdek, abzatslarning strukturasisiga ko'ra quyidagi ko'rinishlari mavjudligi sanab o'tiladi: 1) Sodda gapdan iborat bo'lgan abzatslar; 2) Qo'shma gapdan iborat bo'ladigan abzatslar; 3) Periodik nutq formasidan iborat bo'lgan abzatslar; 4) Superfrazali sintaktik butunlikdan iborat bo'lgan abzatslar; 5) Ko'chirma-o'zga gapli abzatslar.¹ Bunga aralash tipdagi nutq formalaridan tashkil topgan abzatslarni ham kiritish mumkin. Abzatsdagi «xabar» tema-rematik munosabatdagi gaplarda ifodalanadi. Tema (yunoncha thema – asos bo'lgan narsa) deb gapning aktual bo'linishida so'zlovchi va tinglovchi (o'quvchi) uchun ma'lum (tanish) bo'lgan narsani ifodalovchi, yangi narsani ifodalashga o'tish uchun asos xizmatini bajaruvchi qismga

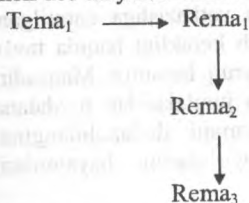
¹ Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. –Toshkent: TDPI, 1989, 39-40-b.

aytiladi. Rema (rheme-commentaire – ma'lumot, sharh) esa temadan keyin kelib so'zlovchi tinglovchiga (o'quvchiga) bildirmoqchi, aytmoqchi bo'lgan yangi xabar mazmunini ifodalovchi qism, gapning yangi ma'lumot (axborot) qismi.¹ Odatda gapning ega sostavi tema, kesim sostavi esa rema vazifasida keladi: Ahmad //darsga kelmadi. Sotvoldi // nima qilishini, qayoqqa borishini bilmay, hayron turardi. U // Sotvoldining dadasi To'lagan edi.

Lekin har doim ham ega sostavi tema bo'lavermaydi. Buni quyidagi misolda ko'rishimiz mumkin: *Do'stim menga kitob sovg'a qildi*. Bu gapda tema to'ldiruvchi vazifasidagi so'z bilan ifodalangan. Rema esa ega va kesim sostavidan iborat gap bilan ifodalangan. Yuqorida tema - rematik munosabatdagi gaplarning ketma-ket kelishi natijasida abzats yuzaga kelishini ta'kidlagandik. Faqat bu ketma-ketlik qay tarzda namoyon bo'ladi, degan tabiiy savol tug'iladi. Buni quyidagi gaplar misolida ko'rib chiqamiz. *Do'stim menga kitob sovg'a qildi*. (1). *Kitob samimiy va beg'ubor muhabbat haqida edi*. (2). *Muhabbat hech kimni befarq qoldirmaydigan tuyg'u*. (3). Birinchi gapda qo'shnimga so'zi tema qolganlari rema ekanligini ko'rib chiqdik. Ikkinchi gapda birinchi gapning remasi yangilik xususiyatini yo'qotib, tema maqomiga o'tadi. Uchinchi gapda ham shu jarayon ro'y beradi. Bunday bog'lanish tarzini **izchil tema-rematik bog'lanish** deb ataymiz. Buni quyidagi chizma orqali yanada aniqroq tasavvur qilishimiz mumkin:

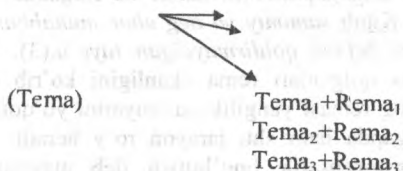
Ba'zan tema o'zgarmas bo'ladi. Dastlabki tema bilan aloqador yangi xabarlar, ma'lumotlar keyingi gaplarda berib boriladi. Masalan: *Ahmad darsga kelmadi* (1). *Shanbalikda ham qatnashmadi* (2). *Bayram tantanasida ham teatrdan ham ko'rinmadi* (3). Bunday bog'lanishni **o'zgarmas temali bog'lanish** deb ataymiz. CHizmada quyidagicha ifodalash mumkin:

¹ Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. –Toshkent: O'ME, 2002.

Ba'zan datlabki gapdagi temani keyingi gaplardagi temalar o'ziga aloqador remalar bilan birga to'ldirib keladi. Bunda dastlabki tema gipertemaga aylanadi.¹ Masalan: Bu xotin butun kecha bo'yi juda tinch va xotirjam uxlaganga o'xshaydi. Bir oyog'i tizdan quyisi bukilib, so'richadan pastga osilibdi, bir oyog'i unisini qovlab borib so'richaning qirg'og'ida uxlab qolibdi. Uzun ko'ylagi butun badanini kam-ko'stsiz yopib turadi. Faqat bir engi tirsakkacha shimarilib qolgan. Oppoq qo'llari va bilaklari o'z yonida – o'z onasining to'qlisiday – bir chiroylik uxlaydi (Cho'lpon).

Bunday bog'lanishni **gipertemali bog'lanish** deb ataymiz. Chizmada quyidagicha ifodalanadi:

2. Ifoda maqsadi va mazmuniga ko'ra matn tiplari

Muloqot paytida, gapirayotganda yoki yozayotganda har doim yangidan matn yaratmaymiz. Ehtiyojimizga ko'ra turli matn tiplaridan foydalanamiz. Ba'zan boshimizdan o'tgan yoki o'zimiz guvoh bo'lgan voqealarni kimgadir aytib beramiz. Tinglovchiga notanish bo'lgan biror kishi yoki joyni batafsil tasvirlab berishga harakat qilamiz. Ba'zan fikrimizni turli dalillar yordamida isbotlashga, izohlashga ehtiyoj sezamiz. Yoxud kimgadir pand-nasihati qilamiz. Uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishini istaymiz. Muloqot maqsadimiz ba'zan qandaydir informatsiyani tinglovchiga yetkazishga qaratilgan bo'ladi. Shu bilan birga biror ishni qanday bajarish kerakligi haqida tavsiyalar beramiz yoki biror ishni qilmaslik haqida buyruq beramiz. Maqsadimizga erishish uchun turli ko'rsatma, ta'qiq va xitob jumllaridan foydalanamiz. Insonlar o'rtasidagi muloqot maqsadi va mazmuni shular bilangina chegaralanib qolmaydi. Inson hissiyotlarini, tuyg'ularini, hayajonlarini, azob va

¹ Bu haqda qarang: **Bozorov O.** O'zbek tilida gapning kommunikativ (aktual) tuzilishi. Filol.fan.nomz...dis.avtoref. -Farg'ona, 2004, 12-b., **Moskalskaya O.I.** Grammatika teksta. –M.: Visshaya shkola, 1981. –S.136.

qayg'ularini ifodalash, shu orqali tinglovchi yoki kitobxonni ta'sirlantirishni istaydi. Ana shunday hollarda ba'zan mubolag'a ba'zan o'xshatish – qiyoslash kabi tasviriy vositalardan foydalanamiz.

Shundan kelib chiqib matnni, xususan, badiiy matnni quyidagi tiplarga bo'lib chiqish mumkin: **1.Hikoya mazmunli matn. 2.Tasviriy matn. 3.Izoh mazmunli matn. 4.Didaktik matn. 5.Xabar mazmunli matn. 6.Buyruq mazmunli matn. 7.Hissiy ifoda mazmunli matn.**¹

1.Hikoya mazmunli matnlar (Le texte narratif - narrativ matn). Bunday matnda muallif yoki asar qahramoni o'zi boshidan o'tkazgan, eshitgan, o'qigan yoki guvoh bo'lgan biror bir voqeani hikoya qilib beradi. Xotiralar, esdaliklar, ertak va rivoyatlarni narrativ matn tipiga kiritish mumkin. Hikoya tarzi asosan o'tgan zamon shaklida, birinchi shaxs birlik yoki ko'plikda ifodalanadi. Hikoya qilinayotgan voqea – hodisa kichik yoki keng qamrovli bo'lishi mumkin. Sekin - asta ko'tarilib boruvchi izchil va yaxlitlovchi ohang kuzatiladi. Biryozlama ifoda uslubidan foydalaniladi. Ya'ni, matn shakllanishida asosan, hikoya qiluvchi (roviy) yetakchi faktor hisoblanadi. Monologik nutq ko'rinishi bunday matnlar uchun juda mos va qulay bo'ladi. O'rni bilan dialogik nutq ko'rinishlariga murojaat qilinganligini kuzatishimiz mumkin. Shunda ham hikoya matnining motivatsion butunligi roviyga bog'liq bo'ladi. Bu tip matnlarda tasviriy, izoh, xabar, hissiy ifoda mazmunli matnlar birdaniga ishtirok etishi mumkin.

«**Duogo'y**». Said Ahmad aka boshchiligida bir guruh adiblar olis tog' qishlog'iga yetib bordik. Mehmonga chaqirishdi. Uy to'la odam. Davra boshida to'rvadek soqoli ko'ksiga tushgan qariya o'tiribdi. Hamma unga ta'zim bajo qiladi. Davraga kim kelib qo'shilmasin chol uzundan-uzoq duo o'qiydi. «Sen ham mening yoshimga yetib yurgin, bacham», deb fотиha tortadi.

Bir xil duo takrorlanavyergach, Said Ahmad aka so'radi:

-Necha yoshga chiqdingiz, taqsir?

-Menba?-dedi chol salmoqlab. -Ikkam jetmishga bordim.

-Voy bo'-o'-o'!-dedi Said Ahmad aka bosh chayqab. -Agar sening duoing mustajob bo'lsa, men sakkiz yil avval o'lib ketishim kerak ekan-da, ukam? Men etmish oltiga chiqdim! Turaqol endi, joy almashamiz! (O'.Hoshimov).

Yo'li topildi. Erkin Vohidov universitetni endi bitirgan paytidayoq taniqli shoir edi. O'zingiz bilasiz, oliy o'quv yurtini bitirgan odam oldida uylanish muammosi ko'ndalang bo'ladi. Shu masala yuzasidan Erkin aka Said Ahmad akaga maslahat solibdi.

¹ Matn tiplari haqida qarang: **Filizok R.** Metin tipleri. <http://www.ege.edebiyat.org>.

-Oqsoqol,-debdi. -Xabaringiz bor, bir-ikkita kitobim chiqdi. Uch ming so'mcha pulim ham bor (U paytda uch ming katta pul edi). Lekin qaysi biriga yetkazishni bilmayapman. Mashina olaymi, uy solaymi, xotin olaymi? Mashina olsam, uy sololmayman, uy solsam, uylanolmayman, uylansam, mashinaga pul qolmaydi... Nima qilay?

Said Ahmad aka peshanasini Rashid abzining garmoniday tirishtirib, chuqur va uzoq o'yga tolibdi. Oxiri chehrasi yorishib bunday debdi:

-Bolam, men xo'p o'yladim. Hisoblab ko'rsam uch ming so'm puling hammasiga etarkan. Maslahat shuki, sen avtobus sotib olgin! Avtobus degani mashina bo'ladi. Rulini qayoqqa bursang ketaveradi. Bu - birinchidan. Avtobusning ichi keng-mo'l bo'ladi. Ko'ch-ko'roningni olib kirsang tayyor uy bo'ladi. Bu - ikkinchidan. Uchinchidan, rostki avtobus bo'lgandan keyin ichida konduktori ham bo'ladi. O'sha konduktorni xotin qilib olib qo'ya qolasan!..(O'.Hoshimov).

Bunday zotlarning har bir uchrashuvi bayram bo'lib ketadi, ular o'rtasidagi do'stlik afsonaga aylanib ketadi. Taniqli o'zbek adibi Nosir Fozilov qachonlardir Sobit Muqonov to'g'risidagi xotiralarini «Mehribonlik» nomi bilan atagandi. O'sha xotiralarda qiziq bir voqea eslatib o'tiladi.

Toshkentdan Sobit Muqonovning uyiga mehmon bo'lib kelgan qadrdon do'sti Oybekni mashinaga o'tqazib, ko'm-ko'k o'tloq, bog'-rog' qoplagan Olatov yetaklariga olib ketadi. Tabiat go'zalligidan bahramand bo'ladilar. Sip-silliq qizil qoyalar yonidan o'tayotib, mashinaga tormoz beradi. Xarsang toshlardan birini aylanib tomosha qiladi. Tabiatning o'zi obi-tobida sayqal bergan toshdan ko'zlarini uzolmasdan bosh chayqadi-da: «Go'zal! Mo'jiza!» deydi. Sobit esa sir boy bermasdan Oybekning yoniga yaqinlashadiyu unga sinchikov razm solib:

-Xo'sh, yoqib qoldimi?-deb so'raydi.

-Bo'lmasam-chi!-deb to'lqinlanib javob beradi.

-Unday bo'lsa, buni men senga sovg'a qilaman. Faqat o'z nomimdan emas, butun qozoq xalqi nomidan sovg'a qilaman. An'anamiz bo'yicha arg'umoqqa ega bo'ldim deyaver.

Shunday qilib, Medeo chegarasida yotgan xarsang tosh mehmonga yoqib qoladi: Sobit uni sovg'a qiladi, Oybek qabul qilib oladi. Tez orada Oybek Toshkentga qaytib ketadi. Sobit esa keyin o'sha xarsang yoniga bitta tosh taroshni yollab boradi. Xarsang toshga hech o'chmaydigan so'zlar o'yib yoziladi:

«Bu silliq toshni men Muso Oybekka sovg'a qildim. Sobit Muqonuli. 1962 y. 3. VI».

O'sha kuni Sobit o'z hayotida bag'oyat mas'uliyatli vazifani ado etgan kishidek kayfiyati ko'tarinki holatda quvnoq qo'shiq aytib uyiga qaytadi.

-Men o'z hayotimda juda ko'p sahiy odatlarni ko'rganman. Lekin tog'da yotgan chaqirtoshni sovg'a qiladigan Sobitga o'xshash odamni aslo uchratmaganman,-deb tez-tez eslab yuradi Oybek.¹

Berilgan matnlarda uch xil holatni kuzatish mumkin. Birinchi matnda yozuvchi o'zi guvoh bo'lgan voqeani hikoya qilyapti, ikkinchi matnda muallif eshitgan voqeasini so'zlayapti. Uchinchi matnda esa muallif o'qib ta'sirlangan voqeasini aytib beryapti. Shunga ko'ra ifoda tarzi o'zgarib borgan. Hikoya mazmunli matn boshqalariga qaraganda murakkab tarkiblangan bo'ladi.

2. Tasviriy matnlar (Le texte descriptif - deskriptiv matn). Bunday matn tinglovchiga noma'lum bo'lgan biror kishi, joy, hayvonot va nabotot olamiga mansub mavjudot yoki qandaydir narsa-buyum hamda voqea-hodisani batafsil tasvirlab berish maqsadida tuzilgan bo'ladi. Tasviriy matnda ham monologik nutq ko'rinishi yetakchilik qiladi. Partonimik tasvir bunday matnning eng xarakterli xususiyati hisoblanadi. Ya'ni, tasvirlanayotgan ob'ektning dastlab, birlamchi xususiyati tilga olinadi. Keyin unga aloqador xususiyatlar va qismlardan so'z yuritiladi. Masalan:

Yakan degan o'simlik bo'ladi. Nima uchundir san'atkorlar, aniqrog'i otarchilar pulni «yakan» deyshadi. Aslida esa yakan – qamishzorda o'suvchi o'simlik. Yakanni o'rib olib, quritib uzum osadilar yoki savat qalpoq to'qiydilar. Ma'lumki, qamish uzun, yakan esa, aksincha, pastak o'simlik. Shunday bo'libdiki, bir kuni yakan qamishga qarab:

-O', birodar, hadeb g'o'ddayaverma, salgina egil. Oллоhning quyoshi nuridan biz ham bahramand bo'laylik,-deydi.

Qamish unga qaragisi ham kelmabdi, javob ham bermay burnini jiyirib qo'ya qolibdi. Vaqti-soati kelib avval qamishni, so'ng yakanni o'ribdilar. Tasodifni qarangi, o'sha qamishdan yasalgan bo'yroni bir uyga to'shabdilar. Tasodifni qarangi, shu uy to'sinlariga uzumlarni osibdilar, yakandan to'qilgan savat qalpoqlarni esa devordagi qoziqlarga ilibdilar. Oradan kunlar o'taveribdi. Qamish pastda, oyoq ostida, yakan esa tepada ekan. Oyoqosti bo'laverib xorlangan qamish axiyri yakanga qarab zorlanibdi:

-Meni o'rib olib quritdilar, tepkilab qovurg'alarimni sindirdilar, so'ng suvga bo'ktirdilar. So'ng qayirib-bukib mana shu bo'yra holiga keltirdilar. Endi esa tinimsiz, har kuni tepkilaydilar. Bu ham etmaganday sal qayirib, ostimga noslarini tupuradilar.

Bu zorlanishni eshitib yakan debdikim:

-Siz bekorga g'o'ddaydingiz. G'o'ddayib o'saverdingiz. Ichingiz g'ovak ekanini unutdingiz. G'ovak bo'lganingiz uchun ham tepkilashdan bo'lak

¹ Aytmatov Ch., Shoxonov M. Cho'qqida qolgan ovchining ohi-zori. – Toshkent: Sharq, 1998, 103-b.

narsaga yaramadingiz. Hali ham kech emas, siz o'sgan yerda ildizingiz qolgan. Siz o'sajak qamishlarga yetkazing. Sizning holingizga tushmasinlar.

*Qamishni ba'zan tomga ham to'shaydilar. Lekin baribir uning basharasiga loy chaplanadi...*¹

Keltirilgan matnda yakan deb nomlanadigan bir o'simlik tasvirlanadi. Buni **tasvir ob'ekti** deyviz. Uning o'simlik ekanligi haqidagi axborot **birlamchi xususiyat** hisoblanadi. Uning qanday o'simlik ekanligi haqidagi axborot **aloqador xususiyat** hisoblanadi. Bu matnda aloqador xususiyat deb ataluvchi qism boshqa bir o'simlik bilan bog'liq tasvir fonida yanada ravshan ifodalangan.

Yoki Abdulla Qodiriy «O'tkan kunlar» romanini bir saroy tasviridan boshlaydi:

Darbozasi sharqi-janubiya qaratib qurilg'an bu dong'dor saroyini Toshkand, Samarqand va Buxoro savdogarlari egallaganlar, saroydagi birkikki hujrani istisno qilish bilan boshqalari musofirlar ila to'la. Saroy ahli kunduzgi ish kuchlaridan bo'shab hujralariga qaytqanlar, ko'b hujralar kechlik osh pishirish ila mashg'ul, shuning uchun kunduzgiga qarag'anda saroy jonliq: kishilarning shaqillashib so'zlashishlari, xoxolab kulishishlari saroyini ko'kka ko'targudek.

Saroyning to'rida boshqalarg'a qarag'anda ko'rkamrak bir hujra, anovi hujralarga kiygiz to'shalgani holda bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda bo'z ko'rpalar ko'rilgan bo'lsa, munda ipak va adras ko'rpalar, narigilarda qora chirog' sasig'anda, bu hujrada sham yonadir, o'zga hujralarda engil tabiatlik, serchaqchaq kishilar bo'lg'anida bu hujraning egasi boshqacha yaratilishda.

*Og'ir tabiatlik, ulug' gavalik, ko'rkam va oq yuzlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit.*²

Bu parchada **tasvir ob'ekti** - saroy, bugungi til bilan aytadigan bo'lsak, mehmonxonona. Uning Toshkent, Samarqand va Buxoro savdogarlari orasida mashhurliigi haqidagi axborot **birlamchi xususiyat** bo'lsa, hujra va jihozlar haqidagi axborot **aloqador xususiyat** hisoblanadi. Bu matnda ham ob'ektning aloqador xususiyati u yerdagi insonlar tasviri fonida yanada aniq va tushunarli qilib tasvirlanyapti. Buni o'z navbatida **ikkilamchi xususiyat** u bilan bog'liq tasvirni esa **ikkilamchi aloqador xususiyat** deb atasak bo'ladi. Yakan haqidagi matnda qamish ikkilamchi xususiyat, u bilan bog'liq tasvir **ikkilamchi aloqador xususiyat** hisoblanadi. Mazkur matn o'sha xususiyatlar tasviriga asoslanib shakllantirilgan. Matnda bunday aloqadorlik bitta yoki bir

¹ Tohir Malik. Mehmon tuyg'ular. -Toshkent: SHarq, 2002, 19-b.

² Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. -Toshkent: SHarq, 2000, 11-b.

necha bo'lishi mumkin. Bitta va ikkitalik turini tahlil qilish qulay. Agar ikkita dan ortiq bo'lsa tahlil murakkablashib ketadi. Bunday paytda eng xarakterlisi va matnning tashkillanishida yetakchilik qiladiganini olamiz. Buni quyidagicha formulalashtirishimiz mumkin:

$$1. m=(bx-ax);$$

$$2. m=n \cdot (bx-ax)$$

Bunda m -matn so'zining belgisi, « bx »-birlamchi xususiyat, « ax »-aloqador xususiyat, agar matn ikki va undan ortiq aloqadorliklardan tuzilgan bo'lsa « n » belgisi o'rniga ularning miqdorini ko'rsatamiz.

3. Izoh mazmunli matnlar (Le texte argumentatif – argumentli matn).

Bunday matnda aytilayotgan fikrning ishonarliligini ta'kidlash uchun turli dalil va izohlar keltiriladi. Asoslash, isbotlash, o'zini oqlashga urinish yoki himoya maqsadida har xil vajlarni keltirish argumentli matn tipining o'ziga xos jihatlaridan hisoblanadi. Fikr bilan keltirilgan dalil o'rtasida **mantiqiy bog'liqlikning** (connecteurs logiques) bo'lishi muhim sanaladi. Bunday matnda chunki, zero, lekin, aslida, shuning uchun, to'g'risini (ochig'ini, rostini) aytganda, eshitishimga qaraganda, bilishimcha, taxminimcha kabi birliklar (le lexique appréciatif) qo'llanilganligini ko'ramiz. Kitobxonni yoki tinglovchini ishonirish asosiy maqsad bo'lganligi uchun shunga mos ritorik uslub tanlanadi. Badiiy tasvir vositalaridan foydalaniladi. Gaplar o'zaro zich bog'langan va ta'kid ohangi sezilib turadigan matn tipi hisoblanadi.

4. Didaktik matnlar (Le texte explicatif – eksplikativ matn).

Kimgadir pand-nasihahat qilish, uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishga o'rgatish istagi asosida tuzilgan matn eksplikativ yoki didaktik matn deyiladi. Maqsadga erishish uchun maqol, matal, aforizm, turli hayotiy voqealar, rivoyatlar, masallardan namuna sifatida foydalaniladi. Ularning matn ichiga singdirilish tarzi turlicha bo'ladi. Muallif bunday didaktik birliklarni matnga to'g'ridan to'g'ri olib kiradi va uning qaysi janrga taalluqli ekanligini aytib o'tadi. Didaktemalar matn tashqarisida avvaldan tayyor holda mavjud bo'ladi. Muallif yoki qahramon nutqida quyidagi ifoda shakllari ishlatiladi: shunday maqol bor, mashoyihlar demishlarki, ulug'lar(eskilar)da shunday gap bor, derlarkim, shunday rivoyat (o'git, voqea, masal) eshitganman va hokazo.

Hudhudning Tovusga javobi. Hudhud unga javob berish uchun nafasini rostlab, shunday dedi:

- Ey jaholat ahli kabi har narsani havas qiluvchi! Sen shunday holatlarni bayon etdingki, bu ish faqat devonalar va yosh bolalar qo'lidagina kela oladi, xolos. Odam degan tashqi go'zallik haqida so'z aytmaydi. Kimki undan faxr etar ekan, uni odam qatoriga qo'shib bo'lmaydi! Noz va husn faqat dilbar qizlargagina yarashadi. Er kishi esa dard va mashaqqat chekishi bilan yaxshidir. Barcha shakl ahli uchun eng sharafligina ana shudirki, u shakldan ma'no tomon olib boradi. Sen o'z shaklingga bino

go'yding, buning uchun kishilar tomonidan masxara etilishga loyiqsan.
*CHunki, inson o'z tashqi go'zalligi bilan faxrlanmaydi, agar faxrlansa, u
 masxaralanishga sazovordir!* (Alisher Navoiy)

Donishmand debdiki: *har qanday yaxshi qonunning muqaddimasi,
 shuningdek, xotimasi ham shundan iboratkim, har bir inson bir burda nonini
 yaxshi mehnati bilan topa olsin va ayni choqda mehnatiga loyiq yaxshi non
 ola olsin* (T.Malik).

Demishlar: *moru qushni bir qafasda asratib bo'lmas,
 Vatandin ayri ko'ngilni bilingki, yayratib bo'lmas.
 Baayni bandi bulbulni chamansiz sayratib bo'lmas* (A.Oripov).¹

Didaktemalarni keltirishdan asosiy maqsad shu orqali pand-nasihat berish, muammoli masalani echishga ko'maklashish, qandaydir murakkab vaziyatdan chiqish yo'llarini ko'rsatish, to'g'ri yo'lni topishda keltirilgan misoldan ibrat chiqarishga da'vat qilish yohud bo'lib o'tgan voqeaga munosabat bildirishdan iborat. Lingvopoetik tahlilda didaktemalarning estetik mohiyati muhim hisoblanadi.

5. Xabar mazmunli matnlar (Le texte informatif – informativ matn). Biror voqea-hodisa haqida xabar berish maqsadida tuzilgan yoki havola qilingan matn informativ matn hisoblanadi. Badiiy matnda informativlik o'ziga xos tarzda bo'ladi. Oddiy xabardan farq qiladi. Estetik maqsad yuklangan bo'ladi. Narrativ, deskriptiv, argumentli, didaktik kabi matn tiplari tarkibida keladi. Masalan, Abdulla Qodiriy «O'tkan kunlar» romani yakunida shunday bir xabarni keltiradi:

Keyingi Marg'ilon borishimda yaqin o'rtoqlardan Yodgorbek to'g'risini surishtirib bildim: Yodgorbek ushbu asrning o'n to'qqiz va yigirmanchi ochliq yillari miyonasida vafot qilib, undan ikki o'g'ul qolibdir. O'g'ullaridan bitasi bu kunda Marg'ilonning mas'ul ishchilaridan bo'lib, ikkinchisi Farg'ona bosmachilari orasida ekan. Bu kunda nomu nishonsiz, o'luk-tirigi ma'lum emas, deydilar.

Bu ham xabar mazmunli matn hisoblanadi. Lekin asar ichida emas balki, ilova sifatida keltirilgan. Asar qahramonlarining hayotdan olinganligini ta'kidlash, bunga kitobxonni ishontirish istagi bilan kiritilgan. Bu haqda asar avvalida ham yozuvchi alohida ta'kidlagan edi: «xalqimizni shu zamonning «Tohir-Zuhra»lari, «Chor darvesh»lari, «Farhod-SHirin» va «Bahromgo'r»lari bilan tanishdirishka o'zimizda majburiyat his etamiz.» Balki, yozuvchi, ushbu qahramonlar taqdiri qanday kechganligi haqida

¹ Abdulla Oripovdan keltirilgan misollar quyidagi kitobdan olindi: **Saylanma.** – Toshkent:Sharq, 1996.

kitobxonlarga xabar berishni xohlagandir, balki, romanni davom yettirajagini, agar davom yettirilsa voqealar shu mazmunda bo'lishi mumkinligi haqida xabar berayotgandir. Bu bizga qorong'u, lekin keltirilgan matn xabar mazmuniga ega. Asar ichida yozuvchi tomonidan keltirilgan turli havolalar ham informativ xarakterda bo'lishi mumkin. «O'tkan kunlar»da muallif Musulmonqulning dovyurakligi haqida shunday havolani keltiradi:

Musulmonqulning o'zi ham favqulodda yuraklik edi. 1853 m. tarixida Musulmonqul qo'qonlilarga asir tushib, uni to'pdan otib o'ldirish uchun dordek bir narsaning ustiga o'tqazurlar. Ikkinchi tomondan to'pka o't berish kutiladir. Shu vaqtda kishilar Musulmonquldan so'raydilar: «Endi qalaysan, cho'loq?» Musulmonqul kulibkina javob beradir: «Alhamdulillah, hali ham sizlardan yuqori bir yerda o'ltiribman!»

6. Buyruq mazmunli matnlar (Le texte injonctif – injonktiv matn).

Buyruq hamda maslahat ohangi yetakchilik qiladigan, buyruq maylidagi gaplardan tuzilgan, biror ishni bajartirish yoki turli ta'qiqlashlarni ifoda etadigan matn tipiga buyruq mazmunli matn deyiladi. Asosan qahramonlar nutqida kuzatiladi. Lekin muallif nutqida maslahat yoki tavsiya ma'nosida qo'llanilishi ham ma'lum. Masalan:

Odat. *Ishdan nega kech kelganingizni surishtirsa, xayron bo'lmang. Bo'yinbog'ingizni echishga ko'maklashish bahonasida yoqangizni hidlab ko'rsa, hayron bo'lmang. Majlisda nima masala ko'rilganini so'rasa, hayron bo'lmang. Kinning yonida o'tirganingizni so'rasa, hayron bo'lmang. Telefoningiz rangi qanaqaligini so'rasa, hayron bo'lmang. Necha kishi qo'ng'iroq qilganini so'rasa hayron bo'lmang. Qayerda tushlik qilganingizni so'rasa, hayron bo'lmang. Bufet nechanchi qavatdaligini so'rasa, hayron bo'lmang. Nima ovqat yeganingizni so'rasa, hayron bo'lmang. Sizga choyni qaysi qo'li bilan uzatganini so'rasa, hayron bo'lmang! Boringki, o'tob qaysi tomondan chiqqanini so'rasayam hayron bo'lmang. Qiziquvchanlik – ayolning tabiiy odati! (O'.Hoshimov)*

Buzilgan nikoh. *Uyni qonuniy bo'lashdingiz... Mol-mulkni qonuniy bo'lashdingiz... Muhabbat bo'laklandi... Sadoqat bo'laklandi... Bola-chi? Bolani qaysi qonun bilan bo'lashasiz? Onasi bilan bo'lsa, otasiz qolsa. Otasi bilan bo'lsa, onasiz qolsa... Yaxshisi, uniyam ikkiga bo'ling! Bir nimtasi-eriga! Bir nimtasi-xotinga! Qani ko'taring boltani, bolaning uvoli tutgurlar! (O'.Hoshimov)*

Tiriklar va o'liklar. *Vahti-vahti bilan qabristonga borasiz. Ajdodlaringiz boshida turib o'tganlar ruhini xotirlaysiz... Keyin... o'z yumushingiz bilan ketasiz.*

Shoshilmang. Dunyo ishi bitganmas... Iloji bo'lsa, qabristonni osoyishta aylaning. Shunda... g'alati holat ro'y beradi. Marhumlar sizga ko'-o'-o'p narsalar aytadi...

Ishoning, o'liklar tiriklardan ko'ra teranroq fikrlaydi... (O'.Hoshimov)

7. Hissiy ifoda mazmunli matnlar (Le texte expressif - ekspressiv matnlar). Insonning ichki kechinmalarini, voqelikka munosabatini, o'ziga xos pafos bilan ifodalash maqsadida tuzilgan matnlar hissiy ifoda mazmunli matn deyiladi.

Erta bahor – cheksiz sog'inchning ufqi. Muzga aylanishdan bosh tortgan isyonkor tomchilar yomg'ir bo'lib to'kilmogda. Yomg'irning daraxtga, kurtakning tomchiga aytadigan «shiviri» yig'ilganey-yig'ilgan. Xo'ngrab-xo'ngrab, bo'zlab-bo'zlab dil rozini aytayotgan erta bahor buluti aslida osmon dardidan so'z ochishga botingan asov g'alayon. Nish urmish kurtakka nasib etgan yomg'ir tomchisi ko'kning beqiyos ehtirosi parchasi. Yomg'ir «shiviri» umidlarga to'la daraxt ta'zimiga kutilmaganda duch kelsa, bu ajib bir shoyonlik tavalludi. Aslida bu «shivir-shivirlar» rishta xolos. Aslida ulkan osmonning jajji zaminga aytadigan dardi ko'p-ey... Zamin esa dil izhorini minnatdor tinglar ekan, jajji daraxtlari, endi unajak o't-o'lani-yu, chamber gullari-la ta'zim etadi.

Eru-osmon, daraxtu yomg'ir, nish urish orzusidagi kurtagu, unga lab tegizgan tomchi, ko'kdagi bulutdan barqini kutgan maysalar, chechaklar yamoqchi sog'inch dardida butun bo'ladilar endi. Bilaman, zamin-u falak visoli xayoliy ufqdagina namoyon. Bilaman... Ammo... Qalbim zulflariga urilgan shivir-shivirlarni sezmaslikni eplay olmayapman. Sog'inch – unrim yamog'i... (Yo.Akram)¹

Biror bir badiiy matnda sanab o'tilgan matn tiplarining hammasi yoki ayrimlari ishtirok etgan bo'lishi mumkin. Yohud butun boshli asar yuqorida zikr etilgan matn tiplaridan faqatgina bittasi asosida shakllangan bo'lishi ham mumkin.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Matn hajm va mazmun belgisiga ko'ra qanday tiplarga bo'linadi?
2. Hajm belgisiga ko'ra matn tiplari haqida ma'lumot bering.
3. Mazmuniy o'q tushunchasini izohlang.
4. Motivatsion yaxlitlik va kompozitsion butunlik tushunchalarini izohlang.
5. Mikromatn va makromatn haqida ma'lumot bering.

¹ Yoqutxon Akram. Yomg'irkuy. –Toshkent: Sharq, 1994, 45-b.

6. Abzatsning tashkiliy qismlari va struktural ko'rinishlari haqida ma'lumot bering.
7. Tema-rematik munosabat tushunchasini izohlang.
8. Ifoda maqsadiga ko'ra matnning qanday tiplari mavjud?
9. Tasvirdagi birlamchi va aloqador xususiyatlar haqida ma'lumot bering.
10. Hissiy ifoda mazmunli matn deb nimaga aytiladi?

MATNDA PARSELLYATSIYA HODISASI

Parsellyatsiya kommunikativ, ekspressiv sintaksisda, xususan, badiiy matnda benihoya muhim ahamiyatga ega bo'lgan sintaktik-kommunikativ hodisa bo'lib, uning mohiyati yaxlit butunlik bo'lgan gapni mantiqiy ta'kid va ekspressiyani kuchaytirish maqsadida ikki (yoki undan ortiq) kommunikativ birlikka ajratib gapdan tashqariga chiqarishdan iborat.¹ Bu hodisa sodda, qo'shma gaplarda, murakkab sintaktik butunliklarda namoyon bo'ladi.

“Parsellyatsiya” terminining lingvistik adabiyotlarda qo'llanila boshlaganiga ham yarim asrdan oshdi. Mazkur hodisaning sintaktik tabiati, shakliy-mazmuniy ko'rinishi va xossalari rus tilshunoslari tomonidan bir qator fundamental tadqiqot, maqola, o'quv hamda metodik qo'llanmalarda turli darajada tadqiq etilgan, yoritilgan.² “Parsellyatsiya” termini lingvistik

¹ Parsellyatsiya borasidagi fikrlarda muallifning roziligi bilan quyidagi manbadan foydalanildi: **Xaydarov Sh.** Badiiy matnda partsellyativ konstruksiyalarning qo'llanilishi. Filol.fan.nomz...dis. -Toshkent, 2011.

² Masalan, qar.: **Vannikov Yu.V.** Yavlenie partsellyatsii v sovremennom russkom yazike: Avtoref. diss. ...kand. filol. nauk. –M., 1965.-17s.; **Skovorodnikov A.P.** O sootnoshenii ponyatiy “partsellyatsiya” i “prisoyedineniye”. // Voprosi yazikoznaniya, M., 1978. - №1 -S. 118-129; **Vannikov YU.V.** Sintaksis rechi i sintaksicheskoe osobennosti russkoy rechi.- M.: Russkiy yazik. – 1979. S. 95 i sled.; **Vinogradov A.A.** K voprosu o differentsiatsii yavleniy partsellyatsii i dinamicheskogo prisoyedineniya, // Voprosi yazikoznaniya, M., 1981. - №3. –S. 98-110; **Ribakova G.N.** Partsellyatsiya slojnopodchinennogo predlozheniya v sovremennom russkom yazike:

lug'atlarda shunday izohlanadi: "Parsellyatsiya gapning shunday bo'linishiki, unda ifodaning mazmuni bitta emas, balki ikki va undan ortiq intonatsion-ma'noviy nutqiy birliklarda anglashiladi. Bunday birliklar biri ikkinchisidan so'ng ketma-ket keladi".¹ Shunga ko'ra, ularni asos va partsellyat sifatida ikki qismga ajratib tekshirish maqsadga muvofiqdir.

Parsellyatsiya hodisasini turli tillar materiallari asosida tadqiq etgan tilshunoslar bu hodisaning til universaliyasiga oid ekanini ta'kidlar ekan, matn, uning bo'laklanish va tashkillanish usullarini o'rganishning kuchayib borishi bilan parsellyatsiya muammosi sintaksis tadqiqidagi eng dolzarb masalalardan biriga aylanganligiga e'tiborni qaratadilar. Ular ayni paytda "parsellyatsiya" termini frantsuzcha "bo'laklamoq, qismlarga ajratmoq, maydalamoq" ma'nosidagi *parceller* so'zidan olinganligi va matni bo'laklash usulini ifodalash uchun qo'llanishiga urg'u berib, parsellyatsiyaning ekspressiv sintaksisga oid ekanligini ta'kidlaydilar.² Bu o'rinda shuni ham qayd etish joizki, lug'atlarda "parsellyatsiya" so'zining frantsuz tilida "dehqon o'z xo'jaligini yuritishi uchun erni kichik qismlarga (partsellalarga) bo'lish" tarzidagi ma'nosi mavjudligi aytiladi.³

Tilshunoslikda bu termin gapning ekspressiv maqsad bilan bo'laklanishi, gapning ta'kidlanishi nazarda tutilgan muayyan qismining gap tashqarisiga chiqarilishiga nisbatan qo'llaniladi. Masalan: *Salim Toshkentda o'qiydi. Institutda* (A.Jo'raev). Bu gap sintaktik me'yor bo'yicha *Salim Toshkentda institutda o'qiydi* shaklida bo'lishi kerak. Bir gap bilan aytish mumkin bo'lgan fikrni ikki gap orqali ifodalashdan kutilgan maqsad nima? Bu haqda badiiy til muammolari bilan shug'ullanib kelayotgan tadqiqotchilar shunday fikr bildiradilar: "Og'zaki nutqda, matnda ba'zan muloqot talabiga ko'ra yaxlit bir jumlada uzilish sodir bo'ladi. So'zlovchi tinglovchiga biror voqea-hodisa haqida xabar berayotganda, mana shu xabar ichidagi eng muhim fikrni boshqalaridan ajratib, alohida ta'kidlab aytishga harakat qiladi. Ma'lumki, ta'kid og'zaki nutqda ohang, pauza, mantiqiy urg'u kabi vositalar yordamida amalga oshirilsa, matnda partsellyativ tuzilmalar – matn komponentlarini ekspressiv-stilistik maqsadga ko'ra qayta tartiblash orqali namoyon bo'ladi."⁴ Yoki "partsellyatli tuzilmalardagi tartib mohiyat e'tibori bilan ta'sirchan so'z tartibi bo'lib, uslubiy jihatdan betaraf tuzilmali gap

Avto-ref. diss. ...kand. filol. nauk. – Rostov-na-Donu, 1969.-22 s.; **Tursunov B.** Partsellirovannie pridatochnie predlojeniya v nemetskom i uzbekskom yazikax: Avto-ref. diss. ...kand. filol. nauk. – L., 1975. -17s.

¹ **Hojiyev A.** Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. –Toshkent: O'zbekiston Milliy entsklopediyasi, 2001. –B.80.

² Qar.: **Aleksandrova O.V.** Problemi ekspressivnogo sintaksisa. –M.: Visshaya shkola, 1984. –S. 63.

³ **Slovar inostrannix slov.** – 16-e izd., ispravl. –M.: Russkiy yazik, 1988. –S.374.

⁴ **Yo'ldoshev M., Yadgarov Q.** "Badiiy matnning lisoniy tahlili" fanidan amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish. –Toshkent: TDPU, 2007. –B.71.

qismlarini kommunikativ maqsadga muvofiq tarzda guruhlash, sintaktik jihatdan qayta o'rinlashtirish sifatida ro'yobga chiqadi. Gap tuzilmasini bu xilda qayta qurish (uning qismlarini sintaktik jihatdan qayta tartiblash) ma'lum qismni mantiqiy jihatdan ajratishga asoslanadi va o'ziga xos ekspressiv ifoda shakli hamda funksional-semantik munosabatlar tarkib topadi."¹

Yuqorida keltirilgan gapdagi qaysi informatsiya eng muhim hisoblanadi? Salimning *Toshkentda* o'qishimi yoki *institutda* o'qishimi? Bizningcha, har ikkisi ham muhim. So'zlovchi pozitsiyasidagi qahramon nazdida Salimning qaysi shaharda o'qiyotganligidan ko'ra qanday ta'lim maskanida o'qiyotganligini ta'kidlash muhimroq (Agar uning qaysi shaharda o'qishini ta'kidlash zaruriyati bo'lsa, mazkur partsellyat pozitsiyasiga shahar nomi ham chiqarilishi mumkin, ya'ni: *Salim institutda o'qiydi. Toshkentda*). Ayniqsa, uning institutda o'qiyotganligini aytish barobarida ichki qoniqish, faxrlanish hissini tuyadi. Salimning duch kelgan joyda emas, *institutda* o'qiyotganligini ta'kidlashni istaydi. Bu istak ayni so'zni gap ichidan ajratib olish orqali qondiriladi. Demak, Salimning *Toshkentda*, *institutda* o'qishi haqidagi xabar standart shakl orqali, ya'ni *Salim Toshkentda institutda o'qiydi* tarzida departsellyativ shaklda berilganida, mazkur jumlagi qahramon ruhiyatidagi g'ururlanish hissi, emotsional ta'kid singmagan va tabiiy tarzda kitobxon ham buni sezmagani bo'lardi. Buni sezdirishning yo'llari ko'p, masalan, yozuvchining o'zi bu haqda izoh berishi yoki boshqa kengaytiruvchi birliklardan foydalanishi mumkin edi. Biroq muallif ortiqcha izohlarsiz ayni effektga erishishning yo'lini topadi. Ya'ni buning uchun partsellyatli konstruksiya tarzida ifodalashni eng ma'qul yo'l deb biladi.

Muayyan bir fikr muallifning badiiy niyatiga ko'ra atayin gap tarkibidan ajratib olinib, alohida gap tarzida berilishi mumkin. Bunday vaziyatda ham keyingi konstruksiyalar o'zidan oldin kelgan gapning ifoda mazmuni bilan bir qatorda mantiqiy va poetik ta'kid oladi. Masalan: *Mamadali aka, ...bu taklifimning sizga yoqmasligi aniq. Chunki siz kundalik tushumdan ajralasiz. Biroq shaxsiy manfaatni umunnikidan ustun qo'yish yaxshi emas* (N.Norqobilov, "Quduq" hikoyasi). Ushbu parcha uchta gapdan iborat. Biroq mazkur gaplarda aytilgan fikrlarni odatdagi tartib bilan bir gap doirasida berish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, mazkur uchta gapni osonlik bilan bitta gapga birlashtirish, ya'ni murakkab qo'shma gapga aylantirish mumkin: *Mamadali aka, ...bu taklifimning sizga yoqmasligi aniq, chunki siz kundalik tushumdan ajralasiz, biroq shaxsiy manfaatni umunnikidan ustun qo'yish yaxshi emas*. Agar shunday qilinganida, jonli

¹ **Toshaliyev I.** Hozirgi o'zbek tili. Sintaksis. Sintaktik va sintagmatik qayta bo'linish. Partsellyatsiya. O'quv qo'llanma. –Toshkent: Zarqalam, 2004. – B. 88.

nutqqa xos ixchamlik, tabiiylik sezilarsiz darajaga tushgan hamda ifoda ta'sirchanligi bu qadar yuqori aks etmagan bo'lar edi.

Bu o'rinda shuni ham aytib o'tish lozimki, muayyan gap strukturasi biror maqsad bilan o'zgartirish tarzidagi sintaktik-stilistik hodisa dunyo tilshunosligi tarixida juda ancha ilgari anglab etilgan va turlicha nomlar bilan atalgan. Masalan, mashhur shveysar tilshunosi Sh.Ballingning dastlabki nashri bundan rosa bir asr ilgari, ya'ni 1909 yilda chiqqan va keyin o'zgartirishlarsiz qayta nashr qilingan "Frantsuz tili stilistikasi" nomli asarida mazkur hodisa "dislokatsiya" termini bilan nomlangan va uning o'ziga xosliklari bayon qilingan.¹ Sh.Ballingning tushuntirishicha, so'zlovchi, masalan, *Tezroq bu yoqqa keling!* ("*Venez vite!*") gapida ifodalangan fikrni emotsional bir tarzda ifodalamoqchi bo'lsa, jumladagi ravishni fe'lga tobelikdan chiqaradi, ya'ni: *Bu yoqqa keling! Tezroq!* ("*Venez vite!*"). Buning natijasida bitta jumla sintaktik jihatdan ikkita jumla maqomini oladi, ular alohida-alohida jumlar sifatida ajratilgan holda idrok qilinadi. Hatto ularning o'rni almashtirish ham mumkin bo'ladi, ya'ni: *Tezroq! Bu yoqqa keling!* ("*Vite! venez!*"). Sh.Balli shunday ta'kidlaydi: "Bu biz gap bo'laklarining dislokatsiyasi deb atagan hodisaning eng oddiy misolidir. Ehtimol, bu hodisa so'zlashuv tili sintaksisining eng xarakterli xususiyatlaridan biri (kamida frantsuz tilida) sifatida qaralishi mumkin."² Ayni paytda atoqli olim dislokatsiya natijasida jumlaning tarkibiy unsurlari bir-biridan ajratilar va ajratilgan bu unsurlar ekspressiv urg'uli "embrional" gaplarga aylanan ekan, tinglovchi butun mazmuni birdaniga emas, balki alohida-alohida qismlar, "portsiyalar" shaklida idrok etish imkoniyatiga ega bo'lishini, shuningdek, dislokatsiya gap bo'laklarining odatdagi mantiqiy tartibining o'ziga xos tarzda buzilishi bo'lganligi uchun ham tinglovchi diqqatini tez jalb qilishi va o'zida ushlab turishi bilan ham stilistik qimmatga molik ekanligini aytadi. Ko'rinib turganiday, Sh.Balli tomonidan "dislokatsiya" termini bilan ifodalangan hodisa muayyan gap tarkibidagi bo'laklarni u yoki bu stilistik maqsad bilan qayta joylashtirishdan iborat (zotan, *dislokatsiya* so'zining ma'nosi "joylashtirish, qayta joylashtirish" demakdir³), bunda gap bo'laklari yoki gap qismlari qayta joylashtirilgan ekan, gapdan tashqariga chiqarilayotgan qism gapdan keyin ham, oldin ham qo'yilaverishi mumkin. Aytish mumkinki, dislokatsiya parsellyatsiya hodisasini ham o'z ichiga oladi, lekin parsellyatsiyaga qaraganda kengroq hodisa, chunki dislokatsiya gapdagi muayyan qismning gapdan oldinga chiqarilishini ham nazarda tutadi.

¹ **Balli Sh.** Fransuzskaya stilistika. –M.: Izd-vo inostrannoy literaturi, 1961. –S.355 – 357.

² **Balli Sh.** Ko'rsatilgan asar. –B.355.

³ **O'zbek tilining izohli lug'ati.** 5 jildli. 1-jild. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. –B.627.

Frantsuz tili stilistikasini tavsif etar ekan, K.A.Dolinin Sh.Ballingning dislokatsiya haqidagi fikrlarini rivojlantiradi, emotsional sintaksis hodisasi bo'lmish dislokatsiyaning turli ko'rinishlarini tahlil qiladi va parsellyatsiyalangan konstruksiyalar ham ayni shu dislokatsiya hodisasining mahsuli ekanligini, dislokatsiyaning bir ko'rinishi ekanligini aytadi.¹

Gap sintaktik strukturasiyning bunday nutqiy bo'laklanishi E.V.Guliga, A.A.Andrievskaya, V.G.Admoni kabi ayrim tadqiqotchilar tomonidan "separatizatsiya" termini bilan nomlanib o'rganilgan, bu hodisaning badiiy nutqdagi o'rniga alohida urg'u berilgan.² *Separatizatsiya (separatsiya)* so'zining "ajratish, tarkibiy qismlarga bo'lish" ma'nosidan³ kelib chiqilsa, mazkur termin ayni hodisaning mohiyatini ifodalay olishini ta'kidlash mumkin. Ammo aytish joizki, bu tilshunoslarning ba'zilar, masalan, nemis tili sintaksisining taniqli tadqiqotchisi V.G.Admoni "separatlashtirilgan konstruksiyalar" ("separatizovannye konstruksii")ni ilova konstruksiyalar bilan bir xil hodisa sifatida talqin qiladi. U bunday konstruksiyalarning mohiyati elementar gapga xos bo'lgan sintaktik aloqalarning uzilishi, buzilishidan iboratligini aytadi.⁴ Hamonki, "separatizatsiya"ning mohiyati gapga xos bo'lgan sintaktik aloqalarning buzilishidan iborat ekan, uni ilova konstruksiyalar bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Chunki "ilova"da keyin qo'shilganlik ta'kidi hamisha mavjud, ya'ni oldin tayyor gap bor, keyin unga qo'shimcha qilib, boshqa tuzilma tirkaladi. Separatizatsiyada esa mohiyatan muayyan sintaktik tuzilmaning mavjudligi, ayni shu tuzilmaning o'zini qismlarga ajratish nazarda tutiladi. Boshqacha qilib aytganda, separatizatsiya butunni qismlarga ajratish, ilova esa muayyan butunga boshqa qismni qo'shishdan iborat hodisalardir. Ana shu ma'noda separatizatsiya parsellyatsiyani o'z ichiga oladi.

Gapning nutqiy bo'laklanishi nemis tilining E.I.Shendels, E.Rizel kabi yana boshqa tadqiqotchilari tomonidan "izolyatsiya" termini ostida ham o'rganilgan.⁵ Bunda, albatta, muayyan gapdan ma'lum bir qismni ajratib alohidalashga urg'u berilgan. Shubhasizki, bunday alohidalash parsellyatsiyaning mohiyatiga ham xosdir.

Gapni nutqda muayyan qismlarga – segmentlarga ajratish hodisasi tilshunoslikda "segmentatsiya" nomi bilan ham yuritiladi. Sh.Ballidan boshlangan segmentatsiya nazariyasi⁶ turli tilshunoslar tomonidan

¹ Dolinin K.A. Stilistika fransuzskogo yazika. –L.: Prosvesheniye, 1978. –S. 256.

² Bu haqda qar.: Vannikov Yu.V. Sintaksis rechi i sintaksicheskie osobennosti russkoy rechi. –M.: Russkiy yazik, 1979. –S. 92-94.

³ Slovar inostrannix slov... –S. 460.

⁴ Admoni V.G. Sintaksis sovremennogo nemetskogo yazika. –L.: Nauka, 1973. –S.354-355.

⁵ Qar.: Vannikov Yu.V. Ko'rsatilgan asar. –B.93-94.

⁶ Balli Sh. Obshaya lingvistika i voprosi fransuzskogo yazika. –M., 1955. –S. 75.

rivojlantirildi, bu hodisaning matni ekspressiv bo'laklash, ekspressiv konstruksiyalarni shakllantirish va shu asosda tegishli birliklarning mantiqiy va poetik aktualizatsiyalar uchun juda katta imkoniyatlar manbai ekanligi turli tillar materiallarida tahlil etildi.¹ Tabiiyki, segmentatsiya deyiladigan bu nutqiy hodisa turli-tuman kommunikatsiya jarayonlarida so'zlovchining u yoki bu estetik maqsadiga uyg'un holatda xilma-xil ko'rinishlarga ega bo'ladi,² albatta, parsellyatsiyani ham segmentatsiyaning ana shunday ko'rinishlaridan biri deb qarash mumkin.

Rus tilshunosi N.Yu.Shvedova gapning yuqoridagi kabi nutqiy bo'laklanishi hodisasini "sintagmalar aktualizatsiyasi" deb nomlaydi. Uningcha, sintagmalarni ta'kidli pozitsiyaga chiqarish, ya'ni muayyan sintagmalarni gapning yo boshiga, yoki oxiriga chiqarish yo'li bilan sintagmalar aktualizatsiyasi voqe bo'ladi.³ U shunday yozadi: "Eng ta'sirchan usul sintagmani alohida gaplarni ajratishga xizmat qiladigan pauza bilan ajratib, gap oxiriga chiqarishdir. Bunday ajratib olish ayni sintagmaga nisbiy mustaqil ma'no beradi. Bu hodisa ... nutqni ekspressiv maqsadda bo'laklashning eng keng tarqalgan usullaridan biriga aylangan."⁴ Bu ta'sirchan usul esa, albatta, parsellyatsiyaning o'zidir. Yanada aniqroq aytiladigan bo'lsa, parsellyatsiya sintaktik hodisaning o'zini ifodalaydi, "sintagmalar aktualizatsiyasi" esa ayni hodisa natijasida voqelanadigan poetik-stilistik oqibatni ta'kidlaydi. Shuning uchun ham mazkur sintaktik hodisani ifodalash uchun N.Yu.Shvedova tomonidan qo'llangan "sintagmalar aktualizatsiyasi" terminini har jihatdan muvaffaqiyatli deiyish qiyin.

Parsellyatsiya yagona sintaktik strukturaning – muayyan gapning bir necha kommunikativ mustaqil birliklar, ya'ni jumlarlar tarzida nutqiy tasavvur qilish usuli sifatida nutq universalialaridan biri ekanligi – deyarli barcha tillarga xosligi tilshunoslar tomonidan, yuqorida aytib o'tilganidek, ko'p bor ta'kidlangan.⁵ Shubhasizki, bu hodisa qanchalik universalisiya xarakteriga ega

¹ Bu haqda qar.: **Akimova G.N.** Novoe v sintaksise sovremennogo russkogo yazika. –M.: Visshaya shkola, 1990. –S. 87-92.

² **Rogojnikova R.P.** O sootnositelnix konstruksiyax prostogo i slojnogo predlozheniya, postroennix po printsipu segmentatsii // Misli o sovremennom russkom yazike. –M.: Prosvesheniye, 1969.–S.118 – 125; **Dolinina K.A.** Stilistika fransuzskogo yazika. –L.: Prosvesheniye, 1978. –S. 191-195.

³ **Shvedova N.Yu.** Aktivnie protsessi v sovremennom russkom yazike. –M.: Posveshenie, 1966. –S. 144.

⁴ **Shvedova N.Yu.** Ko'rsatilgan asar. –B.148.

⁵ Yana qarang: **Alekseenko I.V.** Partsellatsiya kak grammaticheskaya struktura rechi (na materiale proizvedeniy angliyskogo yazika): Avtoref. diss. ...kand. filol. nauk. – M., 2006. –S.10; **Stupkina M.O.** Partsellatsiya v sovremennom bolgarskom yazike (na materiale xudojstvennoy prozi). Dis. ...kand. filol. nauk. –Sankt-Peterburg, 2008. –S. 10-11.

bo'lmasin, uning nutqda voqelanish mexanizmlari xilma-xil bo'lib, har bir tilda o'ziga xos xususiyatlarga egadir.

I. Toshaliyev zikr qilingan o'quv qo'llanmasining uchinchi qismida partsellyativ tuzilmalarning ikki turi haqida atroflicha ma'lumot bergan: "Partsellyatlarning sintaktik-sintagmatik va asosiy gapga bog'langanlik darajasiga qarab ikki turini farqlash mumkin. Birinchisi asosiy gapga mazmun va shakl jihatdan uzviy bog'liq bo'lgan partsellyatlardan iborat bo'lib, ularni asosiy gapning tarkibiy qismi sifatida osonlik bilan qayta tiklash mumkin. Ikkinchi turga esa bunday xususiyatga ega bo'lmagan nisbatan mustaqil partsellyatlar kiradi. Birinchi turga mansub partsellyatlar, odatda, yo'l-yo'lakay qo'shimcha sintagma sifatida yordamchi izoh, tafsilot sifatida yuzga keladi. Ikkinchi turdagi partsellyatlar predikativ asosni kengaytirish, fikrni rivojlantirish, ikkinchi yo'nalishdagi axborotni (ba'zan tagmatni) bayon qilish vazifasini o'taydi."¹ Bu izohlardan ko'rinadiki, olim ilovalarni ham parsellyatsiyaning o'ziga xos bir ko'rinishi sifatida talqin qilgan.

Badiiy matnning tuzilish e'tibori bilan nihoyatda murakkab hodisa ekanligi mutaxassislar tomonidan ko'p ta'kidlangan: "Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funktsional jihatdan tugallangan, tilning tasvir imkoniyatlari asosida shakllangan, o'zida turli uslub ko'rinishlarini muallifning badiiy niyatiga ko'ra erkin jamlay oladigan, tinglovchi yoki o'quvchiga estetik zavq berish, ta'sir etish xususiyatiga ega bo'lgan g'oyat murakkab butunlik hisoblanadi."²

Muallifning voqelikka nisbatan sub'ektiv munosabatini ifodalashda, qahramon qiyofasi, ruhiyati va harakat tarzini batafsil tasvirlashda, muayyan bir xabarning tegishli jihatlarini mantiqiy va poetik ta'kidli ifodalashda, qahramonlarning faoliyat o'rni va tabiat manzarasini atroflicha tasvirlashda, jonli og'zaki nutqqa xos xususiyatlarni tugal ifodalashda bunday konstruksiyalardan keng foydalaniladi. SHu ma'noda parsellyatsiyaning badiiy matn doirasida o'rganish har tomonlama maqsadga muvofiq. "Chunki partsellyat mohiyati jihatidan gapning emas, balki bog'li nutqning (katta kontekstning) alohida halqasi sifatida namoyon bo'ladi – maxsus tuzilmaviy mazmunning qismi hisoblanadi. Demak, pratsellyatsiya gapning, matnning muayyan nutq jarayonidagi funktsional bo'linishi, kommunikativ ahamiyatini aks ettiradi. Matnning semantik-sintaktik va ritmo-melodik qurilishini belgilashda, o'zgartirishda ishtirok etadi."³

Mahoratli yozuvchilar o'z asarlarida partsellyativ tuzilmalardan alohida, aniq maqsadlar bilan foydalanadilar. Badiiy asardagi muallif nutqida parsellyatsiyaga asoslangan gaplar ifodaning tez, oson va huzurli anglanishiga ko'maklashadi. Shukur Xolmirmirzayevning "Tabassum" hikoyasi Jalil akaning

¹ Toshaliyev I. Ko'rsatilgan asar. –B.97.

² Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. –B.88.

³ Toshaliyev I. Ko'rsatilgan asar. –B.94.

og'ir dardga yo'liqishi tasviri bilan boshlanadi: *Jalil aka deraza tagida yotardi. To'shakda. Bolishi baland. Unga suyanib, boshini ko'tarsa, bog'ni ko'radi. O'zi obod qilgan bog' u.*

Mazkur parcha beshta gapdan tashkil topgandek ko'ringani bilan, aslida, ikkita gapning qayta tarkiblangan shaklidir. Ya'ni: *Jalil aka deraza tagida, baland bolishi to'shakda yotibdi. Bolishga suyanib, boshini ko'tarsa, o'zi obod qilgan bog'ni ko'radi.* Yaxlit gapning nima sababdan “bo'laklangan”ligi haqida mulohaza yuritish orqali muallif maqsadining mohiyatiga etish mumkin. Hikoyaning birinchi jumlasini o'qigandayoq, bexosdan etni junjiktirguvchi qandaydir noxush kayfiyat uyg'onadi. Nega aynan “deraza tagida yotibdi” degan savolga javob izlashga shoshilamiz. Birinchi gap tarkibidan uzib olingan *To'shakda* partsellyati o'sha tushkunlikni yanada quyuqlashtiradi. *To'shak* so'zining mazmunida kasallikka ishora ma'nosi ham yo'q emas. Bu ma'noni reallashishida “to'shakka mixlanib qolmoq”, “ko'rpa-to'shak qilib yotib olmoq” kabi iboralarning mavjudligi sabab bo'lgan, desak yanglishmaymiz. Demak, Jalil aka betob! Dastlabki xulosamizni uchinchi partsellyat ham asoslaydi. *Bolishi baland!* Nega bolishning balandligi alohida gap shaklida berilgan? Aslida, bu gap ham avvalgi gaplar mohiyatini teranlashtirishga, ifoda ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qilgan. *Zero baland bolish* birikmasi qaysidir ma'noda bir joyda yotaverib, ko'p aziyat chekkan bemor holatini ham ifodalaydi. To'rtinchi gap tarkibidagi *unga* olmoshi va *suyani*b so'z shakli o'zidan oldingi va keyingi gaplarni mazmunan zich bog'lanishini ta'minlaydi. Ya'ni bolishga suyanib boshini ko'tarsa, bog'ni ko'radi. U shunchaki bog' emas, balki o'zi obod qilgan bog'. Oxirgi gapning partsellyat sifatida ajratilishi ham ana shu ma'noni ta'kidlaydi.¹

Badiiy matnda qahramonlar nutqini xoslashtirishda, bu nutqning tabiiyligini ta'minlashda ham partsellyativ konstruksiyalarga murojaat qilinadi. Aslida parsellyatsiya og'zaki nutqning “fotografik” ifodasi uchun favqulodda mos konstruksiya hisoblanadi. Chunki parsellyatsiyaning yuzaga kelishi mohiyatan og'zaki so'zlashuv nutqi bilan bog'liqdir. Aksar tadqiqotchilar bu holatga alohida urg'u beradilar. Masalan, G.N.Akimova shunday yozadi: “Ekspressiv yozma konstruksiyalarning ko'pchiligida og'zaki nutqning kuchsiz unsuri bo'lmish so'zlashuv substrati mavjud deb hisoblaymiz... Parsellyatsiyalangan konstruksiyalarning substrati, aniqki, so'zlashuvdagi ilova konstruksiyalardir.”² Ma'lumki, so'zlashuv nutqi sintaksisi o'zining ancha “erkin”ligi bilan xarakterlanadi, unda fikr bayonidagi erkinlik jumlanini bo'laklash, uzib qo'yish yoki muayyan qismlarni qo'shish kabi xilma-xil sintaktik transformatsiyalarning voqelanishiga

¹ Bu haqda qarang: **Yo'ldoshev M.** Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. –Toshkent: Fan, 2007. –B.41.

² **Akimova G.N.** Ko'rsatilgan asar. –B. 96-97.

imkoniyat yaratadi.¹ Bunday sintaktik konstruksiyalar, tabiiyki, muallifning turli poetik, stilistik niyatlarini ifodalash, mantiqiy ta'kidlash, ekspressiyani kuchaytirishga xizmat qiladi. Ayni paytda jonli so'zlashuvday tirik jarayon tasavvurini ham tug'diradiki, bu badiiy matnning estetik ta'sirchanligi uchun juda ham muhimdir. Masalan: *Uylantirmoqchimisiz? Uylantiring! Mana, men tayyorman! Munirani olib bering. Haydar amakimning qizini. Qo'lingizdan kelsa!* (E.A'zam, "Javob" qissasi). Bu parchada *Munirani olib bering. Haydar amakimning qizini. Qo'lingizdan kelsa!* tarzidagi uchta jumla bir partsellyativ konstruksiyani tashkil etgan. Odatda, partsellyatni asosiy gap tarkibiga (gap strukturasi "uzib" olingani bois) osongina qayta kiritish, ya'ni deparsellyatsiyalash mumkin bo'ladi. Mazkur partsellyativ konstruksiyaning deparsellyativ shakli *Qo'lingizdan kelsa, Haydar amakimning qizi Munirani olib bering* tarzidagi bitta qo'shma gapdir. Ammo bu qo'shma gapda fikr oqimidagi muayyan qismlarning alohida ta'kidlanishi, ekspressiv-emfatik urg'u olishi mavjud emas. Ayni paytda jonli so'zlashuvga xos "erkin" sintaktik-kommunikativ struktura ham ko'zga tashlanmaydi. Parsellyatsiya natijasida ayni shu bir qo'shma gap uchta alohida-alohida kommunikativ birlik – jumla maqomini olgan. Asosiy gapdan tashqariga, ya'ni emfatik pozitsiyaga chiqarilishi oqibatida *Haydar amakimning qizini* shaklidagi to'ldiruvchi va *Qo'lingizdan kelsa* shaklidagi gap kuchli mantiqiy-ekspressiv ta'kid olgan, poetik aktuallik kasb etgan. Tabiiyki, og'zaki nutqda qat'iy, "bir chiziqli", standart konstruksiyalarga nisbatan kam murojaat qilinadi. Og'zaki nutq kutilmaganlik, nostandartlik xususiyatlariga egaligi bilan diqqatga molikdir. Mazkur partsellyativ konstruksiya keltirilgan parchada ana shunday og'zaki nutq tasavvurining yuzaga kelishiga ham to'la imkoniyat yaratgan. Aytish joizki, badiiy matnda yozuvchi ayni og'zaki nutq tasavvurini tug'dirish uchun ancha mehnat qiladi, ya'ni og'zaki nutqdagi tayyorgarlik, spontan jumlaning yaratish uchun yozuvchi jiddiy tayyorgarlik qiladi, o'ylanadi, og'zaki nutqdagi eng maqbul modelni tanlaydi va unga ishlov beradi.²

Bu o'rinda shuni ham alohida ta'kidlab o'tmoq joizki, shu birgina misol tahlilidan ham ko'rinib turganiday, parsellyatsiya stilistik, umuman, poetik polifunksionallik xarakteriga ham ega. Boshqacha qilib aytganda, parsellyatsiya, bir tomondan, emfatik ta'kid, nisbiy kommunikativ mustaqillik, shu asosda xilma-xil emotsional holatlarning, quyuq va rang-barang ekspressiyalarning ifodalanishiga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, badiiy matn tiliga, xususan, personajlar nutqiga jonli so'zlashuv o'ttenkalarini, tirik nutq bo'yog'ini berishga ham ko'maklashadi.

¹ Yana qarang: **Lapteva O.A.** Russkiy razgovorniy sintaksis. –M.: Nauka, 1976. –S. 264.

² Qarang: **Vinokur T.G.** K voprosu o norme v xudojestvennoy rechi // Sintaksis i norma. –M.: Nauka, 1974. –S. 278.

Umuman, har qanday “so‘z yoki boshqa birlikning badiiy matndagi poetik, estetik qimmatini baholash uchun matndan uzib olingan kichik bir parcha yetarli emasligi yanada oydin bo‘ladi.”¹ Shuning uchun partsellyativ konstruksiyalar mohiyatini ochishda ham badiiy matnni yaxlit estetik butunlik sifatida idrok etish maqsadga muvofiqdir. Ma‘lum bir asardan olingan misol tahlili jarayonida ham ayni fragmentning asar butuniga aloqadorligi nazarda tutilmog‘i lozim. Chunki nega aynan shu tarzda konstruksiya tanlangani bir gap doirasida aniq anglashilmaydi. Buning uchun misolni, albatta, kattaroq kontekst bilan aloqalanirilgan holda idrok etish lozim bo‘ladi.

Badiiy matnning lisoniy to‘qimasi ko‘zdan kechirilsa, partsellyativ konstruksiyalarning alohida estetik maqsadlar ifodasi uchun qo‘llanishi o‘ziga xos qonuniyat darajasiga ko‘tarilganligiga guvoh bo‘lish mumkin. Parsellyatsiyada adabiy me‘yor talablariga muvofiq shakllangan gap muayyan estetik maqsadlar asosida qayta tartiblanadi. Bu tarzda “qayta tartiblash” faqatgina badiiy asar matni uchun xos hodisadir. Chunki badiiy asardagi har qanday nutq ko‘rinishi bevosita muallifning badiiy-estetik g‘oyasiga muvofiq shakllantiriladi. Masalan: *Ochil buvaga u doim tirikday, qadrdon suhbatdoshday tuyuladi. Dono suhbatdosh. Yoshi allaqachon mingdan oshib ketgan.* (A. Muxtor, “Chinor”). Parchadagi birinchi gap, aslida, keyingi gaplarni o‘z ichiga olgan holda kengayishi mumkin. Ya‘ni: *Ochil buvaga u doim tirikday, yoshi allaqachon mingdan oshib ketgan, dono, qadrdon suhbatdoshday tuyuladi.* Yozuvchi bu tarzda ifodaning ta‘sir kuchi zaifligini yaxshi bilganligi bois mazkur monologik nutqni “parchalashni” ma‘qul ko‘radi. “Parchalangan” va “qayta tartiblangan” nutq ko‘rinishida Ochil buvaning ming yillik chinor daraxti qarshisidagi ruhiy holati mohirona tasvirlangan. Ikkinchi va uchinchi gap shaklida kelgan partsellyat chinorning shunchaki bir daraxt emas (*doim tirik, yoshi allaqachon mingdan oshib ketgan, dono va qadrdon suhbatdosh*)ligiga, qahramon uchun nihoyatda ardoqli ekanligiga kitobxonni ishonitiradi. Ko‘rinib turganidek, partsellyat gap birinchi gap tarkibidagi qaysidir bo‘lak mazmunini kengaytirish maqsadida qo‘llanilmoqda.

Quyidagi misolda ham shunga o‘xshash holatni kuzatish mumkin: *Botayotgan quyosh nurida uzoqdan bir nima oltinday charaqladi. Bu haykal edi. Bronzadan byust.* (A. Muxtor, “Chinor”) Asosiy gap tarkibida ishlatilgan “bir nima”ning “nima, qanday narsa ekanligi” partsellyat gap shaklida ta‘kidlanmoqda.

Nemis va o‘zbek tillaridagi parsellyatsiyalangan yergash gaplarni qiyosiy o‘rgangan B. Tursunov yergash gaplar parsellyatsiyasining yuzaga kelishidagi mazmuniy-grammatik omillarni to‘rt guruhga bo‘lib tadqiq etgan:

¹ Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. –Toshkent: Fan, 2008.–B.101-102.

1. Sabab-izoh mazmunli partsellyatlar. Bunday konstruksiyalar *chunki*, *negaki*, *shuning uchun*, *shu tufayli*, *shu sababli* kabi vositalar yordamida shakllanadi. 2. Shart mazmunli partsellyatlar. Bunday konstruksiyalar *agar*, *bordi-yu* vositalari bilan shakllanadi. 3. O'xshatish mazmunini ifodalovchi partsellyatlar. Bunday konstruksiyalar *go'yo*, *go'yoki*, *xuddi* o'xshatish vositalari bilan shakllanadi. 4. Maqsad mazmunini ifodalovchi partsellyatlar. Bunday konstruksiyalar *toki* vositasi bilan shakllanadi.¹ SHuningdek, ishda turli yordamchi so'zlarsiz ham shakllanishi mumkin bo'lgan partsellyativ qurilmalar haqida nazariy ma'lumot berilgan. Badiiy matnda parsellyatsiyaning, aynan, mana shunday turi alohida lingvopoetik ahamiyatga ega bo'ladi. Ammo mazkur ishda bunday qurilmalarning badiiy nutqdagi realizatsiyasi haqida fikr yuritilmagan. Tabiiyki, mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi bu emas, balki partsellyativ qurilmalarning sintaktik va semantik mohiyatini ikki noqarindosh tilda qiyosiy o'rganishdan iborat bo'lgan.

Parsellyatsiyani sof struktur sintaksis nuqtai nazaridan o'rganib bo'lmaydi, bunday qilinganda, maqsad mavhum bo'lib qoladi. Chunki aksariyat tilshunoslar haqli ravishda ta'kidlaganlariday, parsellyatsiyaning mohiyati muayyan sintaktik strukturani muayyan maqsad bilan nutqda kommunikativ qayta bo'laklash, sintaktik strukturadagi muayyan qismi gapning oxiriga alohida jumla maqomida chiqarishdan iborat. Bu borada V.A. Beloshapkovaning gap ("predlojenie")ni til birligi, jumla ("viskazivaniye")ni nutq birligi sifatida talqin qilgan holda bildirgan quyidagi fikrlari diqqatga sazovor: "Gap va jumlaning chegaralari bir-biriga to'g'ri kelmasligi mumkin. Bitta grammatik struktura bir necha alohida xabarlarga bo'laklanishi mumkin. Bu hodisa "parsellyatsiya" deb nomlanadi. U badiiy adabiyotda juda keng kuzatiladi."²

Shuning uchun ham parsellyatsiya hodisasining kommunikativ va ekspressiv sintaksisga daxldorligi ayni muammoni o'rgangan deyarli barcha tilshunoslar tomonidan qayd etilgan. Bundan kelib chiqilsa, partsellyativ konstruksiyalar shaklidagi birliklarda sintaktik struktura bilan kommunikativ (ekspressiv) struktura o'rtasida muayyan nomutanosiblik yuzaga chiqishini tasavvur etish mumkin. G.I. Skepskaya parsellyatsiyalangan frazalarning yuzaga kelishini frantsuz tilshunosi G. Giyom aniqlagan qonun asosida tushuntirish mumkin ekanligini aytadi. Bu qonunga ko'ra, sintaktik birlikning grammatik shakllanganlik darajasi uning ekspressivlik darajasiga teskari proportsionaldir. G.I. Skepskaya shunday yozadi: "Bu qonun "**grammatik ifoda + ekspressivlik = birlik**" formulasi orqali tasavvur qilinishi mumkin.

¹ Tursunov B. Partsellirovannie pridatochnie predlojeniya v nemetskom i uzbekskom yazikax: Avtoref. dis. ...kand. filol. nauk. - L., 1975. -S.14-15.

² Beloshapkova V.A. Sovremeniyy russkiy yazik. Sintaksis. -M.: Visshaya shkola, 1977. -S. 157.

Agar bu formulada ekspressivlik nolga intilsa, unga muvofiq grammatik shakllanganlik o'zining to'liq ifodasini topadi. Aks holatda esa, ya'ni ekspressivlik kuchaysa, grammatik tuzilish nolga yaqinlashadi."¹ Bu qonunda konstruktiv va kommunikativ (ekspressiv) sintaksislar o'rtasidagi mazkur nomutanosiblik juda ham yaqqol ifodalangan.

Parsellyatsiya natijasida mohiyatan bir sintaktik gap ikki kommunikativ jumlagi aylanadi, bir sodda sintaktik shaklda ifodalanadigan fikr ikki kommunikativ shaklda ifodalanadi. Mazkur nomutanosiblikning zamirida til vositalarining ortiqchaligi tamoyili yotadi, chunki prof. N.Mahmudov ta'kidlaganidek, bunday holatlarda "ortiqchalik printsipining mohiyatiga ko'ra sodda mazmun murakkab forma orqali ifodalangan. Albatta, bu holat mantiqiy ravishda gapda semantik-sintaktik asimmetriyani yuzaga keltiradi".²

Kommunikativ vazifa va jumla tuzilishi muammosini nemis tili materiallari asosida tadqiq etgan A.A.Margaryan gap va matnga kommunikativ sintaksis nutqtai nazaridan yondashishning favqulodda muhim ekanligini aytar ekan, bunday yondashuvda kommunikatsiya jarayonida faol qo'llanadigan juda katta miqdordagi "nostandart" konstruksiyalar tadqiqotchi e'tiboridan chetda qolmasligini, tadqiqotchining "kuzatuv maydoni kengayishi"ni ta'kidlaydi.³

Bu o'rinda yana bir jihatni aytib o'tish maqsadga muvofiq. Parsellyatsiya og'zaki nutq hodisasimi yoki u yozma nutqqa tegishlimi tarzidagi savolning javobi borasida ham tilshunoslikda muayyan munozara mavjud. Ammo juda ko'p tadqiqotchilar parsellyatsiyaning substrati og'zaki nutq bo'lsa-da, uning yozma nutqqa oid ekanligini takror va takror ta'kidlab ko'rsatadilar.⁴ Ba'zi tadqiqotchilar "tipik ekspressiv strukturalar bo'lmish parsellyatsiyalangan konstruksiyalarning asosiy ko'rsatkichi nuqta" ekanligiga alohida urg'u beradilar, tegishli faktik misol keltirib, "...bu o'rinda nuqta gap oxirining emas, balki qo'shimcha stilistik, ta'kidli, mazmuniy vazifalarni bajaruvchi parsellyatsiyaning bo'linish joyining ko'rsatkichidir" degan fikrni ilgari suradilar.⁵ Keyingi yillardagi tadqiqotchilar partsellyat va asos qism o'rtasida final tinish belgilari, ya'ni nuqta, ko'p nuqta, so'roq,

¹ Skepskaya G.I. Vvedenie v sintagmatiku. -M.: Visshaya shkola, 1979. -S. 104.

² Mahmudov N.M. O'zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya. -Toshkent: O'qituvchi, 1984. -B.13.

³ Margaryan A.A. Kommunikativnaya funktsiya i struktura viskazivaniya. -Tashkent: Fan, 1988. -S. 6, 31.

⁴ Masalan, qar.: Sirotinina O.B. Sovremennaya razgovornaya rech i ee osobennosti. - M.: Prosvesheniye, 1974. -S. 95; Levin V.D. Literaturniy yazik i xudojestvennoe povestvovanie // Voprosi sovremennoy russkoy literaturi. -M.: Nauka, 1971. -S. 67; Aleksandrova O.V. Ko'rsatilgan asar. -B. 65 va boshq.

⁵ Akimova G.N. Ko'rsatilgan asar. -B.151.

undov belgilari qo'yilishini alohida ta'kidlaydilarki¹, bu fikrga to'la qo'shilish mumkin. Ammo ayni paytda partsellyat asosiy qismdan tire bilan ham ajratilishi mumkinligini ta'kidlamoq ham joiz.

Parsellyatsiyaning yondosh hodisalardan farqi

Parsellyatsiya va ilova konstruksiyalar bir qator o'xshashliklarga ega bo'lsa-da (xususan, har ikkisi ham asosiy gapdan keyin joylashadi, asosiy gapdan intonatsion ajratiladi va h.k.), ularni alohida-alohida hodisalar sifatida baholashga asos bo'ladigan jiddiy farqlar mavjud: 1) partsellyativ konstruksiyalarda partsellyat hamisha alohida kommunikativ birlik maqomida bo'ladi, ilovali konstruksiyalarda esa ilovaning kommunikativ birlik maqomida bo'lishi shart emas, shuning uchun ham partsellyat asosiy gapdan hamma vaqt final tinish belgilari bilan ajratiladi, ilova esa asosiy gapdan final va nofinal tinish belgilari bilan ajratilaveradi; 2) parsellyatsiya gapning funktsional tomoniga, dinamik strukturasiga xos hodisa, ilova esa gapning statik strukturasiga xos hodisadir; 3) partsellyativ konstruksiyani leksik-grammatik tarkibni o'zgartirmagan holda deparsellyatsiyalash mumkin, ilova esa asosiy gap ichiga konstruksiyaning leksik-grammatik tarkibini o'zgartirmagan holda kira olmaydi; 4) parsellyatsiyada mavjud ma'lumotning muhim qismi ajratiladi, ilovada esa qo'shimcha ma'lumot ifodasi ilova qilinadi; 5) parsellyatsiyalangan va ilovali konstruksiyalardagi sintaktik jarayonlarning yo'nalishi bir-biriga teskari: parsellyatsiyadagi sintaktik jarayon harakati bazaviy gapdan o'ngga yo'nalgan, ilovali konstruksiyalarda esa sintaktik jarayon harakati bazaviy gap tomon, ya'ni chapga yo'nalgan - markazga intilgan bo'ladi.

Segmentatsiya ham, parsellyatsiya ham ekspressiv sintaksisdagi o'ziga xos usul bo'lib, bir qator o'xshashliklarga (har ikki hodisaning ham mohiyati yaxlit sintaktik butunlikni bo'laklab, ikki yoki undan ortiq kommunikativ birlikka ajratishdan iborat; partsellyativ konstruksiya deparsellyatsiyalana bilgani kabi segmentlangan konstruksiya ham desegmentatsiyalana oladi) ega, ammo ularni alohida-alohida hodisalar sifatida baholashga imkon beradigan farqlar mavjud: 1) segmentatsiya ta'kidlanmoqchi bo'lgan bo'lak (qism)ni asosiy gapning oldiga alohida kommunikativ birlik sifatida chiqarish, parsellyatsiya esa ta'kidlanmoqchi bo'lgan bo'lak (qism)ni alohida kommunikativ birlik maqomida gapning oxiriga chiqarishdir; 2) segmentatsiya natijasida ajratilgan qism o'zbek tilida asosiy hollarda atov gap

¹ **Zelepukin R.O.** Parsellyatsiya v xudojestvennoy proze V.Tokarevoy: struktura, semantika, tekstoobrazuYushie funktsii. Avtoref. diss. ...kand. filol. nauk. -M., 2007. - S.7; **Stupkina M.O.** Parsellyatsiya v sovremennom bolgarskom yazike (na materiale xudojestvennoy prozi): Diss. ...kand. filol. nauk. -Sankt-Peterburg, 2008. -S. 17, 28, 43.

maqomida bo'ladi, parsellyatsiya natijasida ajratilgan qism esa turli kommunikativ-sintaktik strukturali jumla bo'lishi mumkin.

Parsellyatsiya va parantezalar o'rtasida ayrim o'xshashliklar mavjud bo'lsa-da, ularning shakllanish tamoyillari tamoman farqlidir, ya'ni parsellyatsiyada mavjud gap ikki kommunikativ birlikka ajratiladi, biri gapdan tashqariga – gapning oxiriga chiqariladi, parantezada esa mavjud gap tarkibiga boshqa gap yoki nokommunikativ birlik kiritiladi. Parsellyat hamisha kommunikativ birlik bo'lgani holda parantezaning hamisha ham kommunikativ birlik bo'lishi shart emas.

Parsellyat kommunikativ birlik, ajratilgan bo'lak esa mustaqil kommunikativ birlik emas. Ayni paytda ajratish gap strukturasi ichida, undan tashqariga chiqmaydi, parsellyatsiya esa mohiyatan gapdan tashqariga chiqadi, ya'ni ajratilgan qism bazaviy gapdan tashqariga – gapning oxiriga chiqadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Parsellyatsiya nima?
2. Parsellyatsiyaning dunyo tilshunosligida o'rganilishi haqida ma'lumot bering.
3. Parsellyatsiya va ilova konstruksiyalar o'rtasidagi farqni izohlang.
4. Parsellyatsiya va segmentatsiya o'rtasidagi farqni izohlang.
5. Parsellyatsiya va parantezalar o'rtasidagi farqni izohlang.
6. Parsellyatsiya va ajratilgan bo'lak o'rtasidagi farqni izohlang.

MATN TARKIBIY QISMLARINI BOG'LOVCHI VOSITALAR

Matn kamida ikkita gapdan tuzilgan murakkab sintaktik butunlik. Gaplar o'zaro turli sintaktik aloqa vositalari yordamida birikadi. Ularga takroriy bo'laklar, olmoshlar, xiazmatik konstruksiyalar, zamon va makon ifodalovchi birliklar, kesimlarning zamon shakllari, modal so'zlar kabi turli leksik-grammatik birliklar kiradi. Tilshunos olim A.Mamajonov matn komponentlari o'rtasida mustahkam sintaktik aloqa majudligini ta'kidlaydi va bu aloqaning o'ziga xosligini «Tekst lingvistikasi» deb nomlangan risolasida quyidagicha izohlaydi: «Bizningcha, sintaktik aloqaning bu turi qo'shma gap komponentlari orasidagi grammatik aloqaga o'xshab ketadi, faqat murakkabroq ko'rinishda yuzaga chiqadi. Ma'lumki, qo'shma gap komponentlari orasida birlitirish, qiyoslash, zidlash, sabab-natija, shart-payt, aniqlash, izohlash kabi mazmuniy munosabatlar ifodalanadi. Bu munosabatlar qo'shma gapning uch turi: bog'lovchisiz, bog'langan va yergash gapli qo'shma gaplarda komponentlarni o'zaro birlitiruvchi sintaktik aloqa

vositalari: intonatsiya, bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi so'zlar, gap bo'laklari tartibi, olmoshlar, ayrim so'zlarning takrorlanishi, umumiy ikkinchi darajali bo'laklar, kesimlarning zamon munosabati kabilar orqali reallashadi. Ko'rinadiki, qo'shma gaplarda sintaktik aloqa predikatsiyalar orasida o'rnatiladi. Tekstda esa sintaktik aloqa bir butun gaplar, superfrazali sintaktik butunliklar, abzatslar, qismlar, bo'limlar, boblar o'rtasida yuzaga chiqib uning mazmuniy va struktural birligini ta'minlaydi».¹Demak, matn tarkibidagi gaplar faqat struktural jihatdan emas, balki mazmunan ham bir-birini taqazo qilishi kerak ekan. Matn butunligida **mazmuniy yaqinlik** qanchalik ahamiyatli bo'lsa, **mazmun izchilligi** ham shunchalik muhim. Masalan: 1.Hovli yog' tushsa yalagudek top-toza bo'ldi. 2.Ahmad bugun ham darsga kelmadimi? 3.Har qanday chuqurlikdan ham yuksaklikka ko'tarilish mumkin. 4.O'qituvchining vazifasi o'quvchilarga orzu ulashishdan, orzu qilishni o'rgatishdan iborat bo'lmog'i lozim.

Yuqorida to'rtta gap ketma-ket keltirildi. Lekin ularda mazmuniy yaqinlik yo'q. Quyidagi gaplar yig'inida esa mazmuniy yaqinlik ko'zga tashlanadi, lekin mazmun izchilligi yo'q: 1. *Qalamkashning So'zi bir yo'la o'n ming, yuz ming kitobxonga yetib boradi.* 2. *Demak, uning So'z mas'uliyati ham boshqalarnikidan ming hissa ortiqroqdir.* 3. *Maktab o'qituvchisining So'zi o'ttiz bolaga yetib boradi.* 4. *Notiqning So'zi ming tinglovchiga yetib boradi.* 5. *Dorilfunun domlasining So'zi yuz talabaga yetib boradi.*

Yuqoridagi gaplardan matnning so'z va uning mas'uliyati haqida ekanligini payqash qiyin emas. Bu gaplar yig'inida mazmun yaqinligi bor, lekin izchil emas. Gaplarning ketma-ketligi buzilganligi tufayli mazmun izchilligiga ham putur etgan. Endi mazkur gaplarni qayta terib chiqamiz:

Maktab o'qituvchisining So'zi o'ttiz bolaga yetib boradi.

Dorilfunun domlasining So'zi yuz talabaga yetib boradi.

Notiqning So'zi ming tinglovchiga yetib boradi.

Qalamkashning So'zi bir yo'la o'n ming, yuz ming kitobxonga yetib boradi. Demak, uning So'z mas'uliyati ham boshqalarnikidan ming hissa ortiqroqdir. (O'. Hoshimov)

Muallif aytmoqchi bo'lgan fikr, aslida, oxirgi gapda keltirilgan. Agar yozuvchi faqatgina oxirgi gapni keltirib qo'ya qolganida o'sha fikrning ta'sirchanligi bo'lmasligi mumkin edi. Adib maqsadini qiyoslash usulidan foydalanib to'la va aniq yetkazishga erishgan: **o'qituvchi** va bunga parallel ravishda **o'ttiz bola**, **domla** - **yuz talaba**, **notiq** - **ming tinglovchi**, **qalamkash** - **o'n ming**, **yuz ming kitobxon**. Bu matndagi qiyos pog'onama-pog'ona «kengayib boruvchi» leksik-semantik birliklar fonida yanada aniq ifodasini topgan:

¹ Mamajonov A. Ko'rsatilgan asar, 15-b.

1. Muassasalar: **maktab**→**dorilfunun**→**ijtimoiy-ijodiy maktab**,
ya'ni hayot;

2. Kasb egalari: **o'qituvchi**→**domla**→**notiq**→**qalamkash**;

3. Miqdor: **o'ttiz**→**yuz**→**ming**→**o'n ming**, **yuz ming**. Ohang ham shunga muvofiq ko'tarilib boradi.

Matn komponentlari o'zaro **kontakt** va **distant aloqaga** kirishadi. Oradan uch-to'rt kun vaqt o'tdi. Bolaga telefonimni bergan edim. Qo'ng'iroq qilmadi. Bir kuni yana uyushmaga kelsam, xuddi o'sha kitob do'koni oldida turibdi (Sh.Xolmirzayev).¹ Bu matnda birinchi va ikkinchi, ikkinchi va uchinchi, uchinchi va to'rtinchi gaplar orasidagi aloqani «**kontakt aloqa**», birinchi va uchinchi, birinchi va to'rtinchi gaplar orasidagi aloqani «**distant aloqa**» deymiz.

$$d=(a+b)+(b+c)+(c+d)$$

$$k=(a+c)+(a+d)$$

Bunday aloqani quyidagi leksik-grammatik vositalar yuzaga chiqaradi:

1. **Kesimlik shakllari yordamida birikish**. Fe'l-kesimlarning bir xil zamonda shakllanganligi matn butunligini ta'minlaydigan vositalardan hisoblanadi.

Olmlar hisoblab chiqishgan. Pushkin o'z asarlarida 21 ming 197 ta byetakror so'z ishlatgan. Shekspir salkam 20 mingta, Servantes 18 mingga yaqin, Alisher Navoiy esa 1 million 378 ming 660 ta so'z, shu jumladan 26 mingta byetakror so'z ishlatgan. Boisi, buyuk bobomiz faqat turkiy emas, forsiy, arabiy, urdu, xitoy, mo'g'ul va boshqa tillardagi so'zlardan ham mahorat bilan foydalangan (O'. Hoshimov).

2. **Olmoshlar yordamida birikish**. Bunda matnning birinchi komponenti tarkibidagi ot, sifat, son turkumidagi so'zning keyingi komponentlarda olmosh so'zlar bilan almashtirilishi tushuniladi.

Muhammad Rahimxonning Tozabog'dagi sayrgoh bog'i. Uning bir chekkasidan ikkinchi chekkasigacha aylanib chiqish amri mahol, kishi charchab qoladi. Katta hovlining orqasida qirg'oqlariga marmar o'rnatilgan xon hovuz. Undagi zog'ora baliq, cho'rtan baliq, laqqa baliqlar goh suv yuziga chiqib tashlangan nonlarni er, goh biltanglab o'ynab sho'ng'ib ketardi. Hovuzning to'rt tomonida yo'g'on – yo'g'on qayrag'ochlar, tanalari qulochga sig'maydi. Xorazmda hovuz desa, darhol ko'z oldingga katta – katta gujumlar – qayrag'ochlar keladi. Bu daraxtlar go'yo azamat dubni eslatadi. Hovuz labiga husn berib turganlar ham o'shalar. Ularning kichkina – kichkina barglari orasidan quyosh nurlari mo'ralaydi. Ammo ular quyosh haroratini o'zida singdirib, pastga tanga – tangaday oq shu'balarini tushirardi. Ular kishiga orom beradi. (J.Sharipov)

¹ **Shukur Holmirzayev**. «Saylanma» Hikoyalar. 2-jild. -Toshkent: Sharq, 2005. Keyingi misollar ham shu nashrdan olingan.

Ushbu matn tarkibidagi komponentlar **zanjirli aloqa** usulida munosabatga kirishgan. Dastlabki komponentda bog' va uning kimga qarashli ekanligi haqidagi axborot keltiriladi. Keyin o'sha bog'ning kattaligi va hovuz haqidagi informatsiya. Hovuz ichi va atrofi tasviri. Daraxtlar va ular bilan bog'liq tafsilotlar. Mazkur tasvirdan butun-bo'lak munosabati anglashiladi. Zanjirli aloqani quyidagi so'z va shakllar ta'minlaydi: bog' → uning, hovuz → undagi, gujumlar-qayrag'ochlar → bu, o'shalar, ularning, ular, ular. Ko'rinadiki, olmoshlar o'zidan oldin kelgan gaplardagi ot turkumiga mansub so'zlarning o'rniga qo'llangan va matn komponentlari o'rtasidagi aloqadorlikni mustahkamlashtirgan. Hamda ayni so'z takrori bilan yuzaga chiqadigan uslubiy g'alizlik oldi olingan.

3. Takrorlar yordamida birikish. Birinchi gapda qo'llangan ayrim affiksalar, so'z, so'z birikmasi yoki gaplarning keyingi komponentlar tarkibida takroran qo'llanishi orqali matn shakllantirilishi mumkin. Takror usulidan aytilayotgan fikrni alohida ta'kidlash, tasdiqlash, kengroq, batafsilroq ifodalash maqsadida foydalaniladi. Nutqning ta'sirchanligi ortadi. «Leksik takrorlar, olmoshlar va sinonimlar yordamida hosil qilinadigan aloqa **zanjirli aloqa**, bir xil grammatik formalar bilan boshlanuvchi yoki tugallanuvchi komponentlar yig'indisidan tashkil topadigan aloqa **parallel aloqa** deyiladi.»¹

*-Janoblar, siz bu yerga turli mamlakatlardan kelgansiz. Siz turli millat, turli xalqlarning vakillarisiz. Bu yerda hech mamlakat, hech bir xalqning vakili bo'lmagan yolg'iz **men**. **Men** hamma xalqlarning, hamma mamlakatlarning vakiliman. **Men** she'riyatman. **Men** butun olamga teng nur sochuvchi o'ftobman. **Men** hamma o'lkalarga teng yog'uvchi yomg'irman. **Men** dunyoning hamma erida teng gullaguvchi daraxtman (R.Hamzatov).*

Turmush tashvishlari,
Turmush tashvishlari,
Biz sendan balandroq tura olsaydik,
Biz sendek balandroq yura olsaydik,
Balki o'ng'ayardi dunyo ishlari,
Turmush tashvishlari,
Turmush tashvishlari. (A.Oripov)

Takrorning bir necha ko'rinishlari bor, ular ham matn tashakkulida uslubiy vazifa bajaradi: Alliteratsiya, assonans, anafora, epifora kabilar. Alliteratsiya deb undosh tovushlarning uslubiy maqsadlarda takrorlanishiga aytiladi. Assonans esa unli tovushlarning takrorlanishidir. Anafora deganda so'z yoki so'z birikmalarining she'riy misralar boshida takrorlanishi tushuniladi. Epiforada esa misralar oxiridagi so'z yoki qo'shimchalarning

¹ Mamajonov A. Ko'rsatilgan asar. 18-b.

takrorlanishi nazarda tutiladi. Bularning bari matnning kompozitsion butunligi uchun xizmat qiladi.

Takrorlar qo'llanish o'rniga ko'ra **gorizontal** va **vertikal takror**larga bo'linadi. Bunday takrorlar ayniqsa, she'riy matnlarda o'ziga xos ohangdorlikni yuzaga keltiradi. Takrorlanuvchi birlikning qaysi turkumga mansubligiga ko'ra **ot takrori**, **sifat takrori**, **olmosh takrori**, **fe'l takrori** kabilarga bo'linadi. Sintaktik tabiatiga ko'ra **so'z birikmasi takrori** va **jumla takrori** ham farqlanadi. Mazkur birliklarning joylashish tartibiga ko'ra ham tasnif qilish mumkin: **simmetrik takror** va **asimmetrik takror**. SHuningdek, o'rtadagi masofasiga ko'ra ham guruhlashtirish mumkin: **yaqin o'rinli takror**, **uzoq o'rinli takror**. Badiiy asarlarda ma'lum bir fikrning turli shakllarda takrorlanishiga qarab **mazmuniy takror** turini ham kuzatishimiz mumkin.

4. Xiazmatik konstruksiyalar yordamida birikish. Xiazm asosan, ikkita gapdan tashkil topgan matn ko'rinishlarida uchraydi. Xiazm «X» harfi shaklida namoyon bo'luvchi uslubiy vositadir. Ikkinchi gap birinchi gap komponentlarining teskari tarzda joylashuvidir. Bunda yozuvchining asosiy maqsadi ikkinchi gapda berilgan bo'ladi. Birinchi gap ikkinchi gapdan anglashiladigan ma'noni bo'rttirib ifodalashga xizmat qiladi.

Masalan: *Shijoatli bo'l. Biroq andishasiz bo'lma.*

Andishali bo'l. Biroq shijoatsiz bo'lma. (O'. Hoshimov).

«Xiazm poetik nutqda quyidagi vazifalarni bajaradi: 1. Uslubiy-semantik vazifa. Bunda ikki komponent mazmuni o'zaro zidlik kasb etadi yoki aksincha, bir-birini mantiqan to'ldiradi. 2. Ekspressiv vazifa. Bunda o'quvchi yoki tinglovchiga zavq bag'ishlash, fikrni tez va uzoq vaqt esda saqlab qolishiga xizmat qilishi nazarda tutiladi. 3. Evfonik vazifa. Xiazmni yuzaga keltirayotgan bo'laklar o'zaro o'rin va vazifa jihatidan almashinganda ohang ham shunga mos ravishda almashinib boradi.»¹

5. Zamon va makon ifodalovchi birliklar yordamida ham matnni shakllantirish va uning komponentlarini bog'lash mumkin. Badiiy asardagi voqea-hodisalar muayyan vaqt asosida ro'yobga chiqadi. Faqat badiiy asardagi vaqt tushunchasi real hayotdagi vaqt muntazamligidan farq qiladi. «Vaqt ma'noli leksemalar matn qismlarini distant (masofasiz, bilvosita) va kontakt (masofali, bevosita) bog'lash uchun xizmat qiladi. Ayrim temporal so'zlar leksik-grammatik bog'lovchi vazifasini bajarib, matndagi xronologik ketma-ketlik, izchillikni aks ettirib turadi»².

Ertalab-chi, oyi, yomg'ir yog'di. Qattiq yomg'ir yog'di. Siz bahor yomg'irini yaxshi ko'ardingiz... Keyin o'ftob chiqib ketdi. Qarang, o'ftob charaqlab yotibdi... (O'. Hoshimov). Ushbu matnning shakllanishida vaqt

¹ Bu haqda qarang: **Mamaziyev O.X.** O'zbek poetik nutqida xiazm va gradatsiya. Filol.fan.nomz...dis.avtref.-Farg'ona, 2004.

² **Hakimova M.** Ko'rsatilgan asar. 135-b.

ma'noli birliklarning alohida xizmati bor. Birinchi gapda **ertalab** leksemasi yordamida sutkaning shu qismida sodir bo'lgan tabiat hodisasi haqidagi informatsiya ifodalanyapti. Keyingi gaplarda ifodalangan hodisalar ham ayni vaqt birligida ketma-ketlikda ro'yobga chiqqan. Ya'ni: ertalab → yomg'ir yog'di → qattiq yog'di → oftob chiqdi → charaqlab ketdi.

Makonni bildiradigan leksemalar ham matnni shakllantiruvchi vosita bo'la oladi. Odatda yozuvchilar voqea sodir bo'layotgan makonni batafsil tasvirlashga harakat qiladilar. Makon ma'noli leksema keltirildimi, albatta uning tavsifi ham beriladi. Shu tarzda matn yuzaga keladi. Gaplar o'zaro kontakt va distant aloqaga kirishadi.

Bog' juda orasta, yo'laklarga oltinrang qumlar solingan, marmar ariqlardan tiniq suvlar jildirab oqadi. **Chorchamanlarda mamlakatning eng noyob gullari muattar hid taratib ochilib uribdi** (P.Qodirov).

6. Partselyatli tuzilmalar yordamida birikish. Og'zaki nutqda, matnda ba'zan muloqot talabiga ko'ra yaxlit bir jumlada uzilish sodir bo'ladi. So'zlovchi tinglovchiga biror voqea-hodisa haqida xabar berayotganda mana shu xabar ichidagi eng muhim fikrni boshqalaridan ajratib, alohida ta'kidlab aytishga harakat qiladi. Ma'lumki, ta'kid og'zaki nutqda ohang, pauza, mantiqiy urg'u kabi vositalar yordamida amalga oshirilsa, matnda partselyativ tuzilmalar - matn komponentlarini ekspressiv-stilistik maqsadga ko'ra qayta tartiblash orqali namoyon bo'ladi. Masalan: **1. Hurriyat va adolat uchun kurashish kerak. YOki: 2. Kurashish kerak. Hurriyat uchun. Adolat uchun.** Birinchi gap odatdagi tartibda tuzilgan sodda gap hisoblanadi. Ikkinchi gap esa partselyatli tuzilma hisoblanadi. Uch komponentli bu qurilmada birinchi qism - **asos**, qolganlari esa **partselyat bo'lak** hisoblanadi. «Partselyatli tuzilmalardagi tartib mohiyat e'tibori bilan ta'sirchan so'z tartibi bo'lib, uslubiy jihatdan betaraf tuzilmali gap qismlarini kommunikativ maqsadga muvofiq tarzda guruhlash, sintaktik jihatdan qayta o'rinlashtirish sifatida ro'yobga chiqadi. Gap tuzilmasini bu xilda qayta qurish (uning qismlarini sintaktik jihatdan qayta tartiblash) ma'lum qismni mantiqiy jihatdan ajratishga asoslanadi va o'ziga xos ekspressiv ifoda shakli hamda funktsional - semantik munosabatlar tarkib topadi».¹

Jalil aka deraza tagida yotardi(1). To'shakda(2). Bolishi baland(3). Unga suyanib, boshini ko'tarsa, bog'ni ko'radi(4). O'zi obod qilgan bog'u(5). (Sh.Xolmirzayev).

Bu matn parchasi beshta gapdan tashkil topgan. 1-gap asos, 2-gap partselyat. Asosdagi o'rin holi konkretlashtirilmaganligi uchun partselyat bo'lak sifatida ajratilgan. 3-partselyat gap ham asosdagi o'rin holini ta'kidlashga xizmat qilgan. SHuningdek, 4-gap bilan 1-gap o'rtasidagi aloqani

¹ **Toshaliyev I.** Hozirgi o'zbek tili. Sintaksis. Sintaktik va sintagmatik qayta bo'linish. Partselyatsiya. -Toshkent: Zar qalam, 2004, 88-b.

zichlashtirgan. YA'ni, qahramon deraza tagida yotibdi. To'shakda yotibdi. Baland bolishli to'shakda yotibdi. Unga suyansa o'zi obod qilgan bog'ni ko'radi. 5-gap 4-gapning partselyati hisoblanadi. Ya'ni asos(4) dagi to'ldiruvchi(bog')ni aniqlashga xizmat qilgan.

7. Nominativ (atov) va infinitiv gaplar ham matnni shakllantiruvchi sintaktik birliklar hisoblanadi. Atov gaplar bosh kelishikdagi ot orqali ifodalangan grammatik asos yordamida ifodalangan narsa-buyumning mavjudligini anglatadi. Atov gaplar matnda yolg'iz qo'llanmaydi, ulardan keyin atov gap mazmunini ochuvchi, tavsiflovchi boshqa gap yoki gaplar keltiriladi. Natijada matn hosil bo'ladi. Masalan: *Bugun bayram. Ko'chalar gavjum. Sho'x-sho'x kuylar yangraydi. Guras-guras odamlar o'tadi. O'yin-kulgi, shodon shovqin bahor osmonini titratadi* (O'.Hoshimov).

Infinitiv gaplar grammatik asosi harakat nomi bilan ifodalanadigan, yakka so'z yoki so'z birikmasidan iborat bo'lgan gaplardir: *Sevmoq! Bu toshga qarab ham gulni ko'rmoqdir. Yoki, Kutish! Soniyalar daqiqalarga, daqiqalar soatlarga aylanadigan bekat.*

8. Murojaat birliklari va ularning matnni shakllantirish imkoniyatlari. Murojaat birliklari kundalik hayotimizda, nutq faoliyatida – nutq jarayonida keng qo'llaniladigan, o'zaro aloqa aralashuvga faol xizmat qiladigan, so'zlovchining tinglovchiga bo'lgan munosabatini ifodalaydigan, o'zida turli modal ma'nolarni tashiydigan o'tkir, ta'sirchan vositadir. Murojaat birliklaridan nutqda tinglovchi e'tiborini tortish, xitob qilish, undash kabi maqsadlarda foydalaniladi. Bunday birliklarda so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi yaqinlik, hurmat, ishonch; masofa (subordinatsiya), hurmatsizlik, ishonchsizlik kabi kommunikativ munosabatlar ham ifodalangan bo'ladi. «SHunga ko'ra doimiylik belgisiga ega bo'lgan murojaat birliklari nutqda appelyativ (xitob va murojaat orqali muloqotni boshlash), konnotativ (sub'ektiv munosabat – salbiy va ijobiy munosabatlarni ifodalash), emotiv (hissiy munosabat) funksiyalarni bajaradi.»¹ Misollar: - *Malikam,- debdi jahl otiga minib. – Sizga ruxsat! Saltanat xazinasidan o'zingiz uchun eng qimmatli narsani oling-da yurtingizga jo'nang!* (O'.Hoshimov) *Hoy, ovsar! Bosartusaringni bilmay qolding-ku!* (S.Ahmad). *Oyisha, Oyisha, Oyisha ona, Nechun ko'zlarindan oqar marjon yosh.* (A.Oripov) Keltirilgan birinchi misoldagi «malikam» murojaat birligi appelyativ-xitob, murojaat qilish orqali o'zaro muloqotni boshlash vazifasini bajarmoqda. Ikkinchi gap tarkibidagi «ovsar» murojaat birligi kamsitish, haqorat kabi shaxsiy munosabatni ifodalash orqali konnotativ vazifani bajargan. Uchinchi gapda so'zlovchining emotsional munosabati takror qo'llanuvchi «Oyisha ona» murojaat birligi orqali yana-da aniq ifodalangan. Murojaat birliklarining badiiy matndagi

¹ Bu haqda qarang: **Ahmedova N.Sh.** O'zbek tilida murojaat birliklarining semantik-konnotativ tadqiqi. Filol.fan.nomz...dis. -Toshkent, 2008.

qo'llanilishini o'rganishda kim, kimga, nimaga, qanday holatda, qanday nutqiy vaziyatda murojaat qilinayotganligiga e'tiborni qaratish kerak bo'ladi. Murojaat qilinayotgan ba'zan narsa-buyum bo'lishi ham mumkin. Masalan:

Ayo, sarv! Yuksaklarga intilmoqni bizga ham o'rgat!

Ay, g'uncha! O'zlikni namoyon etmoqni o'rgat! (J.Rumiy)

Tahlilda buning sababi aniqlanishi talab qilinadi. Yozuvchi yoki shoirming murojaat qilishdan maqsadi va badiiy niyati nimadan iborat ekanligi, murojaat birliklaridagi denotativ va konnotativ ma'nolar haqida mulohaza yuritiladi. Adabiyotshunoslikda mazkur usul ritorik murojaat atamasi ostida o'rganiladi. Ritorik murojaatda ritorik so'roqda bo'lgani kabi javob talab qilinmaydi, balki, «ob'ektga e'tiborni kuchaytiradi va kitobxonda biror munosabatni uyg'otadi». ¹ Asosan, «shoirming poetik nutqda o'zi xohlagan intonatsiyani – tantanavorlik, ko'tarinkilik, g'azabkorlik, kesatish kabilarni ifodalashda»² keng foydalaniladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Matn komponentlari o'rtasidagi sintaktik aloqa haqida ma'lumot bering.
2. Mazmuniy yaqinlik va mazmun izchilligi tushunchalarini izohlang.
3. Kontakt va distant aloqa deganda nimani tushunasiz?
4. Matn qismlari qanday vositalar yordamida bog'lanadi?
5. Murojaat birliklarining matnni shakllantirish imkoniyatlari haqida ma'lumot bering.

BADIIY MATN VA UNI SHAKLLANTIRUVCHI VOSITALAR

Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funksional jihatdan tugallangan, tilning tasvir imkoniyatlari asosida shakllangan, o'zida turli uslub ko'rinishlarini muallif ixtiyoriga ko'ra erkin jamlay oladigan, kishilarga estetik zavq berish xususiyatiga ega bo'lgan g'oyat murakkab butunlik hisoblanadi. Badiiy matnda boshqa uslub matnlarida bo'lganidek qat'iy mantiq, soddalik, tushunarlilik, normativlik kabi qonuniyatlarga to'la-to'kis amal qilinavermaydi. Unda badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalaniladi. Ta'sirchanlik birinchi planga ko'tariladi. Ohangdor, jozibador so'zlar ko'p qo'llaniladi. Tasvirlanayotgan voqelikda uyg'un bir musiqa, ichki bir

¹ Boboqev T., Boboyeva Z. Badiiy san'atlar. – Toshkent: TDPU, 2001, 92-b.

² Zunnunov A., Hotamov N. Adabiyot nazariyasidan qo'llanma. – Toshkent: O'qituvchi, 1978, 101-b.

garmoniya sezilib turadi. Insonni ruhan to'ldirish, yig'latish, kuldurish, xayolot olamiga yetaklash, o'ylarga cho'mdirish, estetik tafakkurini shakllantirish, voqea-hodisalarga teran, boshqacha nazar bilan boqishga o'rgatish kabi ko'plab imkoniyatlarni o'zida mujassam qilgan. Badiiy matn, ma'lumki, badiiy uslub talablari, qoliplari asosida shakllantiriladi, shuning uchun unda poetik, romantik, tantanavor ifoda shakllaridan keng foydalaniladi. So'zlarning tanlanishi, gap tuzilishi, leksik – semantik, ritmik – intonatsion birliklarning qo'llanishi ham mazkur uslub talablaridan kelib chiqadi. Badiiy matnning lisoniy xususiyatlaridan eng muhimi ham shundaki, unda emotsional bo'yoqdor so'zlarga, sheva so'zlariga, tarixiy va arxaik so'zlarga, jargon va argolarga, ko'chma ma'noli so'zlarga, ma'nodosh, shakldosh, o'xshash talaffuzli va zid ma'noli so'zlarga, shuningdek ibora, maqol-matal va aforizm kabi birliklarga keng o'rin beriladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, har qanday matn o'ziga xos sistemadir. Buni o'zaro bir-birini taqozo qiladigan halqalar majmuiga o'xshatish mumkin: **tovush(harf)lar → so'zlar → iboralar → gaplar → abzats → bo'lim, qism, boblar.**

Matn tarkibidagi bu uzvlarning o'zaro munosabati gapdagi so'zlarning bir-biri bilan bo'lgan munosabatiga o'xshaydi. Lekin matnning tarkiblanishi gapdagi tarkiblanishdan tubdan farq qiladi. Gapning sintaktik qolipi turg'unlashgan, asrlar davomida shakllangan, hamma uchun qulay foydalaniladigan va deyarli o'zgarmas bo'ladi. So'zlovchi yoki muallif o'z niyatiga ko'ra mazkur qoliplardan ixtiyoriy ravishda foydalanaveradi. Matndagi holat bundan boshqacharoq. Matnda so'zlar orasidagi munosabatdan ko'ra gaplar o'rtasidagi aloqadorlik muhim hisoblanadi. Agar gaplararo ham mazmunan ham shaklan aloqadorlik mavjud bo'lmasa, matn butunligi haqida ham gapirish mumkin emas. Badiiy matndagi kompozitsion butunlik tushunchasi makon va zamon muvofiqligi, ifoda va qolip uyg'unligi, hamda motivatsion yaxlitlik tushunchalari bilan uzviy bog'liq. Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida bunday bog'liqliklarga alohida e'tibor qaratish lozim.

Voqelikni badiiy idrok etish va uni ifodalashning asosiy vositasi badiiy uslub hisoblanadi. Badiiy uslub insonning fe'l-atvorini, uning ichki dunyosini, ruhiy holatlarini, tabiatdagi turli voqea – hodisalarni tugal, butun murakkabligi bilan ifodalash imkoniyatini o'zida mujassam qilganligi bilan ham diqqatga sazovordir. Badiiy nutq uslubining eng xarakterli xususiyati tasviriylik va emotsionallik hisoblanadi. Agar ilmiy uslub umumlashgan tushunchalarni qat'iy qolipga solingan, maxsus terminlar va formulalar bilan anglatsa, badiiy uslub o'z zahirasidagi so'zlar yordamida inson qalbi va tabiatining eng nozik nuqtalarigacha tasvirlash imkoniyatiga ega. Badiiy uslubda muallif asarning estetik ta'sirini kuchaytirish maqsadida tilning tasviriy vositalaridan unumli va ijodiy foydalanadi, shuningdek, o'zi ham

yangi soʻz va ifoda shakllarini yaratadi. Shuning uchun ham bu uslubda yozuvchilar mavjud soʻzlarni ishlatish bilangina chegaralanib qolishmaydi. Mahoratli yozuvchilar uchun mavjud tildagi soʻz zahirasi har doim cheklangan imkoniyat hisoblanadi. Oʻzlari yangidan-yangi individual soʻz va iboralar ijod qilish payida boʻlishadi. Badiiy nutqda til byetakror qiyofa, fe'l-atvor, voqelikka mos manzara yaratishga, yuksak obrazlilikni namoyon qilishga xizmat qiladi. Boshqa uslub materiallari badiiy nutqda muallif maqsadiga binoan erkin holda ishlatilishi mumkin. Bu uslubda har bir yozuvchi voqelikni badiiy idrok etish koʻlami, ijodiy salohiyati, ifoda mahorati, matni kompozitsion shakllantirish tarziga qarab bir-biridan farqlanadi. Shunga koʻra, badiiy nutq uslubi boshqalariga qaraganda keng imkoniyatlarga ega, oʻta qamrovdor va tasviriy ifoda vositalariga boy nutq koʻrinishi hisoblanadi. Badiiy matn badiiy nutq uslubida yaratiladi.

«Badiiy nutq asar ichida muallif tomonidan qay tarzda hikoyalanihiga qarab yozuvchining fikrlash doirasi, yozish uslubi, falsafiy mushohadasi haqida tasavvur hosil qilamiz. Muallif bayon jilovini badiiy-estetik niyatga koʻra goh oʻz qoʻlida ushlab turadi, goh personajlar qoʻliga tutqazadi, goh oʻzga hikoyachiga topshiradi. Natijada kitobxonni zeriktirmaydigan, realizmning mundarijasini kengaytira oladigan koʻpqirrali tasvir-hikoya nutqi – polifonik nutq paydo boʻladi».¹ Badiiy asar matnida **muallif nutqi** va **qahramonlar nutqi** farqlanadi. Qahramonlar nutqi **ichki** yoki **tashqi**, **dialogik** yoki **monologik** nutq koʻrinishlarida boʻladi. Muallif nutqi badiiy asar tilining muhim qismi hisoblanadi. Unda qahramonlarga, voqelikka nisbatan yozuvchi munosabati ifodalangan boʻladi. Muallif nutqi ikki xilda ifodalanadi:

1. Muallif-hikoyachi nutqi. Bunda asar voqealarini soʻzlab beruvchi odam yozuvchining oʻzi boʻladi. Peyzaj tasviri va qahramonlar qiyofasi, fe'l-atvori, ularning ruhiy holati, ma'naviy takomili hamda ularning ongida ro'y bergan o'zgarishlar muallif-hikoyachi nutqida xolis bayon shaklida keltiriladi. Badiiy asar tilining qiziqarli, ta'sirchan bo'lishi til birliklarining to'g'ri tanlanishi, matn mazmuniga mos kelishi muallif-hikoyachi nutqiga bog'liq. Muallif-hikoyachi nutqida voqelikni tashqaridan kuzatish, tasvirlanayotgan voqea-hodisalarga o'z munosabatini oshkora yoki yashirin bildirish tarzi sezilib turadi. Agar muallif qahramonga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lsa, tasvirda unga nisbatan muallif-hikoyachi xayrixohligini sezib turamiz.

Saratonning ikkinchi kuni... Marg'ilonning shimolida bo'lg'an B... mahallasining kunchiqar tomonida janubga qarab burul'g'on tor ko'chaning yuqorig'i burchagida otining tizginini ushlagani holda bir yigit kiyimiga o'lurgan chang-to'zonlarni qoqar edi. Yigitning uzoqqina yo'ldan kelganligi, uning kiprik va qoshlarig'a, ham endigina chiqa boshlag'an soqol-murtlariga

¹ **Rahimov Z.** «Koʻhna dunyo» romani poetikasi. –Fargʻona, 2005.

o'lturg'an to'zonlardan bilgulik edi. Yigirma ikki yoshlar chamasida bo'lg'an bu yigit sariq tanlik, ukkinging ko'zidek chaqchayib, o'ynab va yonib turg'an qizil ko'zlik, yuziga parchinlangandek yuza (puchuq) burunlik, manglayi qancha tashqarig'a o'sib chiqq'an bo'lsa, yuzi o'shancha ichkariga ketkan, qisqasi vaqtsizroq yaratilib qolg'on bir mahluq edi. (A.Qodiriy)

2. Qahramon-hikoyachi nutqi. Ayrim asarlarda yozuvchi asar voqeasini atayin qahramonga hikoya qildiradi. Masalan, voqealar G'afur G'ulomning «Yodgor» qissasida Jo'ra tilidan, Asqad Muxtorning «Davri mening taqdirimda» romanida Ahmadjon tilidan, O'tkir Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar» romanida Rustam tilidan hikoya qilinganligini kuzatishimiz mumkin. Buni yozuvchining badiiy-estetik niyati bilan bog'liq ehtiyojdan kelib chiqqan desak adashmagan bo'lamiz. «Chunki har bir inson dunyoni o'z ko'zi bilan ko'radi, fikrlaydi, tahlil qiladi, baholaydi. Yozuvchi uchun esa o'z qahramoni haqida uning qanday ekanligini aytishdan ko'ra, qandayligini ko'rsata olish, ko'rsatganda ham personajning xatti-harakati, o'z xayollari, dunyoqarashi, atrofdagilarga bo'lgan munosabatida namoyon qila olish, ya'ni uni to'raligicha aks ettira olish katta yutuqdir. Shu bilan birga kitobxon uchun ham o'zining aylanib qolgan personajning ruhiy holatlarini, ichki kechinmalarini «eshitgandan» ko'ra «ko'rish» maroqliroq, tushunarliroq bo'ladi».¹

Qahramonlar nutqi. Badiiy asarda qahramon nutqi nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Yozuvchi qahramonlar nutqini individuallashtirish orqali ularning ma'naviy dunyosini, ichki kechinmalarini, hissiyotlarini, fikrlash tarzini, dunyoqarashi va atrofidagi voqea-hodisalarga munosabatini aks ettiradi. Qahramonlar nutqi orqali uning qanday muhitda yoki qayerda yashayotganligi, qaysi shevaga mansubligi, qaysi toifaga mansubligi, kim bilan nima haqida suhbatlashayotganligi, uning suhbatdoshlariga munosabati va boshqa ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Qahramonlar nutqi **dialogik** yoki **monologik** nutq ko'rinishlarida bo'ladi. **Dialogik nutq** deb ikki yoki undan ortiq qahramonning o'zaro muloqotiga aytiladi. Dialogik nutqda qahramonlar tabiatini aniq ifodalash imkoniyati mavjud. Dialogik nutq tahlili ob'ekti alohida olingan gaplar tahlilidan emas, balki matn tahlilidan iborat bo'ladi. «Dialogik matn ikki shaxsning mavzuyi va mantiqiy bir butunlikni tashkil etadigan, biri ikkinchisini to'ldirib, aniqlab, izohlab keladigan gaplar yig'indisidan tashkil topgan bir butun nutqiy birlikdir».² Dialogik nutq ko'rinishida tinglovchiga axborotni tez, aniq, sodda va ta'sirchan yetkazish maqsad qilingan bo'ladi. Shuning uchun suhbat jarayonida ellipsisdan, turli imo-ishoralardan keng foydalaniladi. Mutaxassislar fikricha, «aloqaralashuvda so'z, so'z birikmasi, gap, ayrim hollarda matnlar ham ellipsisga

¹ **Rahimov Z.** Ko'rsatilgan asar. 53-b.

² **Saidxonov M.** Dialogik nutqning kommunikativ tahlili //O'zbek tili va adabiyoti, 2004, №2, 71-b.

uchrashi yoki nolisoniy vositalar bilan almashtirilishi mumkin. Dialogik matnlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kommunikantlar aloqa-aralashuv jarayonida nolisoniy vositalardan lisoniy vositani izohlash, to'ldirish, ta'kidlash, aniqlik kiritish, kompensatsiya qilish (lisoniy birlik o'rnida qo'llash) maqsadlarida foydalanadilar.¹ **Monologik nutq** badiiy asar qahramonlarining o'z-o'ziga yoki o'zgalarga qaratilgan nutqidir. Ham she'riy ham nasriy asarlarda ishlatiladi. Badiiy asarlardagi maktublar asosan **monologik yozma nutq** ko'rinishida bo'ladi (eslang: Kumushning Otabekka yozgan maktubi, yoki Otabekning Kumushga yozgan maktubi). She'riy matnlarda lirik qahramon kechinmalarini tugal tasvirlash uchun monologik nutqdan foydalaniladi. Ichki monologik nutq - «qahramonning o'z-o'zi bilan ichdan gapirishi, fikrlashi, fikr va tuyg'ularining ichki ifodasidir. Ichki monologda qahramon o'zining sirli, yashirin fikrlarigacha aytadi, shu boisdan ichki monolog orqali qahramon kitobxon oldida o'z-o'zini ochadi. SHuning uchun ham uning shaxsiyatida hech narsa sirli yoki tushunarsiz bo'lib qolmaydi. Ichki monolog so'zlashuv nutqidan o'zining ochiq va oshkoraligi bilan ajralib turadi».²

Arosat yalangligida Yigit yolg'iz o'zi. Yigit.

Umrin o'tdi sarsonlikda, sargardonlikda,

Yaxshi-yomon zamonlarni ko'rib keldim men.

Ba'zan ma'no topa oldim chin insonlikda,

Ba'zan esa uni yerga urib keldim men.

Mana, o'sha tarozibon, u-ku farishta,

Insonlardan ko'ra yuksak turajak-ku u.

U zotga ham qiyin ekan bundaqa ishda,

Ko'zlarida allanechuk norizo tuyg'u.

Qiyin axir ularga ham, qalblari bordir,

Qiyin axir ularga ham-bordir ko'zlari.

Faqatgina farmon berar Ollohi Qodir,

Lekin qalbni anglamaydi qizlar singari.

Endi qayga borsam ekan bu dasht, sahroda,

Qayga borib padarimni kimdan so'rasam?

Bilolmasam, kim do'zaxda, kim arsh-a'loda... (A.Oripov)

Dialogik nutq ham monologik nutq ham uch ko'rinishda bo'lishi mumkin: **ichki nutq**, **tashqi nutq** va **parallel nutq**. Cho'lponning «Kecha va kunduz» romanida Miryoqubning «men» bilan suhbatini dialogik nutq xarakterida lekin ifoda tarzi ichki nutq shaklida berilgan. «**Parallel nutq** - qahramon ichki va tashqi nutqlarining bir vaqtning o'zida namoyon bo'lishidir. Bu nutq shakli ko'pincha qahramonlar o'rtasidagi dialog

¹ Saidxonov M. O'sha joyda.

² Shodiev R. Ruhiyat rassomi. -Toshkent: Fan, 1997, 6-b.

jarayonida kuzatiladi va ichki nutq bunday hollarda subbatdoshga bo'lgan munosabatni bildiradi».¹

Fursatni to'g'ri keltirib turib:

-Imperiya nima degani? -deb so'radim.

-Nega so'rab yotibsiz? -dedi.

-O'zingiz bilgan amaldor oshnam bir kun «Imperiya botib boradi» dedi, shunda juda xafa bo'lib gapirdi.

-Uning imperiya degani o'ris podshosining qo'l ostidagi yurtlar. Unda har qaysi millatdan bor, shu qatorda biz sho'rliklar ham bor. (...) Sog'in sigirmi kim istamaydi? Oppoq, shirin suti bor...

-Nimaning suti bor? -deb so'radim men.

Kuldi.

-Siz-biz sog'in sigirmiz, bizning shirin sutimiz bor, ruslar va boshqa ajnabiylar «bizni» emib yotadilar. Bir biz emas. Qarangiz, Hindiston, Sharqiy Turkiston, Tunis, Jazoir, Mag'ribiston, ya'ni Marokash...

U gapiradi, gapiradi. Men hayron bo'laman. Muncha nomlarni qaydan biladi? Hammasi qandoq qilib esida turadi? Hammasini o'z ko'zi bilan ko'rganmi? Yo meni laqillatib, o'z ichidan chiqarib aytadirmi? (Cho'lpon)

Sharofuddin Xodjaev bilan Miryoqub o'rtasida bo'lib o'tayotgan ushbu suhbat jarayonida Miryoqubning ichki nutqi bilan tashqi nutqi parallel ravishda berib borilgan. Qahramon ichki dunyosida ro'y beradigan o'zgarishlarni aks ettirishda bu usuldan foydalaniladi.

Dramatik asarlar tarkibida izoh xarakteridagi o'ziga xos matn - **remarkalar** mavjud bo'lib, yozuvchi tomonidan kitobxoniga, asarni sahnalashtiruvchi rejissyorga yoki aktyorlarga «yordam» ma'nosida kiritilgan bo'ladi. Remarkada yozuvchining qahramonlar qiyofasi, hatti-harakati, yoshi, voqea joyi hamda, nutq jarayoni haqidagi izohlar beriladi. Asosan dramatik asarlar tiliga xos:

Chin sevish

Hind ixtilolchilari turmushidan oling'an

5 pardali ishqi-y-hissiy fojidiar

Kimsalar:

Nuriddinxon – faylasuf tabiatli, 35 yashar o'qumish(li) bir yigit (Hindning o'rtaholli kishilaridandir).

Ahmadxon – 25 yashar o'qumish(li) bir yigit (Nuriddinning inisi).

Sarvarxon – o'qumish(li) bir yigit (Nuriddinning o'rtog'i).

Zulayho – 16 yashar, o'qumish(li) bir qiz. (...)

Voqea Hindistonning Dehli shahrida

Birinchi parda

¹ **Rahimov Z.** Ko'rsatilgan asar. 26-b.

Erta bilan Uchmox ko'runishli bir bog'cha. O'rtada bir uzun masoning tegrasinda o'rinduqlar qo'yulg'an. Og'och taginda qo'yilg'on bir o'rindig'da Zulayho qizil ipakli bir ko'ylak bilan o'tiribdir. Qo'linda kichkina bir bitik (Fitrat).

O'tkir Hoshimov kichik hajmli «Bolalik – poshsholik» deb ataladigan qatralarida ham remarka usulidan foydalanganligini ko'rish mumkin:

Yulduz. Uch yashar.

- Nima eysan, Yulduz, nokmi, shokoladmi?

- Nokolad!

Jahongir. Olti yashar.

-Ayajon. Nega dadajonning sochlari yo'q?

-Dadajoning ko'p o'ylaydilar-da, o'g'lim. Dadajon aqllilar!

-Bo'lmasa, nega sizning sochingiz ko'p?

-O'chir ovozingni, zumrasha!

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Badiiy matn deb nimaga aytiladi?
2. Matnning tarkiblanishi va gapning tarkiblanishi o'rtasidagi umumiylik va xususiylik haqida ma'lumot bering.
3. Badiiy nutq uslubi deganda nimani tushunasiz?
4. Badiiy nutqning qanday ko'rinishlari bor?
5. Muallif nutqi va qahramonlar nutqi qaysi xususiyatlariga ko'ra farqlanadi?
6. Dialogik va monologik nutq, ichki, tashqi va parallel nutq deganda nimani tushunasiz?
7. Remarka va ularning matnni shakllantirish imkoniyatlari haqida ma'lumot bering.

MATNNI LINGVOSTATISTIK USULLARDA O'RGANISH

Matnni o'rganishning yana bir usuli – lingvostatistik usul hisoblanadi. Matnni tadqiq qilishda statistik metodlardan foydalanilar ekan, bunday metodlar muayyan bir matnda so'z yoki ibora, bo'g'in yoki gap singari til birliklarining qo'llanishida o'ziga xos qonuniyatlarni aniqlashga qaratiladi. Til o'ziga xos sistemaga ega bo'lgan ijtimoiy hodisa bo'lganligi tufayli til birliklari muayyan sistemada joylashgan bo'ladi. Ularni o'lchab, hisoblab, ularning ma'lum bir matnda tarqalish darajasini, chegarasini aniqlash mumkin. Og'zaki va yozma nutq jarayonida har bir til belgisi muayyan qo'llanish chastotasiga ega.

Nutq oqimida takrorlanuvchi til birliklarining bo'lishi til va nutq muammolarini o'rganishda statistik vositalardan foydalanishga imkoniyat yaratadi. Lingvostatistik tahlil imkoniyatlari til birliklarining qonuniyatlarini kuzatish va shu kuzatish natijalarini qayta ishlash jarayonida aniqlanadi. Bunda tabiiy fanlarning metodlaridan foydalaniladi. SHuning uchun lingvostatistik metodlar tabiiy-ilmiy metodlar tarkibiga kiradi.

Til muammolari statistik jihatdan axborot nazariyasi metodlari yordamida ham o'rganiladi. R.G. Piotrovskiy "YOzma matnni informatsion o'lchash" nomli asarida bu haqda quyidagilarni ta'kidlagan edi: "Til aloqa vositasi bo'lgani uchun uning birliklari lingvostatistik metodlar yordamida hamda informatsion usullar orqali baholanadi va o'lchanadi".¹ Bunday o'lchash va baholash quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1. Nutqiy muloqotga aloqa kanali sifatida qaraladi. SHu kanal orqali harflar, tovushlar, morfemalar va b. til birliklari yordamida informatsiya uzatiladi.

2. Lingvistik birliklar bu yerda ayrim kodlarning simvoli vazifasini bajaradi.

Til va nutq hodisalarini o'rganishda statistik metodlardan foydalanish tilshunoslik uchun yangilik emas, bu jarayon ikki asrlik tarixga ega. O'z vaqtida mashhur rus matematigi V.Ya.Bunyakovskiy 1847 yilda ehtimollar nazariyasidan grammatik va etimologik tadqiqotlarda foydalanishga tilshunoslarni da'vat etgan edi. P.B.Struv'enyening fikricha, filologik tadqiqotlarda statistik metodlardan foydalanish tilshunoslarni matn haqidagi aniq ma'lumotlar bilan qurollantiradi.

Rus tilshunosligida XX asr boshlarida statistik metod yordamida tilning tovush tarkibini o'rganish ilk bor yo'lga qo'yildi. Masalan, rus tilshunoslari V.Petrov va P.Aleksandrovlar 1911 yilda Qozon shahrida frantsuz va nemis tillarining tovush sostavini statistik jihatdan o'rganishga bag'ishlangan maqolalarini e'lon qilgan edilar. Bu maqolalarda har bir mingta tovush oqimida frantsuz va nemis tillaridagi unli hamda undosh tovushlarning qo'llanilish darajasi aniqlab chiqilgan edi. V.A.Bogoroditskiy, A.M.Peshkovskiy, A.Bulaxovskiy kabi olimlar 20-30-yillarda, rus tilidagi ilmiy va badiiy matnlarda unli hamda undosh tovushlarning qo'llanilish darajasini aniqlashga oid ishlarni amalga oshirdilar. Masalan, A.M.Peshkovskiy rus tili og'zaki matnida qo'llangan unli va ayrim undosh tovushlarning ohangdorligini I.I.Turgenevning «Sadaqa» hikoyasi matnidagi ohangdorlik

¹ Piotrovskiy R.G. Informatsionnoe izmerenie pechatnogo teksta // Entropiya yazika i statistika rechi. –Minsk, 1966. –S.5-86.

bilan qiyoslagan edi. Uning ta'kidlashicha, I.I.Turgenev hikoyasi matnidagi ohangdorlik og'zaki matndan ancha yuqori. Chunki hikoya matnida shovqinli undoshlarga nisbatan jarangli va sonor undoshlar ancha ko'p qo'llangan. Agar V.Ya.Bunyakovskiy tilshunoslikda statistik metodlardan foydalanish lozimligini ilk bor ta'kidlagan bo'lsa, yana bir mashhur matematik olim A.A.Markov 1912 yilda birinchi bo'lib til materialiga statistik metodni sof matematik nuqtai nazardan qo'lladi. U «Evgeniy Onegin» she'riy romani 1 - va 2-boblarining har biridan o'n olti satrni hisoblab, ular miqdorini 20.000 harfga yetkazdi. Ana shu harflar zanjiri tarkibida qaysi undosh yoki unli tovush yonma-yon kelish ehtimollik darajasini aniqladi. Keyinchalik u ishlab chiqqan metod *Markov zanjiri* deb yuritiladigan bo'ldi.

N.A.Morozov 1915 yilda badiiy asarning haqiqiy muallifi va ko'chirmachi (plagiat)ni farqlash maqsadida matnni o'rganishning statistik metodidan foydalandi. Bu ishni u «*Lingvistik spektr*» deb nomlaydi. Muallif u yoki bu yozuvchi asarlari matnida yordamchi so'zlarning qo'llanish chastotasini grafiklarda aks ettiradi, bu grafiklarni o'zaro qiyoslab, har qanday matnning kimyoviy (morfologik) tarkibini, uning haqiqiy muallifini aniqlash mumkin. Bu usulni N.A.Morozov «*stilemetrik etyud*» deb nomlagan edi. Olim N.Karamzin, A.S.Pushkin, N.Zagoskin, N.V.Gogol, L.N.Tolstoy, I.I.Turgenev asarlarining birinchi 1000 so'zi tarkibida yordamchi so'zlar miqdorini aniqlaydi. N.A.Morozov tadqiqotlaridan shu narsa ma'lum bo'ladiki, yozuvchilarning asarlarida (badiiy matnlarda) eng ko'p qo'llanadigan, chastotasi yuqori bo'lgan yordamchi so'zlar *v, na, s* predloglaridir.

1929 yilda Krasnodar shahrida V.Chistyakov va B.Kramorenkolarning «Tilshunoslikda statistik metodni qo'llash tajribasidan» nomli asari 350 nusxa nashr etilgan edi. Bu sobiq Ittifoqda lingvostatistika bo'yicha nashr etilgan dastlabki alohida risoladir. Asarda til materialini lingvostatistik metodda o'rganish bo'yicha juda ko'plab grafiklar, diagrammalar keltirilgan.

Lingvostatistika bo'yicha tadqiqotlarning markazida chastotali lug'atlar yaratish turadi. 1898 yilda Frants Keding nemis tilining dastlabki chastotali lug'atini yaratgan edi. Buning uchun u 11 million so'zshaklning qo'llanishini tahlil qilib, shu asarda ularning chastotasini belgilagan. 1951 yilda Pragada F.Malerj rus tilining chastotali lug'atini nemis tilida nashr yettirdi. Bu asar gazeta va jurnal materiallaridan tanlab olingan 100.000 so'z qo'llash (slovopotreblenie) asosida tayyorlangan.

Amerika olimi G.Yosselson birinchi bo'lib EHM yordamida rus tilining chastotali lug'atini tuzgan (1953). Olim bir asrlik davrga tegishli proza, poeziya va drama,

materiallarini bir xil miqdorda tanlab, xuddi shu materiallarni litva, frantsuz, nemis va ingliz tillaridagi tarjimalari bilan qiyosladi. SHu asosda rus tili grammatik qurilishiga doir bir million so'z qo'llashda mustaqil va yordamchi so'zlarning chastotalarini belgilab bertan edi.

O'tgan asrning 40-yillaridan boshlab lingvostatistik metodlar yordamida eng qadimgi Hind-Yevropa tillari, ugor-fin tillari va Kavkaz tillarining shakllanish davrini aniqlash bo'yicha ko'pgina ishlar amalga oshirildi. Bunga tilshunoslikda *glottoxronologik metod* deb yuritiladi.

1905 yilda E.Arnold «Vedalarning vaznlari haqida» nomli asarini e'lon qildi. Bunda olim qadimgi hind diniy qo'shiqlari «Rigveda» shakllarining eng qadimgi ko'rinishlarini glottoxronologik metod yordamida aniqlashga intildi. Tilshunos olim Gerxard Zolta nemis tilida yaratilgan «Arman tilidagi qadimgi so'zlarning miqdori» nomli asarida qadimgi arman tilida o'nta til (yunon, qadimgi hind - sanskrit, german, boltiq, slavyan, lotin, irland, kel't, alban, to'xar)dan o'zlashgan so'zlar mavjudligini glottoxronologik metod yordamida aniqlagan edi.

Yana bir tilshunos G.Berejskiy esa mariy tilida qadimgi fin-ugor bobo tilidan o'zlashgan 682ta bir o'zakli so'zlar mavjudligini shu metod yordamida aniqlashga muvaffaq bo'lgan.

Rus tilshunosligidagi tillarga o'qitish yo'nalishida lingvistik statistikadan ham keng foydalanilgan. Ma'lumki, ona tilidan tashqari ikkinchi bir tilni o'rganayotganda, avvalo, ushbu tilning lug'at boyligiga murojaat qilinadi. Ammo har bir tilning lug'at boyligida ming-minglab turli so'zlar mavjud bo'lib, ularning hammasini eslab qolish mumkin emasligi tabiiy. Shu sababli o'rganilayotgan tilning dastlab eng asosiy hamda tez-tez qo'llanib turadigan so'zlarinigina o'zlashtirishga kirishiladi va muntazam ravishda bosqichma-bosqich so'z boyligi orttirib boriladi. Buning uchun esa leksikostatistik manbalar-ma'lumotlar asosiy poydevor vazifasini o'taydi.

L.N.Zasorinaning ta'kidlashicha, leksikostatistikaning markaziy muammosi jonli (funktional) tilning statistik qonuniyatlarini va matnning statistik strukturasi aniqlashdir. Matnning statistik strukturasi deyilganda, shartli ravishda, ma'lum matndagi turli so'zlar miqdori bilan shu matnda uning qaytarilish-qaytalanish chastotasi orasidagi munosabat tushuniladi³. SHunga ko'ra statistik ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash kabi murakkab jarayondagi barcha ishlarni EHMga yuklash zaruriyati kelib chiqqan holda kompyuter lingvistikasida statistik yo'nalish yuzaga keldi. U rus tilshunosligida avtomatik tarzda tilga o'qitish yo'nalishi bilan hamohang tarzda rivojlanib borgan.

³Zasorina L.N., Berkov V.P. Ko'rsatilgan asar, 32-b.

Kompyuterdan foydalanilgan holda ko'plab chastotali lug'atlar ham yaratildi,⁵ ular o'z navbatida mashina tarjimasini uchun zamin bo'ldi.

Matnni matematik usullarda tekshirish Qozog'istonda ham izchil rivojlangan. Bunda prof.Q.B.Bektayevning xizmati katta deb aytish mumkin. Olim ilmiy faoliyati davomida matematik va injener lingvistikasiga oid o'nlab asarlarni yaratgan. Bu asarlarda til va nutq birliklarini EHM yordamida tadqiq etishning har tomonlama muhimligi ta'kidlanib, ularda amaliy ishlar-dastur va lug'atlar ham aksini topgan. Q.B.Bektayev rahbarligidagi «Lingvostatistika va avtomatlashtirish» guruhining a'zolari M.Avezovning «Abay yo'li» romani (4 kitob) tilining chastotali lug'ati so'zligini kompyuter yordamida 50 soat davomida tuzib chiqqanlar. Mazkur chastotali lug'atda 20000 dan ziyodroq leksema va 60000 so'z shakli («glossema») mavjud bo'lib, u 466 000 marta qo'llanilgan. Guruh a'zolari bu lug'atni tuzish uchun atigi sakkiz oy vaqt sarflaganlar. Vaholanki, shu ish oddiy qo'l kuchi bilan bajarilganda, mazkur guruh a'zolari tinimsiz 10 yil, bir tilchi esa kamida 100 yil ishlagan bo'lar edi. SHu tariqa ushbu ulkan ish qozoq tilshunosligida kompyuter lingvistikasining rivojlanishiga asos bo'ldi.

O'zbek tilshunosligida matnni tekshirishda lingvostatistik metodlardan foydalanish

Rus va o'zbek tillarining qiyosiy fonetikasi bo'yicha dastlabki statistik tadqiqot V.M.Popovning "O'zbek va rus tillarini qiyosiy o'rganishda statistik metodni qo'llash" nomli maqolasi (1949) sanaladi. Bu maqolada har ikki tildagi tovushlarning nutkdagi o'rni, ishlatilishi, miqdori, yumshoqlik va qattqlik xususiyatlarini aniqlash bo'yicha olib borilgan tekshirishlarning natijalari keltirilgan.

A.Pankratyeva 60-70-yillarda rus va o'zbek tillarida so'zlarning qo'llanish chastotalarini M.Sholoxovning «Tinch Don» epopeyasi misolida tahlil etgan edi. Olimaning hisob-kitoblariga qaraganda, o'zbek tilida 187 ta rang bildiruvchi so'z mavjud, rus tilida esa 147 ta rang ifodalovchi so'z bor. Ana shu 147 rang bildiruvchi so'zlardan 45 tasi, ya'ni 33,0 % i o'zbek tilida o'z ekvivalentiga ega emas.

Alekseyev P.M. Chastotniy Slovar angliyskogo podyazika elektroniki. –L., 1965; **Volkova N.O., Ginzburg R.S., Perebeynos V.I.** Chastotniy Slovar sochaemosti sovr. angliyskogo yazika. –M., 1972; **Gasparova E.M.** Chastotniy Slovar nemetskix tekstov po selskoxozyaystvennomu mashinostroeniYu. –StRAAT, 1971; **Eshan L.I.** Chastotniy Slovar angliyskogo podyazika elektroniki. –L., 1971; **Zamanskiy A.A.** Chastotniy Slovar angliyskix tekstov po terapii. –StRAAT, 1981; **Kochetkova V.K., Skremina L.I.** Chastotniy Slovar fransuzskogo podyazika elektroniki. –L., 1982; **Shteynoredt E.A.** Chastotniy Slovar russkogo literaturnogo yazika (2500 naibolee upotrebitelnix slov). –Tallin, 1963.

Tilshunos olim B.Bafoyevning Alisher Navoiy asarlari leksikasiga oid monografiyasining dastlabki bobi "Alisher Navoiy asarlari leksikasini statistik o'rganish natijalari" deb nomlanadi. Ishning "So'z boshi" qismida Alisher Navoiy asarlari tilini statistik jihatdan o'rganish bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar, e'lon qilingan lug'atlar, "Abushqa", "Sangloh", "Badoeul - lug'at" singari bir qator qo'lyozma lug'atlardagi izohlangan so'zlar miqdori haqida qisqacha ma'lumot berilgan. B.Bafoyev Alisher Navoiy asarlari tilida forscha-tojikcha va arabcha so'zlar miqdori haqida aniq tasavvur hosil qilish uchun shoirning "G'aroyib us-sig'ar" devoniga kiritilgan bir g'azaldagi 100 ta so'zni olib, ularning 55 tasi o'zbekcha, 20 tasi arabcha, 19 tasi forscha-tojikcha ekanligini qayd etadi hamda bu ma'lumotlarni ulug' shoirga yaqin zamondosh bo'lgan Gadoiy, Atoiy, Lutfiy, Sakkokiy, Husayniy she'riyatidan olingan xuddi shunday miqdoriy ko'rsatkichlar bilan qiyoslaydi va quyidagi haqqoniy xulosaga keladi: 1) barcha ijodkorlar ijodida, arabcha, forscha-tojikcha so'zlar deyarli bir xil sonni tashkil qiladi; 2) Alisher Navoiy o'z asarlarida arabcha, forscha-tojikcha so'zlarni, ko'p qo'llagandek tuyulsa-da, bu ko'plik uning asarlarining hajmi bilan bog'liqdir.¹ Eng muhimi, bu monografiyada Alisher Navoiyning 24 ta asari qo'lda, EHMsiz miqdoriy tahlil qilinib, ularda jami 26035 ta so'z qo'llangani haqidagi aniq statistik ma'lumotlar keltirilgan.

O'zbek tilshunosligida matnning lug'aviy tarkibini miqdoriy jihatdan o'rganish sohasida V.V.Reshetov (1934), A.K.Borovkov (1940), F.Abdullayev (1949), M.Mirzayev (1951), I.Rasulov (1951), G.Muhammadjonova (1972), N.G'ulomova (1975) kabi olimlar amalga oshirgan ishlar keyinchalik ayrim olimlar tomonidan tanqid qilindi. Masalan, prof.E.Begmatov matn leksikasini tahlil qilishning bunday miqdoriy usullarini o'z mohiyatiga ko'ra noilmiy, nazariy jihatdan yetarli asoslanmagan bir urinish, deb hisoblaydi. Prof.E.Begmatov o'zining bu fikrini quyidagi dalillar bilan asoslashga intiladi: 1. Matnlarda ko'p bor takror qo'llanuvchi so'zlar (masalan bog'lovchilar, atoqli otlar va b.) miqdoran qanday hisoblangani bu ishlarda noaniq. 2. O'zlashma so'zlar asosida o'zbek tilida yasalgan so'zlarning o'z qatlamga kiritilgani yoki o'zlashma qatlamga kiritilgani ham noma'lum. 3. Olib borilgan tahlillarda asosiy diqqat o'zlashma qatlamning miqdoriy nisbatini aniqlash va baholashga qaratiladi, xolos.²

¹ Yo'ldoshev B. Matni o'rganishning lingvostatistik metodlari. —Samarqand, 2008.-B. 26.

² Yo'ldoshev B. Matni o'rganishning lingvostatistik metodlari. —Samarqand, 2008.-B. 26.

Shulardan kelib chiqib, E.Begmatov leksikaning miqdoriy nisbatini belgilash uchun qo'llanilgan statistik usul tilshunoslik fani manfaatlariga emas, balki ko'proq mafkuraviy, siyosiy manfaatlariga xizmat qilib keldi, degan xulosani bayon etadi. Bu xulosada qisman jon bor, chunki totalitar tuzum davrida lingvostatistik metod natijalari haqiqatdan ham ruschabaynalmilal so'zlar miqdorining tilimizda ko'payib borayotganligini ta'kidlash uchun xizmat qilgan. Lekin shunga asoslanib, lingvostatistik metodlardan foydalanishni cheklash mumkin emas.

Keyingi yillarda mamlakatimizda lingvostatistik metod yordamida bir qator leksikografik ishlar ham amalga oshirildi. Jumladan, bir guruh olimlar "Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati" ni yaratishda leksik birliklarni to'plash, ularni kompyuter xotirasiga kiritish, muayyan maqsad ostida ularga ishlov berishda kompyuter texnologiyalaridan unumli foydalandilar. Hozirgi o'zbek tili materiallarining ijtimoiy-siyosiy matnlarda eng ko'p aks etishini inobatga olib "Yoshlik", "Tafakkur", "Guliston", "Sharq yulduzi" kabi jurnallar hamda bir qator gazetalarda qo'llangan barcha so'zlar maxsus dastur asosida 94 ta faylda sahifalab chiqildi. Bu fayllar ichidan ajratib olingan so'zlar 8168 sahifani tashkil etdi. Har bir sahifada 200 tadan so'z mavjud bo'lib, jami ishlatilgan so'zlar (turli grammatik shakllarda) 1633600 tani tashkil etdi. Kompyuter yordamida bu so'zlarning qo'llanish chastotasi aniqlab chiqildi. Eng kamida 4 marta qo'llangan lug'aviy birlikka nisbatan faol so'z deb qaraldi va bunday lug'aviy birliklar lug'atga kiritish uchun tanlab olindi. Natijada bunday faol so'zlar tilimizda 15000 tani tashkil qilishi aniqlandi, shu asosda lug'atning so'zligi yaratildi hamda alifbo tartibi bilan muayyan leksemalarga izohlar yozildi.¹

Sh.Egamova Alisher Navoiy asarlari tilidagi qadimgi turkiy leksikaning lingvostatistik tahlilini amalga oshirdi. Olib borilgan bu lingvostatistik tahlil natijasida Navoiy asarlari tilida tahminan 1400 ga yaqin qadimgi turkiy va eski turkiy tilga taalluqli so'zlarning qo'llanishda davom etganligi aniqlandi. Ot turkumiga oid leksemalar yuqorida keltirilgan 1400 ta leksik birlikning deyarli 25,1 % ini, ya'ni 583 tasini tashkil qiladi. Sifat kategoriyasiga oid 116 ta qadimgi turkiy leksema Navoiy asarlarida qo'llanishda davom etgan. Qadimgi turkiy tildagi son turkumiga oid so'zlarning 44 tasi Navoiy asarlarida ham qo'llangan.

¹ Yo'ldoshev B. Matni o'rganishning lingvostatistik metodlari. – Samarqand, 2008. – B. 28.

Statistik tahlil Navoiy asarlari soʻz boʻyligida 33 ta olmoshlar keng qoʻllanganligidan dalolat beradi. Navoiy asarlarida qoʻllanishda davom etgan leksemalarning 557 tasi (24,0 %)ni feʼl kategoriyasiga oid soʻzlar tashkil etadi, bu feʼllarning 183 tasi tub, qolgan 374 tasi esa yasama ekanligi aniqlandi.¹

Oʻzbek tili materiallari boʻyicha statistik tadqiqotlar olib borgan yana bir olimlar S.Rizayev va S.Muhamedovlardir. Mazkur olimlar ham asosan kompyuter lingvistikasining statistik tahlil yoʻnalishi boʻyicha ishlarni amalga oshirishgan. S.Muhamedov oʻzining R.R.Piotrovskiy bilan hammualliflikda yozgan «Injenernaya lingvistika i opyt sistemno-statisticheskogo issledovaniya uzbekskix tekstov» nomli kitobida lingvistik modellar, modellashtirish va uning umumiy tamoyillari haqida fikr yuritib, oʻzbekcha matnlarning kvantitativ modellarini keltiradi. Mualliflar, shuningdek, mazkur asarda turk gazeta matnlarining leksik-morfologik mashina tarjimasini ham berganlar (ishning oldingi sahifalarida qayd etilgan A.Babanarovning tadqiqotlariga munosabat sifatida). Mazkur asarda sunʼiy intellekt yaratish va injener lingvistikasi metodlari bilan oʻzbekcha nutqni avtomatik qayta ishlash jarayonida foydalanish uchun zaururiy boʻlgan oʻzbekcha matnlarning leksik – morfologik tuzilishining statistik tahlili natijalari keltirilgan. Albatta, bunday yirik, jiddiy ilmiy asarni yaratishda S.Muhamedov bu sohadagi oʻz izlanishlariga suyangan. Yaʼni uning «Statisticheskii analiz leksiko–morfologicheskoy strukturi uzbekskix gazetnix tekstov» (nomzodlik dissertatsiyasi) va «Oʻzbek tilining alfavitli-chastotali lugʻati (gazeta tekstlari asosida)» asarlari yuqoridagi asarning yozilishida manba boʻlib xizmat qilgan.

S.Rizayev «Kibernetika va tilshunoslik» asarida tilshunoslikda aniq metodlarning qoʻllanilishi va bunda EHMni qoʻllash, til va nutq hodisalariga statistik yondashishining sabablari hamda matnlarni avtomatik qayta ishlash

va mashina tarjimasini muammolari, shuningdek, harflar chastotasini aniqlashda EHMdan foydalanishga doir maʼlumotlar bergan⁵. S.Rizayevning koʻplab boshqa ilmiy ishlari ham asosan kompyuter lingvistikasining statistik tahlil yoʻnalishiga oʻgirdir. Shu jumladan, olimning nomzodlik dissertatsiyasi ham oʻzbek adabiy tilining grammatik va fonologik sistemasini statistik tekshirishga bagʻishlangan. S.Rizayev 2008 yilda “Oʻzbek tilining statistik tadqiqi” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. Doktorlik ishida fonetik, morfologik va leksik sath birliklarini statistik tadqiq qilish metodlari koʻrsatilgan.

¹ Yoʻldoshev B. Matnning oʻrganishning lingvostatistik metodlari. –Samarqand, 2008. –B. 29.

Demak, o'zbek tilshunosligida ham keyingi yillarda statistik metodlardan foydalanish sohasida muayyan natijalarga erishilgan.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Matni o'rganishdagi lingvostatistik metodga izoh bering.
2. Lingvostatistik metodlarning dunyo tilshunosligida qo'llanilishi haqida ma'lumot bering.
3. O'zbekistonda lingvostatistik metodlarning qo'llanilishi haqida ma'lumot bering.
4. Matni o'rganishdagi lingvostatistik metod vositasida qanday chastotali lug'atlar tuzilgan?
5. O'zbek tilshunosligida asosan qanday matnlar lingvostatistik metodlar orqali tekshirilgan?

MATNING KOGNITIV-DISKURSIV TAVSIFIY XUSUSIYATLARI

O'quv qo'llanmaning yuqoridagi sahifalarida matni turlicha jihatlarini tadqiq qilish mumkinligi haqida fikr bildirildi. Keyingi vaqtda matni kognitiv-diskursiv xususiyatlarini ham tadqiq qilish borasida ilmiy izlanishlar vujudga kelmoqda. Quyida shu haqida fikr yuritmoqchimiz. Ammo matnning kognitiv-diskursiv tavsifiy xususiyatlari borasida fikr bildirishdan avval kognitiv lingvistika, uning vujudga kelishi, asosiy tushunchalari va yo'nalishlari xususida ma'lumot berish o'rinni deb hisoblaymiz, chunki kognitiv lingvistika borasida o'zbek tilida manbalar juda kam.

Til birliklari va "ular asosida yotuvchi bilim strukturalari" mental birliklardir, ular o'zlarini belgilar sistemasi sifatida namoyon qilib, borliqni anglashda va mavjud bilimlarni uzatishda faol ishtirok etadi. F. de Sossyur fikricha, belgilar sistemasi ifoda plani va mazmun planiga ega bo'lgan holda ma'lumotni muayyan shaklda uzatuvchi inson ishtirokini taqozo qiladi. An'anaviy lingvistikada, asosan, belgining ifoda plani va mazmun planiga e'tibor qaratilar edi, kommunikatsiya jarayonining realizatori bo'lgan insonning o'zi esa tadqiqotchilarning nazaridan chetda qolib keldi. Voholangki, "ifoda plani ham mazmun plani ham ushbu jarayonni amalga oshirayotgan inson tomonidan tanlanadi".¹ Bu tanlov inson tomonidan uning falsafiy, entsiklopedik, etnografik, lingvokulturologik bilimlari, kommunikativ akt kechayotgan vaziyat, insonning emotsional holati va b. asosida amalga oshiriladi. Shu tariqa, qiyosiy-

¹ Abieva N.A. Biologicheskaya obuslovlennost semiozisa // Voprosi kognitivnoy lingvistiki. –Tambov, 2004. –S.106.

tarixiy, struktur, funksional va kommunikativ lingvistika bilan bir qatorda kognitiv lingvistika ham shakllanib bordi. Kognitiv lingvistika tilni “inson ongida fikrlarni shakllantiruvchi va ifodalovchi, bilimlarni saqlovchi va tashkil qiluvchi vosita” sifatida o’rganadi.¹ Tilni shunday tushunish va uni tadqiq qilishga bo’lgan bunday yondashuv *tilga kognitiv yondashuv* nomini oldi.

Tilni kognitiv yondashuv asosida tadqiq qilish kognitsiyaning til ifodasini o’rganish bilan bog’langan. N.N.Boldiryov fikricha: “Kognitsiya –bu ma’lumotlarni, bilimlarni olish, qayta ishlash, eslab qolish, xotirada tiklash va foydalanishning har qanday ongli yoki ongsiz jarayonidir. U o’zida quyidagi psixologik jarayonlarni mujassamlashtiradi: 1) dunyoni qabul qilish; 2) kuzatish; 3) kategoriyalarga ajratish; 4) tafakkur; 5) nutq; 6) tasavvur va b.”²

Kognitiv lingvistikaning shakllanishida tilshunoslikdagi quyidagi yo’nalishlar nazariy asos sifatida xizmat qildi:

- 1) semasiologik nazariya (Yu.D.Apresyan, N.V.Nikitin va b.);
- 2) semasiologik grammatika nazariyasi (YU.S.Stepanov);
- 3) tilni mantiqiy analiz qilish nazariyasi (N.D.Arutyunova);
- 4) nutqiy tafakkur nazariyasi (S.D.Katsnelson);
- 5) nominatsiya nazariyasi yoki onomasiologik nazariya (E.S.Kubryakova);
- 6) germenevtika (G.I.Bogin);
- 7) nutqiy faoliyatning psixologik konsepsiyalari (A.R.Luriya, A.A.Leontyev va b.).³

Tilshunoslikni kognitsiyaning bilimlarni til shaklida kodlashtirilgan turli strukturalari bog’langan aspekti qiziqtiradi. Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, **kognitiv lingvistikaning asosiy vazifasi** tilda aks etgan bilimlar sistemasini, ya’ni bilimlarni uzatish, saqlash, tashkil qilish, xotirada tiklash va bilimlarga ta’sir etishning til shakllarini o’rganishdir. **Kognitiv lingvistikaning asosiy maqsadi** – “tilni tadqiq qilish orqali bilimlarning turli strukturalariga kirib borish hamda til va ular o’rtasidagi bog’liqliklarni tavsiflash”dan iboratdir.⁴

Kognitiv lingvistikaning bosh tadqiq ob’ekti sifatida kognitiv faoliyat sifatidagi til qatnashadi, zero til “bilishning ajralmas qismi bo’lib, madaniy, psixologik, kommunikativ va funksional faktorlarning o’zaro aloqasini aks ettiradi”.⁵

¹ Boldiryov N.N. Konseptualnoe prostranstvo kognitivnoy lingvistiki // Voprosi kognitivnoy lingvistiki. –Tambov, 2004. –S.18.

² Boldiryov N.N. Konseptualnoe prostranstvo kognitivnoy lingvistiki. –S.23.

³ Boldiryov N.N. Ko’rsatilgan maqola. –S.22.

⁴ Boldiryov N.N. Ko’rsatilgan maqola. –S.23.

⁵ Kravchenko A.V. Kognitivnaya lingvistika segodnya: integratsionnie protsessi i problema metoda // Voprosi kognitivnoy lingvistiki. –Tambov, 2004. –S.37.

Kognitiv lingvistika XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab juda tez rivojlandi. U *kognitiv fan* zamirida shakllandi. Kognitiv fan fanlararo bog'liqlik xususiyatiga ega fan bo'lib, u "insonning kognitiv imkoniyatlarini yagona mental mexanizmga birlashtirish va ularning o'zaro aloqasi hamda o'zaro ta'sirining umumiy printsiplarini tadqiq qilish bilan shug'ullanadi".¹ Kognitiv lingvistikaning paydo bo'lishi tadqiqotchilarning borliq, tafakkur, ong va tilning o'zaro aloqasi hamda fikr ijod qiluvchi va nutqni vujudga keltiruvchi insonga bo'lgan qiziqishining o'sishi bilan bog'liqdir. Bu bilan bog'liq ravishda til "borliqning inson aqli tomonidan qay tarzda ko'rilganligi va tushunilganligini, borliq ong tomonidan qay tarzda qayta ishlanib, kategorizatsiya qilinganligini aniqlovchi vosita" sifatida qarala boshlandi.²

"Ong, -deb yozadi E.S.Kubryakova, bu miyaning shunday tarkib toptiruvchi infrastrukturasi, unda inson hayoti davomida to'planilgan tasavvurlar, taassurotlar, his-tuyg'ular va fikrlar ko'rinishidagi obrazlarni yoki yagona konseptual sistemaning konseptlarini aks ettiruvchi barcha mental tajriba mujassamlangan bo'ladi".³

Ong "kognitiv daraja sifatida" ikki qismga bo'linadi: til ongi va tilga taalluqli bo'lmagan ong. "Inson ongi nafaqat o'zaro bog'langan mantiqiy hukmlar, tushunchalar va aqliy xulosalar sistemasi shaklida to'planilgan hayotiy tajriba, borliq va o'zi haqidagi bilimlar yig'indisini, balki verbal bilimlar, tilni, uning morfologik, fonologik, mantiqiy, pragmatik, sintaktik va b. sistemalarini bilishni ham o'zida mujassamlashtiradi. Bu bilan til ongi boshqa "bilimlar bloki"ning ichiga kirib boradi va ongimizning eng muhim qismi hisoblanadi".⁴ Shu tariqa, til ongi, bu - ongning "til ma'nolariga ega yig'indidan iborat qismidir".⁵

Kognitiv lingvistika nuqtai nazariga ko'ra ong to'plangan bilimlar hisoblansa, ushbu bilimlarning yig'uvchisi bo'lib tafakkur hisoblanadi. Ko'rinadiki, "tafakkur va ongning mavjud bo'lishi va joriylanishi o'zaro shartlangan: ong (to'plangan bilimlar holati) tafakkur jarayonini ta'minlab beradi, u esa, o'z navbatida, bilimlar (ongning) to'planish va sistematzatsiya qilinish manbai hisoblanadi".⁶ Inson tomonidan bilimlar to'plash, ya'ni tafakkur jarayoni ikki vaziyatning mavjudligi sharti bilan kechadi. Bu, birinchi tomondan, tafakkur jarayonida borliqning aks etishi bilan, ikkinchi tomondan,

¹ Kubryakova E.S. Ob ustanovkax kognitivnoy nauki i aktualnix problemax kognitivnoy lingvistiki // Voprosi kognitivnoy lingvistiki. -Tambov, 2004. -S.6.

² Kubryakova E.S. Chasti rechi s kognitivnoy tochki zreniya.-M., 1997.-S.37.

³ Kubryakova E.S. Ob ustanovkax kognitivnoy nauki i aktualnix problemax kognitivnoy lingvistiki. -S.13.

⁴ Fesenko T.A. Konseptualniy perevod v strukture vzaimootnosheniya «deyatelnost - mishlenie-soznanie-yazik» // Voprosi kognitivnoy lingvistiki. -Tambov, 2004. -S.112.

⁵ Kubryakova E.S. Ko'rsatilgan maqola. -S.14.

⁶ Fesenko T.A. Ko'rsatilgan maqola. -S.114.

uni kodlashtiruvchi belgi sifatidagi tilning mavjudligi bilan bog'lanadi. T.A.Fesenko ta'kidlaganidek: "Agar ong (tafakkur ham) fikrning mantiqiy shakllarida borliqni aks ettiruvchisi bo'lsa, til (turli til formulalari vositasida) tafakkurimizning ifodalovchisi sifatida qatnashadi".¹ Shunga ko'ra, kognitiv lingvistika borliq, tafakkur, ong va tilning o'zaro bog'liqligidan kelib chiqib, " bilim olish, uni qayta ishlash, qayta fikrlash va uni matnlarda voqelanish jarayonlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarni o'rganadi".²

Kognitiv lingvistikaning bugungi kunda quyidagi asosiy yo'nalishlari mavjud:

1. Bilishning biologik nazariyasi. U biosemiotika ma'lumotlariga asoslanadi. Biosemiotika tadqiqotchilari ishlarida nafaqat inson, balki boshqa aqlli mavjudotlarning tafakkur jarayoni haqidagi fikrlar bildirilgan.

2. Bilishning biomadaniy nazariyasi. Ushbu nazariyaga ko'ra oddiy tirik mavjudotlar uchun borliq faqat jismoniy ahamiyat kasb etsa, inson uchun u ham jismoniy, ham madaniy ahamiyat kasb etadi. Ushbu nazariyaga ko'ra inson to'rt tipdagi qadriyatlarga ega bo'ladi: 1) stimuly; 2) assotsiativ; 3) taqlidiy; 4) ramziy.³

Shu tariqa, ushbu yo'nalishlarda til va bilishning biologik asoslari insonning qabul qilish, emotsional holati, empirik tajribasi nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi.

3. Sun'iy intellekt yaratish nazariyasi. Bu nazariya asoslari informatika fanidan olingan bo'lib, unda sun'iy intellekt va inson ongi, tili o'rtasidagi bog'liqliklar o'rganiladi.

4. Kognitiv semantika yo'nalishi. Kognitiv semantikani yana "tildagi konseptualizatsiya va kategorizatsiya nazariyasi" deb ham atashadi. Ushbu nazariyaga ko'ra til birligining ma'nosi boshqa kognitiv strukturalar kontekstida aniqlanishi zarur, chunki ushbu bilimlar bloki mazkur ma'nolar ortida turadi va ularni tushunishni ta'minlaydi".⁴ Kognitiv strukturalar *kognitiv sferalar*, *kognitiv kontekstlar* (R.Lenker), *mental makonlar* (J.Fakonye, J.Lakoff) yoki *freymlar* (Ch.Filmor) deb ham ataladi. Kognitiv strukturalar "til analiziga til hamda tilga aloqasi bo'lmagan (entsiklopedik) bilimlarni jalb qilgan holda semantik nazariyaga ko'p darajali xarakterni bahsh etishni" taqazo qiladi.⁵ U yoki bu kognitiv strukturalarda aniqlanayotgan til birliklari ma'nolari u yoki bu konseptlar asosida shakllanadi. N.N.Boldiryovning ta'kidashicha, konseptlar til kategoriyalari shakllanishining asosida yotadi. Shunga ko'ra til birliklari va til kategoriyalari ma'nolarini kognitiv semantika doirasida tadqiq qilish konseptual

¹ Fesenko T.A. Ko'rsatilgan maqola. –S.114.

² Kubryakova E.S. Ko'rsatilgan maqola. –S.15.

³ Kravchenko A.V. Kognitivnaya lingvistika segodnya: integratsionnie protsessi i problema metoda // Voprosi kognitivnoy lingvistiki. –Tambov, 2004. –S.45.

⁴ Boldiryov N.N. Konseptualnoe prostranstvo kognitivnoy lingvistiki. –S.26.

⁵ Boldiryov N.N. Konseptualnoe prostranstvo kognitivnoy lingvistiki. –S.26.

analiz metodi asosida amalga oshiriladi. Konseptual analiz til birliklari va shakllarida ifodalangan dunyoni anglash, tushunish, fikrlash, bilish usullarini o'rganishni taqazo qiladi. Bunda ma'nolar so'zlar, so'z birikmalari, jumlar va, umuman, matnlar bilan ifodalanishi mumkin. Konseptual analiz konseptlar mazmunini va bu bilan bir qatorda yashirin, assotsiativ va b. konseptual xarakteristikalarini aniqlaydi.

Konsept kognitiv lingvistikaning markaziy tushunchasi hisoblanadi. Kognitiv adabiyotlarda **konseptga** falsafiy, psixologik, leksik kategoriya sifatida qaraladi. Kognitiv lingvistika, xususan, kognitiv semantika nuqtai nazaridan konseptning o'zi nima degan savol tug'iladi. Olimlar konseptga turlicha ta'rif berishadi. N.Tixonovanning fikricha: "**Konsept** grammatik kategoriya bo'lib, u o'zining formal ko'rsatkichlariga va shu kategoriya ichidagi differentsial belgilariga egadir".¹ M.V.Nikitinning ta'kidlashicha esa: "**Konsept** sxolastik strukturaga ega bo'lgan diskret ko'pfaktorli mental birlikdir".² Konseptning ta'riflari haqidagi ko'plab fikrlarni umumlashtirib quyidagilarni aytish mumkin: 1. Konsept – bu ongda "nimanidir" bir lahzada chaqnashi. 2. Konsept – bu har bir elementi abstraktsiyaning yuqori darajasiga intiluvchi irearxik tashkil qilingan struktura. 3. Konsept – bu yagona butunlik bo'lib, u elementlari o'zaro bog'langan va o'zaro harakatda bo'lgan maydon tushunchasi bilan bog'lanadi. 4. Konsept – bu so'zlarning predmet yoki tushuncha sohasiga taalluqli ekanligiga qarab guruhlanishi. 6. Konsept –bu operativ mazmuniy xotira, mental leksikon, konseptual sistema va ong tili birligidir.

Konseptlarning turli tiplari mavjud: 1. *Ontologik konseptlar* dunyoning ontologik strukturasi tavsiflaydi: vaqt, makon, xususiyat, sifat va b. Ular qo'llanish sohasi yoki foydalanish maqsadiga ko'ra cheklanmagan. 2. *Pragmatik konseptlar* tor qo'llanish sohasiga ega, ular bir ma'noli va bilishning quroli sifatida xizmat qiladi. 3. *Aprior konseptlar*. Ular his qilish tajribasini umumlashtirish, predmetlar bilan bevosita operatsiyalar o'tkazish orqali shakllanadi. 4. *Lingvokreativ konseptlar* til muloqoti va til birliklari semantikasi orqali dunyoni bilish asosida vujudga keladi va til belgisining mazmun planini o'zida mujassamlashtiradi. 5. *Konsept-universalialar*. Ular dunyo xalqlariga xos konseptlardir. 6. *Konsept-unikaliyalar*. Ular faqat muayyan bir xalqqa xos konseptlardir. Ularni etnodaymlar – "dunyoni ko'rish konseptlari" deb ham atashadi, chunki ularda muayyan xalqning dunyoni ko'rish uning milliy-madaniy xususiyatlari asosida amalga oshishi ifodalanadi.³

¹ Tixonova N.N. Konsept v sisteme sovremennix lingvisticheskix predstavleniy // Semantika yazikovix yedinit: Dokl. Mejdunarod.nauch.konf.T.1. –M., 1998. –S.69.

² Nikitin M.V. Razvyornutie tezisi o konseptax // Voprosi kognitivnoy lingvistiki. – Tambov, 2004. –S.53.

³ Aliferenko N.F. Etnoeydemicheskii konsept i vnutrennyaya forma yazikovogo znaka // Voprosi kognitivnoy lingvistiki. –Tambov, 2004. –S.70.

Bugungi kunda tilshunoslikda markaziy konseptlar¹ sifatida soʻzning asosiy grammatik sinflari bilan semantik mutanosiblikka ega boʻlgan quyidagi konseptlar ajratiladi: *ob'ekt, harakat, jarayon, o'rin, makon, vaqt, tafakkur, sifat, xususiyat va b.*²

Ma'lumki, voqelik parchasining, ma'lum hodisalarning lisoniy voqelanishi odiiy jarayon emas, bu jarayon tafakkur va lisoniy faoliyatlarining uyg'unlashuvini, hamkorlikdagi faoliyatini talab qiladi.³ Kognitiv tilshunoslik sohasi vakillarining fikricha, "moddiy dunyo idroki, ayni paytda, idrok etilayotgan predmet-hodisalar haqida tushuncha tug'ilishini, keyinchalik, ushbu tushunchaning mental namuna - konsept sifatida shakllanib, moddiy ko'rinish olishini taqazo etadi".⁴ Konsept voqelikning tafakkurdagi imkosi - obrazning qayta ishlaniishi natijasida hosil bo'ladi va uning bevosita lisoniy voqelanishi yana bir tafakkur akti ijrosining ta'minlanishini taqozo etadi. Ushbu akt maqsadli, ongli tafakkur faoliyatining namunasi bo'lib, u konseptlarning lisoniy voqelanish rejasini amalga oshirishni mo'ljallagan "botiniy nutq" sharoitida yuzaga keladi.

"Botiniy nutqning" kechishi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Dastlabki o'rinda uning kuzatilayotgan axborotning kognitiv asosini hosil qilishiga e'tibor berishi kerak. Nutqiy tuzilma vositasida yetkaziladigan har qanday xabar ushbu xabar ob'ekti bo'lgan voqelik hodisasining mantiqiy kategoriallashuvi va konseptuallashuvini ta'minlovchi kognitiv asosga egadir. Boshqacha aytsak, voqelikning konseptuallashuvi va lisoniy voqelanishi bir butun jarayonning ikki ajralmas qismi bo'lib, ularning har ikkisida ham so'zlovchi (muallif)ning hayotiy tajribasi, bilim doirasi, maqsad va qiziqishlari o'z ifodasini topadi. Bunda lisoniy qurilma va birliklar "ob'ektiv borliq va shaxs ongi, uning hayotiy faoliyati davomida hosil bo'ladigan tajribasi o'rtasidagi bog'lovchi halqa rolini o'ynaydi".⁵

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, konseptuallashuv jarayonida matn yaratilishi uchun poydevor yaratiladi. Zero, matn ma'lum bir voqelikning inson tomonidan idrok etilishi natijasida yuzaga keladigan hodisadir. Voqelikni idrok etish uchun esa inson uning mohiyatini to'la tasavvur etishi,

¹ **Tixonova N.N.** Konsept v sisteme sovremennix lingvisticheskix predstavleniy // Semantik yozikovix yedinits: Dokl. Mejdunarod.nauch.konf. T.1. -M., 1998. -S.69.

² Kognitiv lingvistika xususidagi fikrlarda quyidagi manbadan foydalanildi: **Muhamedova S.** Kognitiv lingvistika: vujudga kelishi va asosiy tushunchalari // «Sistem-struktur tilshunoslik muammolari» nomli Respublika ilmiy-nazariy konferentsiya materiallari.-Samarqand, 2010.-B. 189-191.

³ Matnning kognitiv-diskursiv tavsifiy xususiyatlari borasidagi fikrlarni bayon qilishda muallifning roziligi bilan quyidagi manbadan foydalanildi: **Boymirzayeva S.** Matn mazmunida temporallik semantikasi. -Toshkent:O'zME, 2009.-B.73.

⁴ **Safarov Sh.** Kognitiv tilshunoslik. - Jizzax: Sangzor, 2006. -B.25.

⁵ **Safarov Sh.** Kognitiv tilshunoslik. -B.23.

boshqacha aytganda, to'g'ri «hazm qila bilmog'i» yoki anglamog'i lozim. Faqat shundagina mazmunan aniq va tugal matn yaratiladi. Demak, matn, shubhasiz, kognitiv tilshunoslikni tahlil ob'ekti bo'la oladi hamda ushbu yo'nalish doirasida uning mazmuniga xos botiniy xususiyatlar, konseptuallashuv jarayonida hosil bo'ladigan mental qolipining tuzilishi o'rganiladi.

Matnning kognitiv tahlil ob'ekti sifatida e'tirof etilishi bevosita uning tabiati haqidagi tasavvurlarning ham ma'lum darajada o'zgarishiga sabab bo'ladi. Natijada I.P.Susovning matn tabiatan ikki jihatga ega («tekst dvulik po svoyey prirode»)¹ degan tavsifi o'z paytida (o'tgan asrning 80-yillarida) qanchalik to'g'ri deb qabul qilingan bo'lishiga qaramasdan, bu qarash hozirgi kunda tadqiqotchilarni qoniqtirmay qo'ydi. Matnning ko'p jihatli va ko'p qirrali hodisa ekanligi tinimsiz ta'kidlanayotgan bir paytda, biz matnning lisoniy voqelikda tutgan o'rmini tasvirlovchi zanjirga yana bir xalqani qo'shishni ma'qul ko'rgan bo'lar edik va bu xalqa voqelik haqidagi tasavurning konseptuallashuvini aks ettiradi.

Kognitiv tilshunoslikka xos tadqiq uslublarning matn tahliliga tatbiq qilinishi, birinchi navbatda, matnning kommunikativ tizim va umuman, insonning borliq haqidagi bilimining asosiy unsuri sifatida e'tirof etilishi bilan bog'liqdir. Bunday e'tirof esa, o'z navbatida, tadqiqotchilar e'tiborini matnning ichki tuzilishi, strukturaviy xususiyatlaridan uning yaratilishi va mazmunan idrok etilishi (retsipient tomonidan qabul qilinishi) jarayoniga ko'chishiga sabab bo'ladi.

Kognitiv tilshunoslikning asosiy vazifasini «lisoniy jarayonlar, lisoniy birlik va kategoriya kabilarni ularning xotira, tasavvur, idrok, ong bilan munosabatida o'rganish» deb bilgan E.S.Kubryakova² keyinchalik ushbu vazifani «lisoniy strukturalar va bilim strukturasi o'rtasida mavjud bo'lgan doimiy muqobillikni yoritish» darajasigacha kengaytirdi.³ Matn, eng muhim lisoniy struktura bo'lish bilan bir qatorda, boshqa har qanday tuzilmaning ajratilishi uchun asos xizmatini o'tar ekan, u kognitiv-diskursiv tahlilda ham asosiy «sinov maydoni» bo'la olishga qodir. Darhaqiqat, matn tilshunosligining taraqqiyoti davrida «matn» tushunchasi ancha tor ma'noda talqin qilinib, tadqiqotchilar e'tiborini asosan uning moddiy jihatlari tortib kelayotgan edi. Matn yaratilishi va idrokini uzluksiz jarayon sifatida tasavvur qilish lozimligi

¹ Susov I.P. O dvux putyax issledovaniya soderjaniya teksta // Znachenije i smysl rechevix obrazovaniy. - Kalinin, 1979. - S. 90.

² Kubryakova E. S. Razmishleniya o sudbax kognitivnoy lingvistiki // Voprosi filosofii, 2001. № 1. - S 32.

³ Kubryakova E. S. Yazik i znanie: Na puti polucheniya znaniy o yazike: Chasti rechi s kognitivnoy tochki zreniya. Rol yazika v poznanii mira. - Moskva, 2004. - S. 9.

faqat tilshunoslik fanida yuzaga kelgan «kognitiv inqilob»¹ sharoitidagina ayon bo'ldi.

Ma'lumki, kommunikatsiya statika va dinamika, jarayon va natija qarama-qarshiligi hamda mushtarakligida kechadi. Xuddi shu tarzda qarama-qarshiliklar va munosabatlar tizimida yaratiladigan matn haqiqiy kommunikativ birlik sifatida e'tirof etib, uning kategorial xususiyatlari haqida so'z yuritishimiz mumkin. Shu jihatdan, ayrim tilshunoslarning «matn nihoyatda mavhum xarakterga ega va uni kommunikativ faoliyatdan ajratib olish mumkin»² degan da'volari, bizningcha, g'ayritabiidir. Kichik hajmdagi matnlarning mazmuni xususiyatlari bilan shug'ullangan tverlik olim V.I.Yuganovning ushbu da'vosi bir qarashda asosidek tuyuladi, chunki qayta takrorlanish va o'qish imkoniyatiga ega bo'lgan yozma (ayniqsa, badiiy) matn nutq vaziyati bilan bevosita bog'liqlik xususiyatiga ega emasdek ko'rinadi. Ammo yozma matn ham muloqot vaziyatiga aloqadorlik xususiyatini hech qachon yo'qotmaydi. Ma'lumki, situativlik matnning doimiy kategorial belgilaridan biridir va buning isbotini biz dastlab matnning qayta takrorlanishi sharoitlarida o'z asosiy kommunikativ mazmunini saqlab qolishida yaqqol ko'ramiz. Har qanday muloqot sharoitida matn vositasida uzatilayotgan axborotning qiymati saqlanadi, zero, uzatilayotgan axborotga nisbatan qo'yiladigan asosiy talab - uning ushbu muloqot sharoiti uchun yangiligi, muhimligidir. Albatta, bunda matn muallifi axborotni uzatishning eng ma'qul usulini topishi zarur bo'lganidek, retsipient ham matn tuzilishiga tayangai holda muallif unga qanday axborotni yetkazish niyatida ekanligini zukkolik bilan to'g'ri anglay bilishi muhimdir.

Nutqiy tuzilmalarni matn maqomini olishida kommunikativ faoliyat ishtirokchilarining munosabati ham muhimligini unutmazlik lozim. A.A.Zalevskayaning sharhicha, har qanday nutq qatori uning faqat muallif yoki retsipient bilan munosabatda faollashuvidadagina matn bo'la oladi. Matn inson tomonidan yaratiladi va idrok etiladi, insonning ishtirokisiz tasavvur qilinayotgan matn faqatgina «moddiy gavda» ko'rinishini oladi³. Taniqli psixolingvist A.A.Zalevskayaning fikriga batamom qo'shilishni istasak ham, lekin bir kichik e'tirozimizni bildirmaslikning imkoni yo'q. Haqiqatdan ham matn unga mazmun bag'ishlovchi faoliyatning ijrochisi (muallif yoki retsipient)siz hech qanday qiymatga (olimaning ta'biricha - «ichki quvvatga»)

¹ **Dem'yanov V.3.** Kognitivnaya lingvistika kak raznovidnost, interpretuyushego podxoda // Voprosi yazikoznaniya. - Moskva. 1994. - №4. - S. 18.

² **Yuganov V.I.** Tekst kak produkt kommunikativnogo akta // Kommunikativno-pragmaticheskie i semanticheskije funktsii rechevix edinstv. - Kalinin, 1980. -S 73.

³ **Zalevskaya A. A.** Tekst i ego ponimanie. - Tver: TvGU, 2003. -S.25.

ega bo'lmaydi, ammo matnning o'z-o'zicha, alohida «gavda» (telo teksta) sifatida mavjud bo'lishini tasavvur qilish qiyinligini olima unutgandek ko'rinadi. Balki, bu uning tilshunoslikda hanuz hukmron bo'lib turgan matn va diskurs hodisalarini keskin qarama-karshi qo'yish an'anasidan to'liq voz kecha olmaganidan bo'lsa kerak. Bu ikki hodisaning ziddiyatini faollik - nofaollik, dinamik-statik xususiyatlarning qarama-qarshiligi bilan bog'lashga intilayotganlar oxir-oqibatda matnni yozma nutq mahsuli, diskursni esa og'zaki muloqot mahsuli sifatida ta'riflashga harakat qiladilar. Ushbu yo'sindagi talqin, so'zsiz, ularning birini (matn) moddiy hosila, ikkinchisini (diskurs) esa nomoddiy natija ko'rinishida tasavvur qilishga undaydi.¹

Matn va diskurs munosabati masalasi hamda ularning ziddiyatli hodisalar sifatida talqin qilinishi matn tilshunosligi taraqqiyoti uchun noxush holatlar tug'dirishi mumkinligi tilshunoslarimiz tomonidan e'tirof etilgan.² Biz ham ularning fikrlarini quvvatlagan holda matnning yozma va og'zaki ko'rinishda mavjud bo'lishini batamom e'tirof etamiz. Shu bilan birgalikda, «diskurs» va «matn» tushunchalarini to'liq muqobillikka ega bo'lgan sinonim tushunchalar sifatida qarash ham unchalik ma'qul bo'lmasa kerak. Bizningcha, Sh.Safarovning «diskurs inson ongli faoliyatining bir turi, turkumi bo'lsa, matn uning ko'rinishidir»³, degan ta'rifiga yergashgan ma'qul.

Matn yaratilishini diskursiv faoliyatning bir turi sifatida talqin qilish ushbu hodisaning dinamik xususiyatlariga, jarayonli belgilariga ko'proq e'tibor qaratilishni talab qiladi. Matnning o'zgarish, harakatsiz, turg'un xususiyatlarga ega bo'lgan hodisa ko'rinishida tasavvur qilib bo'lmaydi. Matnning maqomini, qategorial belgilarini aniqlash uchun uning ongli diskursiv faoliyat bilan bog'liq tomonlariga e'tiborni kuchaytirish lozim bo'ladi. Lisoniy hodisalar talqiniga yangicha yondashuv natijasida tadqiq maqsadi matn yaratishning inson kognitiv qobiliyati bilan bog'liq jihatlarini aniqlash sari yo'naladi. Sub'ektning kommunikativ-ijtimoiy hamda til tizimi qoida-normalariga mos ravishda matn yaratish va uni mazmunan idrok etish qobiliyati nutqiy tafakkur faoliyatining samarasini ta'minlovchi asosiy omillardandir.

Kognitiv tilshunoslikning vazifalari, uning asosiy tamoyillarini aniqlashga harakat qilgan V.Z. Demyankov ushbu yo'nalishdagi tahlilda «kognitiv muqobillik» va «bevosita muqobillik» tamoyillarini farqlash

¹ Arxipov V. K. «Znak - predmet» i «znak - situatsiya»: tekst i diskurs. V kn.: Arxipov V. Chelovecheskiy faktor v yazike. -SPb., 2003. -S.102. Yana qarang: Safarov Sh. Pragmalingvistika. -Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. - B. 224.

² Xegay V. O. O ponyatii diskurs // Filologiya masalalari. 2006, № 2 (11). -S.63-66.; Safarov Sh. Pragmalingvistika. -Toshkent: O'zME, 2008.- B.222-229; Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. - Toshkent: Fan, 2008. - B. 48.

³ Safarov Sh. Shu asar. -B.226.

muhimligini alohida uqtiradi. «Kognitiv muqobillik», olimning ta'biricha, biror bir birlik haqida tasavvur qilish yoki uning haqida fikr yuritishda ushbu birlikning qanday idrok etilishi va hosil bo'lgan tushunchaning qay darajada kognitiv voqelikka mos kelishini anglatadi. Ushbu tamoyil «bevosita muqobillik» holatiga ziddir. Binobarin, oxirgi tamoyilga binoan lisoniy voqelanish unsurlarining mazmuni bevosita voqelikdagi hodisalar mohiyatiga mos keladi. Ushbuning izohini ingliz kognitologi R.Uilinski keltirgan «Bruklin ko'prigi» so'z birikmasi tahlilida ham ko'rish mumkin. Bu lisoniy birlikning referenti ob'ektiv borliqdagi predmetdir. Bu predmet ko'prik ko'rinishiga ega va uni «Bruklin ko'prigi» deb atashadi (chunki u Bruklinda qurilgan). Agarda kognitiv muqobillik tamoyiliga amal qiladigan bo'lsak, «Bruklin ko'prigi» atamasi real borliqdagi aniq bir predmet bilan bog'liq emas, balki bu voqelikning kognitiv tasavvurdagi mohiyatiga yoki boshqacha ifodalaydigan bo'lsak, voqelikning tafakkurda qoldirgan «izi»ga mos kelishi kerak.¹

«Kognitiv muqobillik» tamoyiliga amal qilish nutqiy tuzilmalar (shu jumladan, matn) mohiyati, mazmunini bevosita «lisoniy birlik (belgi) - ma'no» zanjirida talqin qilish an'anasidan voz kechishga undaydi. Lekin shuning bilan birgalikda, kognitiv-diskursiv tahlil amallari hech qachon lisoniy voqelikni inkor etmaydi, chunki har qanday kognitiv tuzilma negizida lisoniy birliklarga xos ma'no ifodasi yotadi. So'zsiz, matn va boshqa lisoniy hodisalar tuzilishini to'liq tasavvur etish uchun ularning denotativ-referentiv tavsifi yetapli emas. Bu holatda matnning strukturaviy tuzilishi ahamiyatsizdek ko'rinadi. Ammo lisoniy belgining ixtiyoriyligi haqidagi Sossyur g'oyasini absolyutlashtirish yo'lidagi bunday qarashning samarasiz ekanligini semiotiklarning o'zlari ham allaqachon sezishgan. «Lison, -deb yozadi Ya.Kelemen, -faqatgina bilim to'plash va uzatish vositasigina bo'lib qolmasdan, balki ushbu bilimni o'ziga xos strukturalar asosida moddiylashtirish vositasi hamdir, shuningdek, u hayotning ma'lum shakli, uslubidir».²

Kognitiv tahlil vazifalari va metodlarini chegaralash istagida bo'lgan yana bir rus tilshunosi A.E.Kibrkning e'tirof etishicha, «kognitiv tilshunoslik, uning har qanday ko'rinishdagi talqini va tavsifida kognitiv strukturalarning tilga nisbatan birlamchi ahamiyatga molik bo'lishiga tayanadi va bunda til birliklari va qoidalari kognitiv struktura va jarayonlarning grammatik tus olishi ko'rinishida

¹ **Demyankov V.3.** Kognitivnaya lingvistika kak raznovidnost, interpretuyushego podxoda // Voprosi yazikoznaniya. -Moskva. 1994. - №4. - S. 18.

² **Kelemen Ya.** Tekst i znachenije // Semiotika i xudojestvennoe tvorchestvo. - M.: Nauka, 1977. -S.106.

tasavvur qilinadi». ¹ Albatta, kognitiv strukturalarni ajratish har qanday lisoniy tuzilmaning yaratilishi, uning yuzaga kelish tarixini o'rganish uchun muhimdir. Lekin ushbu strukturalarning ustuvorligi ularning lisoniy voqelanishi bilan bog'liq bo'lgan hodisalarni orqaga surib qo'yishga yoki, eng yomoni, inkor qilishga sabab bo'lmasligi kerak. Har qanday lisoniy birlikning kommunikativ qiymati, mazmunini uning shakliy tuzilishidan ajratgan holda tasavvur qilish qiyin. Mazmun va shakl hodisalarining bunday mushtarak munosabati matn hodisasiga ham taalluqlidir. Shunga binoan matnning tuzilishi o'rganilganda, asosan semantik-sintaktik kategoriyalarga tayaniladi va bunday yondashuv ma'noviy hamda formal-sintaktik ko'rsatkichlarning birini ikkinchisidan ajratgan holda o'rganilishiga nisbatan ijobiy natijalar berayotganligi barchaga ma'lumdir.

Sintaktik shaklning gap semantikasining hosil bo'lishidagi o'rni tadqiqotchilar tomonidan e'tirof etib kelinmoqda. Matn mazmunining shakllanishida uning formal belgilari muhim rol o'ynaydi. Lekin matn mazmuni uchun asosiy tayanch nuqta uning kompozitsion qurilishidir. Kompozitsion shakl, birinchidan, matn boshqa nutqiy tuzilmalardan (ayniqsa, gaplarning tasodifiy qatoridan) farqlash uchun xizmat qilsa, ikkinchidan, unga tayangan holda matn turlarini ajratish mumkin bo'ladi.

Kompozitsion shakl hodisasini matn tilshunosligi nuqtai nazaridan tahlil qilishga intilgan moskvalik germanist O.I.Maskalskaya matnning makrokompozitsiya va mikrokompozitsiya qurilishi haqida gapirgan edi.² Bulardan birinchisi yaxlit matnning kurilishi bo'lsa, ikkinchisida matn qismlarining ichki qurilishi o'z ifodasini topadi. Mikrokompozitsiya matnning yaxlit kompozitsioi qurilishini (makrokompozitsiyasini) ta'minlaydi. Barcha turdagi matnlar, ular yozma yoki og'zaki ko'rinishda bo'lishidan qat'iy nazar, ma'lum bir kompozitsion matritsa - sxema asosida yaratiladi. Masalan, epistolyar janrdagi matnlarning asosiy kompozitsion qolipi «sana - murojaat - asosiy qism - xotima va ehtirom - imzo» ko'rinishida bo'lsa, arizaning qolipi boshqacharoq: «murojaat shaxsi - murojaat bayoni - ehtirom - imzo»³.

Biror bir matn kompozitsiyasi qurilishining qoliplashganlik darajasini aniqlash uchun matnning ichki tuzilishini tahlil etish bilan chegaralanib qolish to'g'ri emas, balki turli turkumdagi matnlar qatorini qiyoslash amalidan ham foydalanish lozim bo'ladi. Bunda matn qismlari bajarayotgan vazifalardan (masalan, «kirish»,

¹ Kibrik A. E. Konstanti i peremennie yazika. -SPb., 2003. -S.51.

² Moskalskaya O.I. Grammatika teksta. -Moskva: Vs. shkola, 1983. - S.78-96.

³ Jo'rayev T. Hozirgi o'zbek adabiy tilida epistolyar janrning tili va uslubiy xususiyatlari: Filol. fan. nomz.... dis. avtoref. - Samarqand, 1994; Sulaymonov M. Dastxat epistolyar janrining bir turi sifatida // O'zbek tili va adabiyoti. -Toshkent, 2006. - №4. - B. 85-88; Choriyeva 3. Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romanidagi maktablarning lug'aviy-ma'noviy va uslubiy xususiyatlari: Filol. fan. nomz. ... dis. avtoref. - Tashkent, 2006. - 23 b.

«bayon», «izoh», «xulosa» kabilar) tashqari, u yoki bu belgining matning kompozitsion tartibiga ta'sirini ham aniqlash imkoni tug'iladi. Bu ta'sirning darajasi esa turli matnlarda turlicha bo'ladi. Matnlarning tuzilishidagi farqlar va ularda lisoniy unsurlarning qo'llanish darajasini kuzatgan uslubshunoslar turg'un va erkin strukturali matnlarni farqlashni tavsiya qiladilar. Har ikkala tipdagi matn uchun uning kompozitsion va mazmuniy strukturasi ifodalovchi vositalarni o'zgarib turish xususiyati xosdir. Lekin bunday o'zgarishlar (variativlik)ning miqyosi turg'un strukturali matnlarda, erkin strukturali matnlarga nisbatan bir oz chegaralangan. Uslubshunos N.M.Razinkinaning ta'kidlashicha, matn kompozitsion tuzilishida kuzatiladigan variativlikning miqyosi yoki darajasi matn mazmunida ifodalanayotgan mazmuniy-faktual axborot xarakteri bilan bog'liqdir.¹

Ma'lumki, matn tarkibida doimo zohiriy ifoda topadigan mazmuniy-faktual axborot «atrofizmdagi haqiqiy yoki tasavvurdagi olamda bo'lgan, bo'layotgan, bo'ladigan faktlar, voqea-hodisalar, jarayonlar haqidagi axborotlarki o'z ichiga oladi». Turg'un strukturali matnlarda bu turdagi axborot ko'pincha bevosita voqelik bilan bog'liq bo'lib, u ushbu voqelik haqidagi aniq ma'lumotlarni ifodalaydi. Shu sababli bayon qilinayotgan voqealar tipiklashtirilib, ular qat'iy stereotip-qoliplar qamroviga olinadi. Erkin strukturali matnlarda esa mazmuniy - faktual axborot bayoni unchalik qat'iy qoliplashmagan, ularning variativlik imkoniyatlari kengroq. Bunday holatni biz, ayniqsa, badiiy matnlar kompozitsion tuzilishida aniqroq kuzatamiz. Yagona bir syujet yoki fabulani turli strukturaviy hajmda yoki kompozitsion tuzilishda bayon qilish imkoniyatiga ega bo'lgan badiiy matnda mazmuniy-faktual informatsiya asar mazmunining denotativ-referentiv qobig'ini tashkil qiladi. Badiiy asar mazmunining asosiy negizini esa «badiiy-estetik xarakterdagi axborot», ya'ni mazmuniy-faktual informatsiya vositalari bilan tavsiflangan hodisalar o'rtasidagi munosabatlarning muallif nigohidagi talqini, bu munosabatlarning sabab-oqibat aloqalari, ularning ijtimoiy-madaniy qimmatining muallif tomonidan anglashinishini taqozo etuvchi mazmuniy-konseptual axborot tashkil qiladi. Qisqaroq aytadigan bo'lsak, mazmuniy-konseptual axborot sub'ektning borliqni idrok etishi natijasida hosil bo'lgan g'oya, fikrning individual talqinidir. Ushbu turdagi axborot ilmiy-ommabop asarlar matnida aniq lisoniy birliklar vositasida ifodalanadi, badiiy matnda esa mazmuniy-konseptual axborotni anglash uchun u «to'g'ridan-to'g'ri verbal ifodalamaganligi uchun» retsipient tafakkur yuritishi, ya'ni «aqliy faoliyat» amalini bajarishi lozim bo'ladi.

Haqiqatdan ham badiiy asar mazmunining negizini tashkil qiluvchi mazmuniy-konseptual axborot zohiran ifodalanmaydi. Bunday axborotning botiniy

¹ Razinkina N. M. Funktsionalniy stil. -Moskva: Visshaya shk., 1989. -S.125.

ko'rinishda bo'lishini ruhshunoslar ham e'tirof etishgan. «Har qanday hikoya (povesti, roman)ning mazmuni, *-deb* yozadi ruhshunos V.V.Znakov, - predmetlik ma'nosida, «fabula»sida emas, balki o'quvchining o'zi o'qigan manbaga munosabatida mavjuddir. Bu munosabatlar o'quvchining talqinida, xulosalarida, taxminlarida, savollarga javob izlashida namoyon bo'ladi». Ammo badiiy matn mazmunining, unda ma'lum qilinayotgan axborotning estetik qimmatini faqatgina o'quvchining idroki, tafakkur qobiliyatiga bog'lasak, mazmunni butunlay sub'ektivlik bilan bog'lab qo'yishimiz mumkin. To'g'ri, matn mazmunini «chaqish» retsipientning vazifasi bo'lganidek, uning mazmuniy yaxlitligini (kogerentligini) va tugalligini aniqlash ham uning (retsipientning) ixtiyoridadir. Biroq, u bajarayotgan har qanday kognitiv amallarni harakatga keltiruvchi «kuch», mexanizm matnning o'zi, uning kompozitsion qurilishidir. Matn ma'lum strukturaviy ko'rinishga ega bo'lmasa, o'quvchida axborotni qabul qilish imkoniyati bo'lmaydi.

Matnning mazmuniy yaxlitligi va kogerentligining o'zi kognitiv jarayondir, bu jarayonda retsipient matn kommunikativ-pragmatik maqsadini anglash majburiyatini olgan faol shaxs hisoblanadi. Matn va uni idrok etuvchi shaxs o'rtasidagi munosabat ikki tomonlama kechadigan dialektik jarayondir. Bu jarayonda o'quvchi, bir tomondan, nutqiy axborot adresanti bo'lsa, ikkinchi tomondan, ushbu axborotni anglovchi va tahlil qiluvchi sub'ektdir. Matn ma'lum kommunikativ maqsadni ko'zlagan holda tartiblashtirilgan lisoniy struktura bo'lib, uning tarkibida adresantning mazmun idrokiga yo'naltirilgan aqliy intellektual faoliyatiga ta'sir o'tkazuvchi turli kommunikativ-lisoniy «ishoralar ham mavjud bo'ladi.

Yuqorida bayon qilinganlardan shunday xulosa qilish mumkinki, matnning kategorial xususiyatlarini uni yaratuvchi va idrok etuvchi sub'ektlarsiz o'rganib bo'lmaydi. Matn mazmuni ikki tomonlama faoliyat natijasi bo'lganligi uchun ham uning kategorial belgilari muallif va adresant tomonidan bir xilda idrok etilishi lozim. Faqat shu yo'sindagina u yoki bu belgining barqarorlik darajasini aniqlash imkoni tug'iladi. Kichik hajmdagi matnlarni kognitiv tahlil etgan E.V.Levchenko matnning birlamchi, barqaror, muallif va o'quvchi ta'siridan xoli xususiyatlari bilan bir qatorda, uning ikkilamchi, sub'ektning bevosita matn bilan munosabatta kirishishi jarayonida yuzaga keladigan xususiyatlari ham mavjudligiga e'tibor qaratish lozimligini uqtirgan.¹ Albatta, matn maqomini aniqlash, uning nutqiy muloqot jarayonida, tutgan mavqegini bilish uchun ushbu hodisaga xos bo'lgan barcha turdagi xususiyat va belgilarni o'rganish lozimligini hech kim inkor qilmaydi.

¹ Levchenko E. V. O pervichnix i vtorichnix svoystvax teksta // Stereotipnost i tvorchestvo v tekste.- Perm, 2004. Vip. 7. -S. 179.

Lekin tahlil qilinayotgan hodisaning ob'ektiv xususiyatini aks ettirmaydigan, o'tkinchi belgilar ko'p holatlarda sub'ekt tomonidan ushbu hodisaga beixtiyor qo'shib berilayotgan nisbat bo'lishi ham mumkin. Kategorial belgi uchun asosiy ko'rsatkichlar barqarorlik, turg'unlik, barcha sharoitlarda takrorlana olish xususiyatidir.

Demak, matn tahliliga kognitiv-diskursiv tilshunoslik nuqtai nazaridan yondashadigan bo'lsak, uning mohiyatini invariant xususiyatlar zanjiri belgilashini e'tirof etishimiz lozim. Xususiyatlarning invariantligi matn yaratilishi va idroki jarayonlarining uzluksizligini, ularning davomiyligi va biri-ikkinchisini taqozo etishini ta'minlaydi. Invariantlikning turli sharoitlarda (matnlarda) voqelanishi esa uning variantli qo'llanish imkoniyatlarini namoyon qiladi. Invariantlik va variantlik xususiyatlari munosabatlarining uzviyligi sharhini A.Hojiyevning yaqinda boshqa turdagi lisoniy hodisalar mohiyatidagi umumiylik va xususiylik belgilari muqoyasasida bildirgan fikrida ham ko'ramiz. Olimning qaydicha, paradigma - bir umumiy ma'nosida birlashuvchi xususiy ma'noli shakllar guruhidir. Bu guruh va unga xos ma'no tilning ma'lum sathiga xos kategoriya hisoblanadi. Masalan, fe'lining zamon kategoriyasi harakatning nutq paytiga munosabatini ifodalaydi. Zamon shakllarining hammasi uchun umumiy bo'lgan bulgan xususiyat ushbu kategoriyaning tub mohiyatini belgilaydi. «Zamonning har bir turi esa, - davom etadi A.Hojiyev, - o'zicha umumiylik va xususiyliklarga ega. Masalan, o'tgan zamon fe'li harakatning nutq momentigacha bo'lishini bildiradi - bu umumiylik - o'tgan zamon fe'lining mohiyati. Bu zamonning shakllari ana shu umumiy ma'no asosida birlashadi. Har biri esa o'ziga xos xususiyatga ega».¹

Olimning umumiylik va xususiylik munosabati haqida bildirayotgan ushbu sharhi matnning kategorial va nokategorial belgilarini farqlash tamoyillariga to'la mos keladi. Bundan tashqari, kategorial belgilar majmuasi matnning barcha turlariga bir xilda xos bo'lishini ham tasavvur qilish qiyin. Binobarin, badiiy matn uchun xos bo'lgan belgilar ish yuritish hujjatlari matnida unchalik aniq ko'rinishga ega bo'lmasligi mumkin. Shuningdek, ayrim belgilar ma'lum turdagi matnlarda yetakchilik qilsa, boshqalari esa ularni kuchaytirish, aniqlashtirish vazifasini ado etishadi. Shu sababli bo'lsa kerak, ayrim nemis kognitologlari kategorial belgilarning matnda tartib topishini gradual hodisa sifatida qarashni lozim deb hisoblaydilar.

Bundan ikki-uch yil oldin kognitiv tilshunoslikka oid o'quv qo'llanmalaridan birining muallifi «kognitiv tilshunoslik til tahlilini nutq tahlili bilan to'ldiradi» degan g'oyani isbotlamoqchi bo'ldi.² Biz nutq lingvistikasini

¹ **Hojiyev A.** O'zbek tilida so'z yasalishi tizimi. - Toshkent: O'qituvchi, 2007. - B.53.

² **Maslova V.A.** Vvedenie v kognitivnyu lingvistiku. - Moskva: Flinta-Nauka, 2006. - S.27.

til tizimi tahlilining oddiy ilovasi sifatida tavsiflashdan yiroqmiz. Zotan, kognitiv tahlilda nutqiy faoliyat jarayonini ta'minlovchi vositalar, uni harakatga keltiruvchi mexanizmlarni aniqlash maqsadi ko'zlanadi. Kognitiv tilshunoslikning predmeti va vazifalarini aniqlash vazifasini ko'zlayotgan tadqiqotchilar muhokama qilinadigan asosiy muammo insonning voqelik bilan munosabatida hosil bo'lgan tajriba-bilimning kategoriallashuvi ekanligini ta'kidlashmoqda. Voqelikni idrok etish jarayonida hosil qilingan bilimni kategoriyalashtirish qabul qilingan (o'zlashtirilgan) axborotni tartiblashtirish usulidir. Ushbu usulning amalga oshirishida esa til tizimi birliklaridan foydalaniladi. Voqelikni idrok etish yo'li bilai hosil bo'ladigan mental birlik - konseptdir.

Konsept voqea-hodisalarni tipiklashtirish, modellashtirish xizmatini o'tab, tafakkur va lisoniy faoliyatlarni tutashtiradi va ularni ob'ektiv borliqni bilish jarayonida o'zaro birlashtiradi. Bilish jarayonining bir tekis kechmasligi ma'lum, bu jarayonda predmet-hodisalarning umumiy va xususiy belgilarini taqqoslash asosida ularni farqlamasdan turib, kategoriyalashtirib bo'lmaydi. Bu turdagi mental amallarning bajarilishi negizida kognitiv strukturalar majmuasi turadi. Kognitiv strukturalar (tuzilmalar) mohiyatan voqelikni idrok etish va shu idrok jarayonida yuzaga kelgan bilim (axborot)ni lisoniy voqelantirishning ramziy sxemasidir. Shunga binoan lisoniy tafakkur faoliyatida til tizimining rolini aniq tasavvur qilish imkonini beradigan kognitiv strukturalar - freym, skrept, ssenariy, propozitsiya kabilarning o'rganilishi til va nutq hodisalarining ilmiy-nazariy tahlilida muhim o'rinni egallashiga aminmiz.

Bunday yondashuvning istiqboli, ayniqsa, matn tilshunosligi sohasida yaqqol ko'rinadi. Matnning yaratilishi va qabul qilinishi bosqichlarida voqelikda sodir bo'layotgan hodisa kognitiv obrazining tasavvur qilinishi birlamchi shartdir. Bu obraz, o'z navbatida, umumiy propozitsiyalardan tashqari, kommunikativ faoliyatni shartlovchi muloqot qoidalari, normasi, an'anasi kabi bilimlar zahirasini ham qamrab oladi. Ushbu bilimning barchasi freym yoki ssenariy ko'rinishida ifoda topadi. Freym inson ongida mavjud bo'lgan (aniqrog'i, yuzaga keladigan) kognitiv strukturadir.¹ Voqelikdagi tipik vaziyatlar haqidagi ma'lumotga ega bo'lish natijasida shakllanadigan matn freymi markazida asosiy mavzu yoki makropropozitsiya tursa, uning tugunlari (slotlari) esa alohida propozitsiyalar bilan to'ldiriladi. Matn kommunikativ-pragmatik mazmunini anglash maqsadida bajariladigan kognitiv amallar

¹ Bu haqda qarang: **Safarov Sh.** Kognitiv tilshunoslik. - Jizzax: Sangzor, 2006. - B.41-46; **Turniyozov N., Turniyozova K.** Freym va uning pragmatik mavqei xususida ba'zi mulohazalar // Xorijiy til ta'limining kognitiv-pragmatik tamoyillari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. - Samarqand, SamDCHTI, 2007. - B. 6-8; **Nurmonov A., Iskandarova Sh.** Umumiy tilshunoslik. - Andijon. 2007. -B.194.

negizida xuddi shu turdagi mental strukturalar tarkibiy qismlarining o'zaro munosabatlarini aniqlash vazifasi turadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Kognitiv lingvistikaning ob'ekti nima?
2. Kognitiv lingvistikaning predmeti nima?
3. Kognitiv lingvistikaning qanday yo'nalishlari bor?
4. Konsept nima?
5. Konseptosfera nima?
6. Matnning yaratilishi va qabul qilinishi bosqichlarida voqelikda sodir bo'layotgan hodisa kognitiv obrazining tasavvur qilinishida qanday ahamiyatga ega?
7. «Kognitiv muqobillik» tamoyili qanday tamoyil?
8. Konseptuallashtirish jarayoni matn yaratilishi uchun qanday ahamiyatga ega?
9. Konseptlarning lisoniy voqelaning rejasini amalga oshirishga mo'ljallagan "botiniy nutq"ni ta'riflang.

MATNNING KOMMUNIKATIV-PRAGMATIK MAZMUNI

Ma'lumki, matn - axborot almashish birligi va u asosan shu vazifani bajarish uchun xizmat qiladi. Shunday ekan, uning mazmuni ham muloqot va axborot almashinuv kabi vazifalarning uyg'unligini taqozo etadi.

Odatda, matn kommunikativ-axborot tuzilishining ikki bosqichli hodisasi sifatida qaraladi. Bularning birinchisi, matnning tema-rema qurilishi bo'lsa, ikkinchisi uning mazmuniy (mavzuviy) markazi yoki asosidir. Matn mazmunining dinamik (harakatdagi) va statik (turg'un holatdagi) qobiqlarini tashkil qiladi deb hisoblanib kelinayotgan bu ikki xususiyatni alohida, ayri holda o'rganish odat tusiga kirib qolgan. Buning sababini, bizningcha, qo'llanilayotgan tadqiq uslublarining nomutanosibligi bilan izohlash mumkin. Binobarin, gapdan yuqori birliklarning tema-rema qurilishi masalasi ushbu birliklardagi qismlarning o'zaro munosabatga kirishishi va shu munosabat asosida yagona yaxlitlikning tadrijiy shakllanish sharoitiga nisbatan o'rganilsa, mazmuniy markaz hodisasi esa shakllangan yaxlit tuzilma - matnga nisbatan qaraladi. Bundan tashqari, mazmuniy markaz aksariyat holatlarda matnning mavzusi, ya'ni tasvirlanayotgan voqelikdagi asosiy ob'ektning nomlanishi, xabar predmeti kabilar bilan bir xil hodisa sifatida qaraladi. Mazmuniy markaz va tema-rema tuzilishi munosabati ham bir tomonlama tavsiflanib kelinmoqda: matn mazmuniy markazining tavsifida

uning tarkibidagi gap(lar)ning tematik jihatlariga ahamiyat berilib, rema tomoni esa nazardan chetda qolmoqda. Bunday holatda gap qurilishiga oid ayrim hodisalarga xos belgi-xususiyatlarning matn qurilishi tahliliga to'g'ridan-to'g'ri ko'chib qolish xavfining paydo bo'lishi muqarrardir.

Tema-rema munosabatlarini jumladan yuqori pog'onada turadigan tuzilmalar tarkibidan izlash harakati o'z-o'zidan yuzaga kelgani yo'q. Gap mavhum birlik, qolip sifatida qaralganda, uning qurilishi aktual yoki boshqacha aytganda, biror bir mazmuniy bo'linishga ega bo'lishini tasavvur qilish qiyin masala. Mazmuniy bo'linish hodisasi va tema-rema munosabatlari faqatgina nutqiy voqelangan kommunikativ tuzilmalargagina xosdir. Shu sababli bu hodisa va munosabatlarni matn grammatikasi nuqtai nazaridan o'rganish ma'quldir.

Lekin matn grammatikasi yo'nalishida bajarilayotgan tadqiqotlarda ham tema-rema munosabatlarining yaxlit matn mazmuniy markazi shakllanishidagi o'rni haqida aniq haqida aniq ma'lumotlar deyarli yo'q. Bu yo'nalishdagi ishlarda asosiy e'tibor mazmuniy markazning shakllanishi masalasi faqatgina tematik munosabatlarining yuzaga kelishi bilan bog'lanib, matn kommunikativ-axborot tuzilishining boshqa jihatlarini nazardan chetda qolgan. Fikrimizcha, matn mazmuni, semantikasini uning yaxlitligini ta'minlovchi omillarning umumiyligida, tarkibiy qismlarning kommunikativ harakatida, ya'ni ushbu qismlar tema-rema munosabatlarining matn mazmunining shakllanish jarayonida bajaradigan vazifasi darajasida tahlil etish maqsadga muvofiqdir.

Matn - nutq birliklarining umumiy kommunikativ vazifani bajarish maqsadiga bo'yundirilishi, yagona bir pog'onani mazmuniy-semantik butunlik tarkibida birikishidir. Har bir matn o'ziga xos mazmunga ega, unda aniq bir kommunikativ reja ifodalanadi va u ongli ravishda bajariladigan nutqiy ijod jarayonida shakllanadi.¹

Nutqiy muloqotga kirishayotgan shaxs ma'lum maqsadni ko'zlaydi va shu maqsadga nisbatan o'z muloqot rejasini tuzadi. Ushbu rejasini amalga oshirish uchun u til tizimi zahiralariга murojaat qiladi. Kommunikativ reja nutqiy xabar ko'rinishini olishga qodir tuzilma bo'lib, u yashirin mantiqiy predikat shakliga egadir. Matn semantikasi muammosi bilan batafsil shug'ullangan A.I.Novikov eslatganidek, so'zlovchida dastlab o'zi axborot berish istagida bo'lgan ma'lum predmet haqida tushuncha, fikr bo'lishi kerak.² Xuddi shu fikr konseptual tuzilma sifatida matnning mazmuniy markazini tashkil qilishi ehtimoldan xoli emas.

¹ Galperin I. R. Tekst kak ob'yekt lingvisticheskogo issledovaniya. - M.: Nauka, 1981. - S.Z.

² Novikov A. I. Semantika teksta k eyo formalizatsiya. - M.: Nauka, 1983. -S.49.

Albatta, har qanday nutqiy birlik kabi matn ham tashqi ko'rinish, shaklga ega. Shakl va mazmun uyg'unligi yoki asimmetrik nomutanosibligini sezish uchun esa uni idrok etish lozim bo'ladi. Idrok etiladigan, anglanishi lozim bo'lgan narsa - matnning ichki, botiniy shaklidir. Botindagi shakl matnning mazmuni va mundarijasini hosil qiladi. Matn mazmuni «tafakkurdagi tuzilma bo'lib, u inson ongida shakllanadi va tashqi shakl bilan tashkil kiluvchi qismlar (elementlar) bog'lanishida emas, balki barcha lisoniy vositalarning butun bir yaxlitlik hosil qilishi bilan bog'liqdir». Zero, «har qanday lisoniy hodisa ayni paytning o'zida shakl va ma'no uyg'unligiga ega bo'lmasa yoxud unda moddiylik va mavhumlik-ramziylik belgilari o'zaro uyg'unlashmasa, mazmun ifoda etish qobiliyatini yo'qotadi». ¹ Matnning shakliy va mazmuniy tuzilishi o'rtasidagi munosabat masalasi muhimdir. Bu munosabatni o'rganishda tadqiqotchilar turli tadqiq metodlari va me'yorlariga asoslanib kelmoqdalar. Bularning ayrimlari «sof» tilshunoslik yo'nalishidagi tahlil uslublari bo'lsa (masalan, distributiv tahlil, bevosita ishtirokchilarga ajratish kabilar), boshqalari esa mainiqiy-vazifaviy xarakterdagilardir (masalan, nutqiy tuzilmalarning aktual bo'linishi nazariyasiga asoslangan tahlil metodi).

Keyingi yillarda matn tuzilishini bevosita muloqot muhiti, vaziyati bilan bog'lab o'rganishni taqozo etuvchi psixolingvistik tahlil metodlari keng tus olayotganligi ma'lum. Lekin qo'llanilayotgan metodlar qaysi yo'nalishga xos bo'lishidan qat'iy nazar matn tuzilishi tadqiqi uch asosiy me'yorga tayanishi shubhasiz. Bu tadqiq me'yorlari quyidagilardir: a) tuzilma tarkibidagi bo'laklarning xarakteri (xususiyatlari); b) ularning o'zaro munosabati; v) ushbu munosabatlarning yaxlit mazmun ifodalanishidagi o'rni.

Bu me'yorlarni inobatga olish tadqiqotchining diqqatini har qanday holatda ham matnning formasi, shakliy tuzilishiga yetaklaydi. Ilmiy-texnik mavzudagi matnlar mazmuni tadqiqi bilan shug'ullangan N.N.Leontyeva ko'rsatilgan yo'ldan borib, matn mazmuni shakllanishi va tahlilining lisoniy va axborot uzatish ko'rinishlarini farqlashga undaydi. Lisoniy yondashuv gap semantikasi tahliliga tayanadi. Boshqacha aytganda, matn ma'nosi alohida gaplar semantik tuzilishining aksidek yoki ularning to'plamidek tasavvur qilinadi. Ikkinchi yondashuvda esa uzatilayotgan axborotning butun bir matnning mazmunini aks ettirishi e'tiborga olinadi. Axborot tuzilishidagi mazmunda umumiy ma'no strukturasiyning alohida gaplar ma'nolariga taqsimlanishi e'tiborga olinmaydi. Axborot tuzilmalari murakkab, yetapli darajada katta hajmdagi butunliklar bo'lib, ular umumiy tushunchalar, koitseptlar shaklini olishlari mumkin.

N.N.Leontyeva bu ikki yo'nalishni bir-biridan farqlashga har qancha urinmasin, matn tuzilishi tahlili borasida u taklif qilayotgan uslublar bari

¹ Leontyeva N. N. Semantika svyaznogo teksta i yedinititsi informatsionnogo analiza // Nauchno-texnicheskaya informatsiya, seriya 2. - M., 1981. - № 1.

bir ushbu tuzilmaning shakliga, formal xususiyatlariga borib taqaladi, ularga tayanadi. Matnning shakliy va mazmuniy xususiyatlari bogliqligiga bu tarzda (ya'ni matn grammatikasi doirasida) yondashish struktur-sistem tilshunoslikka xos bo'lgan tadqiq maqsadi va rejasining amalga oshishidan boshqa narsa emas. Matn sintaksisi bu holda umumiy sintaksis nazariyasining yakuniy bosqichi hisoblanadi, zero, xuddi shu bosqichda so'z va gapdan yuqori «tabaqa»dagi, ularga nisbatan murakkabroq tuzilmalar qurilishi qonuniyatlarini o'rganish, nutq qurilishining tamoyil va qoidalarini tadqiq qilish imkoniyati hosil bo'ladi. Natijada matn «gap - so'z - morfema - fonema» pog'onali qatorida joylashtirilib, unga eng yuqori bosqichdan o'rin ajratiladi. Matnning bu qatorga kiritilishi unga til tizimi birligi maqomining berilishiga sabab bo'ladi. Unda ushbu hodisa tahlili kichik birliklarning o'zaro birikishidan boshlanib, ularning mazmunan va shaklan o'zaro munosabatga kirishishi hamda oxir-oqibatda yagona yaxlit «mahsulot» mazmunini aniqlashga qarab intiladi.

Matn mazmuni - inson tafakkurida uning kommunikativ maqsadi, g'oyasi bilan bog'lik holda shakllanadigan semantik tuzilma sifatida ta'riflanishi lozimligini A.I.Novikov taklif etganligini yuqorida eslatdik. Ammo psixolog olimning ushbu taklifi tilshunoslarni qanoatlanirmaydi. Birinchidan, olimning o'zi e'tirof etganidek, tavsiflanayotgan semantik tuzilma har qanday holatda ham tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi kerak, ammo berilayotgan ta'rifda undagi qismlarning o'zaro munosabati e'tiborga olinmagan. Ikkinchidan esa, matn faqatgina tasavvur, his etish, idrok etish kabi hissiy kechinmalar, harakatlar maxsuli emas, balki u nutqiy va intellektual harakatlar uyg'unligini taqozo etuvchi, ma'lum faoliyat jarayonida hosil bo'luvchi hodisadir. Shuningdek, u barcha lisoniy qurilmalardek, botiniy va zohiriy sathlarga ega bo'lgan, mazmun va shakl uyg'unligi doirasida hosil bo'ladigan hodisadir. U ko'p qirrali nutqiy tafakkur faoliyati mahsuli sifatida, o'z tarkibidagi bo'laklarning mazmuniy mundarijasiga ta'sir o'tkazadi.

To'g'ri, matn sintaksisi doirasidagi mazmuniy tahlil dastlabki o'rinda mazmunning denotat va referent bo'laklarini, ya'ni ushbu mazmunning voqelik bo'lagi bilan bog'liqligini aniqlashni talab qiladi. Biroq modallik, emotivlik, temporallik (voqeaning ma'lum zamon doirasida kechishi) kabi mazmunning qator kommunikativ-pragmatik xususiyatlari matn mazmunining ajralmas qismi ekanligini ham unutmashlik lozim.

Shu paytgacha bo'lgan kuzatishlarda matn mazmuni muammosiga oid ikki tushuncha, ya'ni «mavzu» va «mazmuniy markaz» tushunchalarini farqlamaslik holatlari uchrab turadi. Ushbu tushunchalar farqiga e'tiborsizlikning sababi matn mazmuni yoki uzatilayotgan axborotda voqelikdagi predmet-hodisalar ususiyatlarining aks topishidadir. Ammo mavzu (tema) ko'proq ifodalananayotgan ma'noning predmetlik xususiyati yoki referenti bilan bog'liq bo'lsa, mazmuniy markaz

asosan voqelikdagi predmet-hodisa haqidagi fikrdir. Matn mazmuni tahliliga denotativ-referent yondashuvida qo'llaniladigan asosiy usullardan biri bayon qilinayotgan voqelikning alohida qismlari bog'liqligiga ishora qiluvchi tayanch so'zlar va iboralar majmuasini aniqlashdir.

Yana bir keng tarqalgan usul kechayotgan hodisaning asosiy ishtirokchilari, shu jumladan, bayon «qahramoni»ni ajratishdir. Bu esa, o'z navbatida, matnga sarlavha tanlash imkoniyatini beradi. (Ushbu holatni ko'proq matbuotda e'lon qilinadigan maqolalar, maktab insholari mavzularida ko'rish mumkin.) So'zsiz, mavzu referent vaziyatining - poydevori, shu poydevor asosida mazmun shakllana boshlaydi.

Ma'lumki, matn mazmunida denotativ va signifikativ qatlamlar ajraladi. Matn denotati tasvirlanayotgan voqelikdir, shuning uchun ham uning mazmuni ko'p jihatdan bayon qilinayotgan voqealar, hodisalar o'rtasidagi bog'liq munosabatlarni aks ettiradi. Psixolingvistlarning ta'biricha, matn denotati nutqiy faoliyatning dinamik birligidir va bu birlik bizning ongimizda ma'lum bir voqelik parchasining tasviri sifatida aks topadi. Matn denotativ mazmuni uzatilayotgan axborotning idrok etilish hamda tushunilish jarayonida anglanadi. Uzatilayotgan axborotniyag mazmuni, mohiyatini fahmlash uchun esa o'quvchi mental faoliyat ko'rsatmog'i, dalillar izlashi kerak bo'ladi. A.I.Novikov va G.D. Chistyakovalarning izoh berishlaricha, matnning tushunish faqat lisoniy bilim bilan chegaralanmaydi, bunda axborotni uzatuvchi va qabul qiluvchi uning mazmunini vokelikdagi yagona bir hodisa bilan bog'lashi g'oyat muhimdir. SHuning bilan birgalikda, yagona bir denotatning nutqiy tasviri muallif ko'zlayotgan g'oya, niyatga nisbatan turlicha bo'lishi mumkinligini ham unutmaslik kerak. Mualliflarning e'tirof etishicha, «g'oya mavzular tanlovi asosida matn boshlanishi va tugallanishini muvofiqlashtiradi hamda bo'lajak matnning yaratadi».¹

Shunday qilib, matn mazmuni muallif ko'zlayotgan g'oya, maqsad va mulqot muhiti asosida muallif ongida shakllantirilgan semantik tuzilmadir. Muallif g'oyasining shakllanishi va voqelanishi asosida matn mavzusi tug'iladi. Lekin referent vaziyati nafaqat predmetlar, balki belgi, munosabatlar harakatini ham qamrab oladi. Shunga nisbatan matnda denotatlar asosan ot turkumiga oid birliklar bilan ifodalansa, ular o'rtasidagi munosabatlar fe'l yoki boshqa predikatlar vositasida belgilanadi. Harakatdagi munosabatlar qamrovini aks ettiruvchi ma'noviy asosni aniqlash uchun esa, predmetlik xususiyatidagi denotativ-referent vaziyat tavsifiga ko'ra, signifikativ bog'liqlikka nisbatan beriladigan tavsifga tayanish ma'qulroqdir.

¹ Novikov A. I., Chistyakova G. D. K voprosu o teme i denotata teksta // Izvestiya LNSSR. Seriya literaturi i yazika. 1981. T.40. - №1. - S 53.

Matn mazmuni signifikativ qismining shakllanishi ham voqelik (denotat)ning nutqiy tafakkurdagi tasviri asosida kechadi. Ammo bu nutqiy-tafakkur faoliyati ikkinchi bosqichdagi faoliyat bo'lib, uning yuzaga kelishida muallif g'oyasi, kommunikativ maqsadini anglashdan tashqari, kommunikatlarning bilim darajasini hisobga olish ham muhim. Sub'ektiv va ob'ektiv bilish individual va umumiy (ijtimoiy) bilimlarning o'zaro munosabati matnning mazmuniy tuzilishini belgilaydi (yaratadi).

Matn mazmuniy markazi yoki, boshqacha aytganda, uning semantik mohiyati voqelik va uning nutqiy - tafakkur idroki jarayonida tug'iladigan tushuncha hamda lisoniy tuzilma o'rtasidagi signifikativ ramzidir (aksidir). Bunday lisoniy va ruhiy-mantiqiy bog'liqlik propozitsiya ko'rinishini oladi hamda ushbu turdagi propozitsiya faqat kechayotgan voqea haqidagi xabargina bo'lib qolmasdan, yetkazilayotgan xabarning tasdig'i hamdir.

Predikatlar mantig'i sohasidan o'zlashtirilgan propozitsiya tushunchasi tilshunoslikda anchadan buyon qo'llanib kelinmoqda. Mantiqda bu atamaga voqelik haqidagi hukmni nomlash uchun murojaat qilinadi. Shuning uchun ham mazmuniy sintaksisda propozitsiya - gaplar qatorining semantik invarianti sifatida tavsiflanadi. ¹Masalan, «*Abbos menga kitobni berdi*», «*Abbos menga kitobni beradimi?*», «*Abbos, menga kitobni ber!*», «*Abbos menga kitobni berishi kerak*» kabi gaplarning propozitsiyasi yagonadir: «*Abbosda kitob bor va uni menga beradi*». Ko'rinish turibdiki, propozitsiyaning ma'naviy va sintaktik tuzilishi voqelikdagi hodisa tuzilishiga mos keladi.

Ammo bunday strukturaviy mutanosiblik asosan gap sathida, ya'ni propozitsiyaning zahiraviy belgilarida saqlanadi, ya'ni «*Abbos*», «*kitob*» otlari va «*men*» olmoshi referentsiyasi va «*bermoq*» predikatining mantiqiy munosabatini hosil qiluvchi semantik tuzilmaning lisoniy voqelanishini ta'minlovchi qolip mavjudligida namoyon bo'ladi. Virtual propozitsiyaning asosiy vazifasi voqelik haqidagi bilimning xotirada, ya'ni ongda saqlanishini ta'minlash va uning lisoniy ifodalanishi uchun zamin tayyorlashdir. YA gona bir zahiraviy propozitsiya turli muloqot muhitida, matnlarda turli darajada ifodalanishi mumkin. Bunda propozitsiyaning predikat qismi turli modallik va zamon xususiyatlariga ega bo'lishidan tashqari, uning ma'no strukturasi ham muloqot maqsadi, shartlariga moslashadi. Faol yoki kommunikativ propozitsiya mazmunan va shaklan nafaol, zahiradagiga nisbatan murakkab ko'rinishga ega bo'lishi mumkin. Eng asosiysi, faol propozitsiyalar qatoriga tayangan holda matn mazmuniy markazini ajratish, uning negizida shakllanadigan qismlar o'rtasidagi semantik munosabatlar miqyosini aniqlash

¹ Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo'jayeva S. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. - Toshkent: Fan, 1992. - B. 28-30; Lutfullayeva D. Gaping semantik-sintaktik qurilish qolipi va propozitiv strukturasi o'rtasidagi munosabat. Filol.fan.dokt... dis. -Toshkent, 2006. - 269 b.

imkoni tug'iladi. Bu yo'nalishdagi tahlilda asosiy tayanch, albatta, faol propozitsiyalardir, zero, aynan ularning doirasida gap tema-rema tuzilishidan matn uchun yaxlit bo'lgan tema-rematik tarkibga o'tish jarayoni kuzatiladi.

Faol propozitsiyalarning matn mazmuni shakllanish jarayonida tutgan o'rining muhimligi yana shundaki, matn semantikasi lisoniy faoliyatning ikki muhim qismi bo'lgan nomlash va kommunikatsiyani bir xilda qamrab oladi. Shuning uchun ham matn mazmuni tahlili voqealikdagi vaziyatlarni lisoniy ifodalash, ya'ni nomlash bilan chegaralanib qolmasdan, balki muloqot jarayonida yuzaga keladigan matn mazmuni, boshqacha aytanda, inson faoliyati haqidagi axborotlarning ifodalanishini ham qamrab olishi lozim.

G.V.Kolshanskiyning matn mazmunini nominativ va kommunikativ vazifalar uyg'unligida qarash lozimligi haqidagi fikrlari matn hodisasini kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilish jarayonida o'z tasdig'ini topmoqda. Ma'lumki, shu paytgacha, ayniqsa, matn grammatikasi doirasida, asosiy e'tibor matnning ichki tuzilishiga va ushbu tuzilishning mazmun-ma'no shakllanishiga, ta'siriga oid muammolarga qaratilib kelinmoqda edi, endilikda esa diqqat-e'tibor matnning mazmunan va shaklan yaratilishi hamda uning mazmunini idrok etish masalasiga ko'chdi.

Matnning yaratilishi va mazmunining to'g'ri qabul qilinishi - kognitiv va nutqiy-kognitiv faoliyat natijasidir. Bu faoliyat dinamik xususiyatga ega bo'lganidek, uning mahsuli bo'lgan matn ham turg'un (statik) holatda qolmaydi. Ma'lum bir gaplar zanjiri haqiqiy matnga aylanishi uchun uni yaratuvchi va qabul qiluvchi shaxs bilan aloqada, munosabatda bo'lmog'i darkor. Matn inson tomonidan yaratiladi va idrok etiladi. Insondan alohida qaralayotgan matn «hech qanday ichki energiyaga ega emas».

Matn mazmuni hodisasini to'liq yoritish uchun matn qismlarining o'zaro birikishi, yaxlitlikni hosil qiluvchi omillar (kogeziya, kogerentlik kabilar)ni sanab o'tishning o'zi yetarli emas. Matn mazmunining shakllanishi uni yaratuvchi shaxsning kognitiv va kommunikativ qobiliyati bilan bog'liq. Xuddi shuningdek, retsipient ham ushbu qobiliyatga ega bo'lishi kerak. Bu ikki tomonning kognitiv-kommunikativ qobiliyati va imkoniyati keskin farq qilgan taqdirda mazmun noto'g'ri idrok etiladi, natijada ko'zlangan kommunikativ maqsad amalga oshmaydi.

Shunday qilib, matn mazmuni hodisasining har tomonlama, shu jumladan, kognitiv-kommunikativ yo'nalish doirasida tahlil qilinishi faqat nazariy ahamiyatga ega bo'lmasdan, balki lisoniy faoliyat amaliyoti uchun ham muhimdir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Matn kommunikativ-axborot tuzilishining nechta bosqichli hodisasi sifatida qaraladi?

2. Matnning tema-rema qurilishi nechanchi bosqich?

3. Uning ikkinchi bosqichi qanday bosqich?

4. Kommunikativ reja nima va u qanday tuziladi?

5. "Mavzu referent vaziyatining - poydevori, shu poydevor asosida mazmun shakllana boshlaydi" fikrini izohlang.

6. Matn mazmunida qanday qatlamlar ajratiladi?

7. Propozitsiya matnda qanday ahamiyat kasb etadi?

8. "Matn mazmunining shakllanishi uni yaratuvchi shaxsning kognitiv va kommunikativ qobiliyati bilan bog'liq" fikrini izohlang.

Foydalanish uchun adabiyotlar:

1. **Karimov I.A.** Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. -Toshkent: Ma'naviyat, 2008. - 173 b.
2. **Abdurahmonov G'., Mamajonov N.** O'zbek tili va adabiyoti. -Toshkent: «O'zbekiston», 1985.
3. **Abdurahmonov X., Mahmudov N.** So'z estetikasi. -Toshkent: «Fan», 1981.
4. **Abdurahmonov Sh.A.** O'zbek badiiy nutqida kulgi qo'zg'atuvchi lisoniy vositalar, -Toshkent, 1997.
5. **Abdullayev A.** O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi.-Toshkent: «Fan», 1983, 88 b.
6. **Abdupattoyev M.T.** O'zbek matnida supersintaktik butunliklar. -Toshkent, 1998.
7. **Boymirzayeva S.** Matn mazmunida temporallik semantikasi.-Toshkent: O'zME, 2009. -187 b.
8. **Galperin I.R.** Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya. -M.: Nauka, 1981.
9. **Yo'ldoshev B.** Matnni o'rganishning lingvostatistik metodlari. -Samarqand, 2008. -90 b.
10. **Yo'ldoshev M.** Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. -Toshkent: Fan, 2007. -122 b.

11. **Yo'ldoshev M., Yadgarov Q.** Badiiy matnning lisoniy tahlili. –Toshkent, TDPU, 2007.
12. **Yo'ldoshev M.** Badiiy matn lingvopoetikasi. –Toshkent: Fan, 2008. –160 b.
13. **Kamenskaya O.L.** Tekst i kommunikatsiya. –M.: Vissh.shk., 1990.
14. **Lapasov J.** Badiiy matn va lisoniy tahlil. –Toshkent: O'qituvchi, 1995.
15. **Lyapon M.V.** Smislovaya struktura slojnogo predlojeniya i teksta. –M.: Nauka, 1986.
16. **Mamajonov A.** Tekst lingvistikasi. –Toshkent, TDPI, 1999.
17. **Mamajonov A., Mahmudov U.** Uslubiy vositalar. – Farg'ona, 1996.
18. **Mamaziyayev O.X.** O'zbek poetik nutqida xiazm va gradatsiya. –Farg'ona, NDA, 2004.
19. **Mahmudov N.** Abdulla Qahhor hikoyalarning lingvopoetikasiga doir // O'zbek tili va adabiyoti., 1987, №4. 34-36-betlar.
20. **Mahmudov N.** Har bir so'z bersin sado // O'zbek tili va adabiyoti, 1987, 13 fevral, №7.
21. **Mahmudov N.** Oybek she'riyatidagi o'xshatishlarning lingvopoetikasi // O'zbek tili va adabiyoti., 1985, №6. 48-51-betlar.
22. **Maskalskaya O.I.** Grammatika teksta. –M.:Vissh.shk., 1981.
23. **Omonturdiyev A.J.** O'zbek nutqining evfemik asoslari.
24. –Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2000. – 128 b.
25. **Rahimov Z.** «Ko'hna dunyo» romani poetikasi. –Farg'ona, 2005.
26. **Umirqulov B.** Poetik nutq leksikasi. –Toshkent: Fan, 1990.
27. **O'rinboyev B., Qo'ng'urov R., Lapasov J.** Badiiy tekstning lingvistik tahlili. –Toshkent: «O'qituvchi», 1990. –219 b.
28. **Qilichov E.** Matnning lingvistik tahlili. –Buxoro, 2000.
29. **Hojjiyev A.** Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. –Toshkent: «O'ME», 2002.
30. **Hakimova. M.** O'zbek tilida vaqt ma'noli lug'aviy birliklar va ularning matn shakllantirish imkoniyatlari. –Farg'ona, 2004.
31. **Wellek Rene.** Edebiyat teorisi. –Izmir, Akademi kitabevi, 1993.
32. <http://www.egc.edebiyat.org>. R.Filizok. Metin tipleri.
33. <http://www.edunet.tn>. Anne-Marie Albisson. Badiiy matn analizi.

Mundarija

Matn lingvistikasi fanining maqsadi, vazifasi, ob'ekti va predmeti.....	
Tilshunoslikda matn muammosining o'rganilishi.....	
Matn ta'rifi masalasi.....	
Matn birliklari.....	
Matn tiplari.....	
Matnda parsellyatsiya hodisasi	
Matn tarkibiy qismini bog'lovchi vositalar.....	
Badiiy matn va uni shakllantiruvchi vositalar.....	
Matnni lingvostatistik usullarda o'rganish	
Matnning kognitiv-diskursiv tavsifiy xususiyatlari.....	
Matnning kommunikativ-pragmatik mazmuni	
Foydalanish uchun adabiyotlar.....	